24/1477-

DIPL. ING. ТЕОДОРЪ ЗЛАТЕВЪ
АРХИТЕКТЪ

БЪЛГАРСКАТА КѪЩА

ВЪ СВОЯ АРХИТЕКТОНИЧЕНЪ И КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИ РАЗВОЙ

№ 513 300 л. / 1938 г.

КНИГА I

СЕЛСКА КѪЩА

* * *

VIII + 178.
СОФИЯ — ПРИДВОРНА ПЕЧАТНИЦА
1930

ВЪ ПАМЕТЬ НА

ПОКОЙНИТѢ МИ РОДИТЕЛИ

МАРИЯ и ХРИСТО ЗЛАТЕВИ

АВТОРА.

Проверено
„ЗОРА"
1954 г.

Сѫдържание

Стр.

Предговоръ V—VII

Литература VIII

ГЛАВА I. **Обща часть и история** 1—32

Обща часть. Славянската кѫща при поселяването на славянитѣ на полуострова: наколни сгради, троглодитни жилища. Българската селска кѫща презъ срѣднитѣ вѣкове до завладяването на България отъ турцитѣ: социалното положение на българския селенинъ въ старобългарската държава, блокова дървена кѫща, стопански дворъ. Турското владичество. Полска кѫща: Кѫщата въ с. Канара, кѫща въ Тетевенъ отъ края на XVIII вѣкъ. Планинска кѫща: кѫща на старата задруга. Село. Скривалищни ями.

ГЛАВА II. **Планинска кѫща** 33—90

Трѣвненска селска кѫща: кѫща въ с. Етъра, кѫща въ с. Нейково. Жеравненска кѫща: кѫща въ с. Градецъ, кѫща въ с. Жеравна. Тетевенска кѫща: кѫща въ с. Панега, кѫща въ с. Гложене, прегледъ на тетевенската кѫща. Срѣдногорска кѫща: кѫща въ с. Буново, кѫща въ с. Долно-Камарци. Родопска кѫща: кѫща въ с. Петково, кѫща въ с. Давудово, помашка кѫща, кѫща въ с. Батакъ, схема на родопската кѫща. Пиринска кѫща: кѫща въ с. Каменица, кѫща въ с. Якоруда.

ГЛАВА III. **Полска кѫща** 90—110

Селската кѫща въ Знеполско, Радомирското краище, Грахово, Високъ: кѫща въ с. Забелъ, кѫща въ с. Тюрековци. Кѫща въ софийското поле: кѫща въ с. Григорево, кѫща въ с. Саранци, кѫща въ с. Дивля. Кѫща въ Западна България: кѫща въ Заножене, кѫща въ с. Вършецъ, кѫща въ с. Баница. Полска кѫща отъ долината на р. Марица: кѫща въ с. Узунджово. Полска кѫща съ преходни форми: кѫща въ с. Палатово, кѫща въ с. Каратопрагъ, кѫща въ с. Долна Митрополия.

ГЛАВА IV. **Троглодитна кѫща** 111—122

Троглодитна кѫща въ плѣвенско. Троглодитна кѫща въ С. З. България.

ГЛАВА V. **Стопански сгради** 123—135

Стопанския дворъ на полската селска кѫща и неговитѣ сгради: стопански дворъ въ с. Кнежа, огради и порти, оборъ, плѣвня, кошъ, хамбаръ. Стопански сгради на планинското стопанство: сая, поята, каменна сая въ срѣднитѣ Родопи.

ГЛАВА VI. **Архитектонични елементи** 136—152

Стрѣха, корнизъ, прозорецъ, рамка, решетка и капаци, покривъ и неговата конструкция и покриване, чардакъ, огнище, кумини, пещь, соба, вторични елементи.

ГЛАВА VII. **Характеристика на българската селска кѫща** 153—166

Западно българска кѫща, източно българска кѫща, планинска кѫща, Полска кѫща.

ГЛАВА VIII. **Българското село** 167—177

Колиби. Село: произходъ, полско и планинско село.

Предговоръ.

Творчеството въ областьта на изкуството, покрай другитѣ условия е функция и на битовата особеность на дадено общество и епоха. Това особено е право, когато се приложи за архитектоническото творчество: непосредственитѣ нужди на всѣкидневния животъ, сѫ първитѣ стимули, които сѫ тласнали човѣка въ неговото културно развитие и сѫ му дали импулсъ да манифестира въ тая область своитѣ художествени проявления. Въ тази стадия на развитие, творчеството е повече съзнателно, а по-малко интуитивно, за да се развие въ последующитѣ си стадии на пълно интуитивно. Поради това то е и искренно и ценно: създаденото излизаще непосрѣдствено отъ нуждата има и назначението да я задоволи и като такова то е въ абсолютна психологична правдивость и по форма и по съдържание.

Този пѫть на проявление е напълно спазенъ при всѣко народно, масово творчество; това е генезиса и на селската жилищна сграда. Отъ архитектонична гледна точка, тя е колективно творческо проявление на известна срѣда въ дадена епоха, при дадени географически и климатически условия: жилищата сѫ напълно еднакви и прилични едно на друго безъ сѫществени отклонения отъ единъ установенъ нормаленъ типъ, както въ разпредѣление — което е отражение на битовата особеность, така и въ декоративната архитектоника, резултатъ въ началото на конструктивна необходимость, а по-късно на емоционални изживявания. Отъ тукъ и всички архитектонични форми на селската жилищна сграда сѫ силно импресионистични и на това се дължи тѣхната еманация на свежесть и близка интимность.

Страничнитѣ влияния, при това развитие сѫ сведени до минимумъ и самобитното домашно проявление, запазено отъ чужди влияния, се развива при пълна чистота и хомогенность на идеитѣ. Съ усложняване на живота, се детаилира и архитектониката, като идеитѣ за това се създаватъ отъ самото съдържание на живота, съ други думи отъ самия битъ, за което индивидуалнитѣ изживявания на архитекта творецъ сѫ отъ вторично значение. Защото процеса на архитектоничното създаване е сложенъ и различенъ спроти творчеството въ кое и да е отъ останалитѣ изкуства; етапитѣ на това творчество минаватъ презъ много стадии, воли и сръчности: архитекта, който замисля, работника, който физически го създава, стопанина, който плаща и т. н., всички тѣзи внасятъ своята индивидуалность въ образа на създавания обектъ. Това явление при никое отъ останалитѣ искуства не се наблюдава: тамъ отъ първичния моментъ на пораждане идеята въ автора, до нейното реално проявление, остава изключително подъ волята на последния. — Все поради тази интегрална условность, въвеждане на нови форми става бавно и мудно, както бавно се асимилиратъ и продуциратъ въ самата социална психология новизмитѣ въ всѣкидневния животъ. Новитѣ форми не се въвеждатъ до като предшедствующитѣ ги идеи не проникнатъ природата на цѣлата тази сложна система отъ фактори.

Формитѣ се преповтарятъ, съ което се довеждатъ до съвършенство, тѣхната основна мисъль най-често е културно наследство отъ предшедствующитѣ поколения; и колкото тѣ по сѫ напоени и наситени съ духътъ на миналото и старината, толкова тѣхната сила на въздействие е по-дълбока. Дългото преповторение, по обратенъ пѫть на своя генезисъ, ги сродява съ психиката на народа, и по пѫтя на единъ атавизъмъ тѣ ставатъ елементарни понятия на представлението, до като най-сетне се обръщатъ на символи за известни чувства и настроения. Иначе казано, консервативностьта и здравото привързване къмъ културното наследство отъ миналитѣ поколения, характеризира особено архитектоничното творчество.

За обособяването на единъ строителенъ маниеръ, необходимо е да се намерятъ тѣзи именно форми, които сѫ били дълго преповтаряни отъ поколенията, създадени непосредствено отъ нуждата на всѣкидневния животъ: живота на искрения непокваренъ и погълнатъ отъ непрекѫснатъ етиченъ трудъ човѣкъ, който се бори съ земята и съ грижата за прехрана на себе си и тѣзи около му. Въ кѫситѣ паузи на тоя епиченъ трудъ, той е творилъ и това творчество има голѣма художествена стойность. Защото тука нѣма преднамѣреность, нито нечестиво желание да прояви личностьта си, нито пъкъ това творчество е за него занаятъ за прехрана. Той е здравъ и душевно и тѣлесно, което е най-главното условие, и неговата творческа еманация е здрава и човѣшка и тя не носи недъгътъ на нездравия занаятчия въ искуството.

Явно е, следователно, какво значение има системното излагане формитѣ, които е създала интуицията на народа, ония форми, които избрани синове на тоя народъ сѫ синтезирали, безъ да оставатъ имената си, но оставили белега на свойто божествено дарование въ стигнали до насъ сгради и паметници. Тия избрани единици сѫ емация на своята срѣда и синтезъ не само на минало и настояще, а често пѫти и бѫдаще.

Да допринесе за проучването и систематизирането на българската селска кѫща и нейнитѣ архитектонични форми, е първата задача на настоящата книга.

Да се разгледа тая кѫща въ нейната географическа и културно-историческа рамка е втората задача. Поради това обстоятелство на разпредѣлението на това жилище е дадено голѣмъ делъ въ настоящия трудъ.

Въ предлагания трудъ е засегнатъ въпроса за групировката на отдѣлнитѣ сгради и дворища и комуникачнитѣ линии, единъ въпросъ важенъ, предрешаващъ другъ още по-важенъ — тоя за регулацията на селата. Нашето село, онова въ което е вече приложена регулацията, много често представлява тъжна картина. Такива регулации сѫ работени безъ познаване специфичностьта на селото, неговия изгледъ и животъ: каквито нашето село беспорно има. Тоя специфиченъ неговъ изгледъ трѣбва да се спази, не само защото това му дава индивидуалность, но и защото това е присѫщо на неговия живъ организъмъ. Тѣзи задачи сѫ тѣсно свързани и се преплитатъ: единичната сграда съ нейния стопански дворъ, като елементъ на поселището, и последното не могатъ да бѫдатъ разглеждани едно безъ друго.

гр. София, Декември 1929 год.

Архитектъ: **Т. Златевъ**

Литература

1. Д-ръ Константинъ И. Иречекъ — История на Българитѣ, прев. И. Д. Райновъ и З. Бояджиевъ. Търново 1886 год.
2. Д-ръ К. И. Иречекъ — Княжество България. Часть I. Бълг. Държава. Прев. Ек. Каравелова. Пловдивъ. 1899 г.
3. Д-ръ К. И. Иречекъ. Княжество България. Часть II. Пѫтувания по България. Прев. Ст. Аргировъ, 1899 г.
4. Н. П. Благоевъ — История на староб. държавно право. София 1919 г.
5. F. Kanitz — Donaubulgarien— Historische geogr. ethnog. Reisestudien aus d. J. 1860—1879. Leipzig. 1882.
6. К. Иречекъ — Пѫтувания по България презъ 15—18 вѣкъ. Периодическо списание 1870—1886 г.
7. Keller — Die Keltische Pfahlbauten in der Schweizer Seen. Zürich, 1854 bis 1870. Berich, I- IX.
8. Д. Мариновъ. — Жива старина. 1881—92 г.
9. Д. Мариновъ — Градиво за веществената култура на Зап. България. Сб. Н. Ум. Томъ XVII.
10. В. Дечевъ — Среднородопско овчарство. Сб. Н. Ум. Томъ XIX. 1903.
11. Neudeck — Geschichte der Technik. 1923.
12. Abt Joseph Boschcowich Reise von Const. durch Rumenien, Bulgarien und die Moldau nach Lemberg in Polen. Leipzig bey Lohan Gofflob Immanuel Breitkopf. 1779.
13. Г. Д. Баласчевъ и Ихчиевъ — Привилегии на раята въ турската държава. Сп. Минало Год. II.
14. Известия на Българския археологически институтъ. III. 1925.
15. Д. Стойчевъ, — гр. Тетевенъ. Миналс и настояще. 1926 год.
16. Chr. Rank. Dr. ing. — Kultur geschichte des deutschen Bauernhaus.
17. В. Дечевъ — Миналото на Чепеларе. София 1928 г.
18. Д. Мишевъ — България въ миналото. София 1916 г.
19. J. Strzygowski — Die Altslawische Kunst; ein Versuch ihres Nachweises (=Arbeiten des I. Kunshist. Inst. der Univertität Wien, Lehrkanzel Strzygowski, Band XL). Augsburg, D-r Benno Filser Verlag. 1929, XVI+926.

ГЛАВА I.

Обща часть и история.

Обща часть.

Кѫдѣто и да се е поселялъ първичниятъ човѣкъ все е търсилъ сигурность и защита противъ студътъ и буритѣ, дивитѣ зверове, а най-вече противъ най-опасния за него: неговия подобенъ. Въ първитѣ времена, отъ прехода изъ животинското състояние на човѣка, борбата която последниятъ е водилъ съ животнитѣ и подобнитѣ си е била извънредно усилна и търсенето на средства за защита и за щастливъ изходъ за него изъ тази борба, е било една отъ най-главнитѣ цѣли въ неговия животъ. Тази защита първичниятъ човѣкъ е намиралъ най-главно въ планинскитѣ пещери, въ клоноветѣ на дърветата, въ храститѣ и дѣвственитѣ лесове на непроходимитѣ гори. Не всѣкѫдѣ обаче тѣзи готови мѣста въ природата сѫ били за него удобни и подходни убежища, но заставенъ да живѣе въ тѣхъ, нуждата го е карала да ги подобрява като внася въ тѣхъ ония липсващи имъ качества и елементи, които той е могалъ да извърши. Заедно съ това нашитѣ далечни прадѣди сѫ започнали да упражняватъ и първото искуство: това да строятъ — първата крачка на човѣка въ областьта на творчеството.

Съ течение на времето и на дългата практика способноститѣ на първиятъ човѣкъ, въ строежа сѫ расли. Вѣроятно въ мѣста, гдѣто той е билъ по известни съображения принуденъ и заставенъ да живѣе, и гдѣто не е имало за него подходни и естественн убежища, е прибегналъ до това самъ да си направи такива, по подражание на други, естествени, каквито на друго мѣсто самата природа му е предлагала: дупки, пещери и пр.

Каква е била формата и какъ е изглеждало първото човѣшко жилище което изцѣло е излезло отъ рѫката на човѣка, мѫчно може да се установи; може само да се предполага, че сѫ наподобявани естественитѣ мѣста, служащи му до тогава за живѣене: пещеритѣ, землениитѣ яма и дупки, нависналитѣ клони на дърветата и пр. Ползвайки се отъ дървенитѣ клони и стъбла, които той е намиралъ откъснати отъ буритѣ въ горитѣ, а по-късно и той самъ е отчепвалъ и изкубвалъ, си е правилъ колиба въ нейната най-проста форма — кръгла. Това е била вѣроятно и първата „конструкция“ и за нейното появяване е било необходимо дълъгъ периодъ отъ време. Въобще прогреса на техническитѣ начинания е вървялъ мудно и първитѣ придобивки въ тази насока се криятъ въ далечното минало. Отъ времето на Еолитъ, зората на човѣчеството, отъ което време намеренитѣ човѣшки скелети показватъ още животински белези, водятъ произхода си нѣкои каменни находки, които мѫчно могатъ да се различатъ отъ обикновения камакъ.

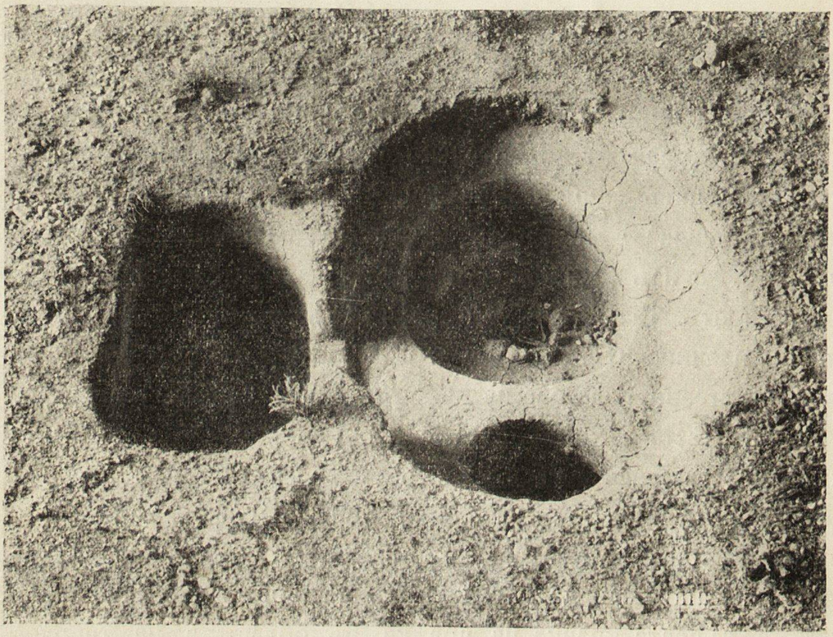

Обр. 1. — Жилищна яма
Моделъ въ Deutsches Museum — Мюнхенъ.

Еднажъ постигнато едно сравнително сносно убежище човѣкътъ се е заелъ съ техническото му усъвършенствуване. Приличната, по формата си на палатка, кръгла колиба, вече не задоволява нуждитѣ му: срѣдата на колибата, гдѣто височината е най-голѣма, е била заета отъ огнището и той е използвалъ пространството между последното и краищата на колибата, гдѣто не е могълъ да се помѣсти освенъ наведенъ или легналъ. Тази неудобность на колибата го навежда на мисъльта да построи околнитѣ вертикални стени. За това той отъ начало си е помогналъ като е вдълбалъ яма въ земята подъ покрива на колибата, така че е получилъ свободенъ и лесенъ достѫпъ на всѣкѫде безъ да се навежда (обр. 2). Известни технически неудобства въ тази комбинация между ямата и покрива сѫ го подтикнали да създаде сѫщата форма на жилището като замени вертикалнитѣ стени на ямата съ такива надъ повърхностьта на терена: въ тоя моментъ се явява първиятъ „зидъ“.

Тази форма на жилището обаче не ще е била единствената, която човѣкътъ е създалъ въ пѫтя на своето културно развитие. Макаръ и да се вижда, че нуждитѣ му по цѣлата земя почти да сѫ еднакви, а особено въ ония предни епохи, когато културнитѣ нужди не сѫ сѫществували, и че се е касаело само до задоволяването на общи такива, все пакъ климата на страната, гдѣто той е живѣелъ, и материялитѣ, които природата му е предлагала, въ изобилие или въ оскъдность, сѫ повлияли върху формата на неговото жилище. Още по-голѣмо влияние върху него е указало начина на живѣенето и пѫтя по който е изкарвалъ прехраната си: иначе е изглеждала колибата на скитащиятъ се ловецъ, иначе тая на номадеца, иначе тази на уседналиятъ земледѣлецъ (обр. 3).

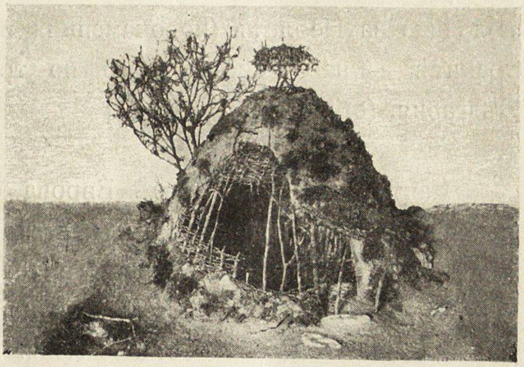

Обр. 2. — Колиба съ жилищна яма.
Моделъ въ Deutsches Museum — Мюнхенъ

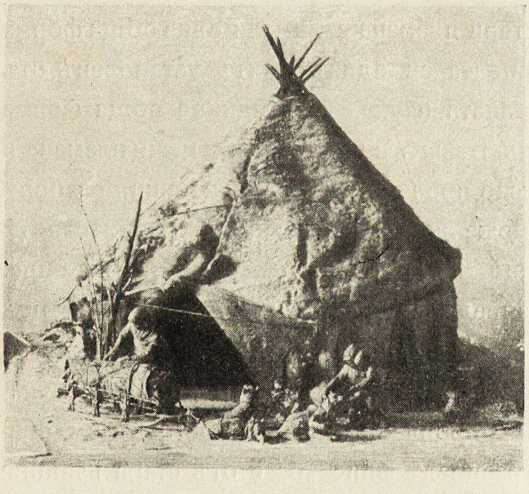

Обр. 3. — Ескимоска палатка отъ кожи на северенъ еленъ
Моделъ въ Deutsches Museum — Мюнхенъ

Не въ кратко време е успелъ човѣкъ да се справи съ тѣзи нужди и прогреса му въ „строителното искуство“ е отивалъ бавно. Всѣка нова придобивка, особено обработването на дървото, е било за него много трудна задача и преди да създаде квадрата форма на жилището си, чиито околни стени е направилъ отъ грубо подравнени греди и покрива му настеле съ тръсть, слама или кожа, нови условия сѫ настѫпили въ живота му и начина на живѣенето му е билъ сѫществено измененъ: променитѣ въ строежа на жилището се явяватъ като функция отъ начина на изкарване прехраната. Скитащиятъ се ловецъ става уседналъ земледѣлецъ, а номадеца се обръща на скотовъдецъ-земледѣлецъ. Четирежгълната колиба предполагатъ да се е появила презъ втората половина на Неолитъ (новокаменния вѣкъ), което е характерно и за тракитѣ — населението което по това време е населявало днешна България. (обр. 4).

Както е известно днесъ Европа се населява отъ четери голѣми племена: гърко-италиянското, келтското, германското и славянското, всички принадлежащи къмъ голѣмия Индогермански коренъ, чието първоначално отечество е Азия. Тѣзи четери племена по два пжтя, северно и южно отъ Каспийското море сж преминали въ Европа въ разни времена и последователно се заселватъ тукъ. Тесната върска между тѣзи четери племена, въ миналото, по безсъмненъ начинъ е установена отъ сравнителни езикови и др. изучвания. Въ времето на своето съвмѣстно живѣене въ Азия тѣзи четери племена сж имали една обща форма на жилищата си, единъ фактъ установенъ отъ съвременната наука. Тази единна обща форма на жилищата на всички индогермански племена и днесъ ясно проличава отъ аналитичния разборъ който може да се направи при сравнителнитѣ изучвания на тѣхнитѣ съвременни жилища.

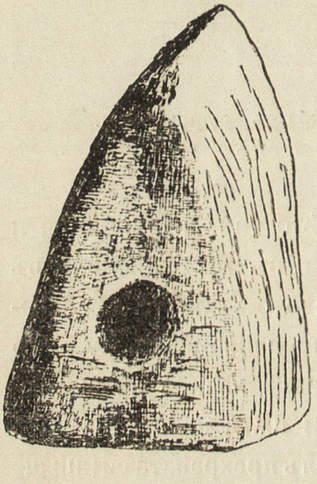
Обр. 4. — Глиненъ моделъ на жилищна колиба отъ предисторич. селище при Атанаскьойското езеро.
Музея въ гр. Бургазъ.

Въ обр. 5 сж дадени разпредѣленията на кжщи принадлежащи на народи и племена отъ индогермански произходъ. Първото разпредѣление „а“ е на кжща отъ предисторическа Троя, отъ епоха ранна, когато фригийскитѣ народи отъ Старопланинския полуостровъ сж преминали въ Мала Азия. Второто разпредѣление „б“ е отъ стара Гърция: храма на богинята Немезисъ въ Рамнусъ. Старогерманска кжща — отъ Скандинавския полуостровъ — се вижда въ разпредѣлението „в“.

И тритѣ разпредѣления показватъ характерна еднаквость: състоятъ се отъ едно единствено затворено пространство съ почти квадратна форма. Това пространство е безъ прозорци и се освѣтлява презъ отвора на вратата и този за кумина оставенъ въ покрива. Отъ това помещение се излиза въ предното покрито отъ горе, а разкрито отъ предната си страна пространство. На тази страна покрива се носи отъ две колони: само въ кѫщата отъ предисторическа Троя тѣзи две колони липсватъ. Старогерманската кѫща е съ дървени стени, останалитѣ две сѫ съ каменни. За покрива на последнитѣ се предполага да сѫ били дървени. По всѣка вѣроятность обаче, и познатата намъ гръцка каменна архитектура ще да се е предшедствала отъ дървената[1]) тъй както и дървения Етруски храмъ предшества каменната римска базилика. Последното разпредѣление означено съ „г“ е на съвременна българска селска жилищна сграда. Въ нейната дѣсна половина се вижда пълната еднаквость съ първитѣ три сгради. Затвореното квадратно пространство и лежащото предъ него покрито и отворено отъ предъ, второ пространство.

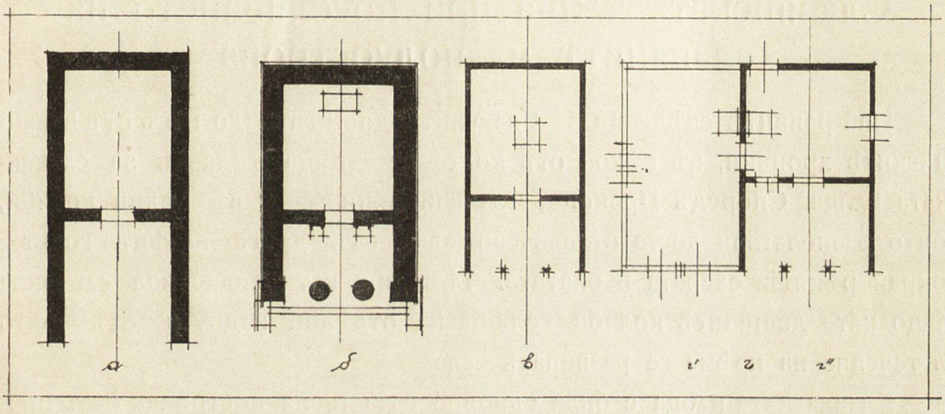

Обр. 5. — Разпредѣление на индогерм. кѫща а) кѫща отъ предисторическа Троя б) храмъ на Немезисъ въ Рамнусъ в) старогерманска (скандинавска) кѫща г) българска селска кѫща.

Квадратното затворено помещение е основното първично пространство отъ което съ течение на времето и подъ влиянието на редъ условия се появяватъ и други пространства къмъ него.

Може да се приеме, че такава и била славянската жилищна кѫща въ времената на отдѣлянето на Славянитѣ отъ общото индо-германско мѣстожителство. Гдѣ и какъ следъ това се обобщава славянското племе, презъ какви етапи и форми минава, е въпросъ не рѣшенъ и остава като такъвъ на бѫдащи проучвания.

Виенскиятъ ученъ J. Strzydowski[2]) въ най-ново време изнася тезата за старославянско самобитно изкуство, проявено най-вече въ дървената сграда, която той схваща като предшестваща каменната. Споредъ него славянитѣ сѫ дошли въ днешнитѣ си жилища съ свое старославянско изкуство, което сѫ притежавали още въ старитѣ си жилища. Сградитѣ имъ сѫ били дървени (Blockbau, сърб. бърдаре, хоризонтални цѣли греди). Това схващане се нуждае за сега отъ доказателства, понеже нѣма запазени паметници отъ тази ранна епоха.

---

[1]) Кѫщата въ Ликия.

[2]) J. Strzydowski—Die Altlavische Kunst; ein Versuch ihres Nachweises. (= Arbeiten des I. Kunsthist. Inst. d. Uuiversität Wien, Lehrkauzel Strzigowski, Baud XL). Angsburg. Dr Benno Filser Verlag, 1929.

Славянската кѫща при поселяването на славянитѣ на полуострова.

Най-раннитѣ свѣдения за Славянитѣ достигатъ до насъ отъ византийскитѣ хроники, въ нѣкои отъ които се срѣщатъ данни за славянската кѫща. Споредъ Прокопи, Славянитѣ живѣяли въ бедни колиби, които разполагали доста отдалечено една отъ друга всрѣдъ горитѣ, покрай рѣкитѣ, езерата и блатата. Тѣзи пръснати поселища сѫ биле нѣщо като днешнитѣ колиби, селища на отдѣлни задруги, отъ които съ течение на врѣме се развиватъ села.

Славянската кѫща е била еднопространствена постройка безъ прозорци съ две и повече врати; за последното съобщаватъ Византийцитѣ, подчертавайки го като особеность на кѫщата отъ тѣхно гледище, пояснявайки, какво Славянитѣ правили повече врати на кѫщитѣ си за да могатъ да избегватъ въ случай на опасность. Въ срѣдата на единственото помещение се е намирало огнището, отъ начало по-ниско отъ земления подъ, а по-късно наравно съ него, обградено съ камани[1]). Славянската кѫща е била дървена сграда покрита съ слама: на Славянитѣ не сѫ били известни тухлитѣ и керамидитѣ. Край кѫщитѣ си сѫ строили подземни скривалища въ които сѫ крили по цѣннитѣ си нѣща и хранитѣ.

Славянитѣ живѣли въ племенни демократични съюзи, гдѣто отдѣлнитѣ членове били свързани чрезъ семейно родство и кръвни връски. Тази демократичность не е останала безъ влияние и върху славянската кѫща: тази на старея или князa не се е различавала отъ кѫщата на кой и да е членъ на сѫщата задруга. Жилището на задругата, която се е състояла отъ много брачни двойки, обаче отъ едно стопанство, отначало е било една обща сграда, а по-късно за всѣка такава се е правило отдѣлна постройка разположена въ общия дворъ.

---

[1]) Намѣрени сѫ огнища отъ предисторическо време въ територията на днешна Германия: въ Labositz по р. Елба и друго при Platkow на р. Одеръ: и дветѣ сѫ вдълбани въ земята. Второто е облечено съ камъкъ, а първото е безъ такава облицовка

Поселяването на Славянитѣ на полуострова започва къмъ втория вѣкъ и се привършва къмъ края на шестия. Презъ последнитѣ вѣкове, предъ видъ на това, че тѣхното масово нахлуване е започнало да съставлява опасность за Византия, сѫ били спирани отъ последната съ сила, поради което и тѣ съ орѫжие сѫ си пробивали пѫть въ предѣлитѣ на полуострова, гдѣто сѫ се заселвали между мѣстното коренно население — Тракитѣ. Последнитѣ сѫ населявали Мизия, Тракия и отчасти Македония и въ голѣмата си часть сѫ били вече подъ влиянието на античната култура. До появата на римлянитѣ на полуострова, мѣстното население е било подъ културното влияние на Елинитѣ, които сѫ имали за база двѣтѣ черноморскн пристанища Одесусъ (Варна) и Аполония (Созополъ). Когато дохождатъ Римлянитѣ, за тѣхъ само Мизия е представлявала интересъ по чисто стратегически съображения: защищаване на полуострова отъ нашествието на севернитѣ варварски племена, за която цѣль създаватъ цѣла верига отъ укрепени лагери покрай брега на Дунава въ които разполагатъ своитѣ легиони. Около тѣзи лагери въ последствие се създаватъ селища къмъ които се прилепва и местното население. Повечето отъ днешнитѣ ни дунавски градове водятъ своя произходъ отъ такива укрепени римски лагери. Тѣзи легионери ставатъ проводници на римската цивилизация която си пробива пѫть въ местното тракийско население; по такъвъ начинъ се налага римското влияние въ Мизия. Тракия, поради това, че не е представлявала никакъвъ интересъ за тѣхъ, остава съ една култура която носи отпечатака и белезитѣ на старата елинска. А останалото тракийско население изъ планинитѣ и въ отдалеченитѣ отъ поменатитѣ по-горѣ мѣста области, запазва още дълго време своята самобитна тракийска физиономия, повлияна малко или много отъ първитѣ двѣ[1]).

Поселилитѣ се между Тракитѣ Славяни на много мѣста прогонватъ първитѣ и имъ заематъ жилищата, а на много други заживѣватъ мирно между тѣхъ. Отъ тоя моментъ започва едно културно въздѣйствие върху Славянитѣ отъ страна на Тракитѣ, които вече сѫ били много възприели отъ античната култура на Римъ. Това Трако-римско културно въздѣйствие върху славянската кѫща се проявило въ появяването на едно ново помещение въ досегашната еднопространствена колиба. Досегашното единственно пространство бива раздѣлено на две, съ преграда отначало лека, а въ последствие масивна. При това раздѣляне огнището, което до сега се намирало въ срѣдата на единственото помещение, се долепва до нововъведената срѣдна стена. Следствие на това помещението изгубва въ известно отношение; до сега стоящето въ срѣдата огнище затоплювало равномѣрно цѣлото пространство, топлината му достигала до всѣки кътъ на пространството, поради което е било и уютно, сега вече при страничното му разположени, помещението изгубва това си качество.

---

[1]) Споредъ проф. Г. Кацаровъ тракитѣ сѫ били носители на неолитска култура въ земитѣ на днешна България, и която култура се характеризира покрай другото и съ появата на квадратната или правоѫгълната кѫща, която замѣства крѫглата.

Отдѣленото по такъвъ начинъ второ помещение, отначало е представлявало една оградена часть отъ цѣло първично пространство и въпроса за отоплянето му не е съставлявало трудность: нагретиятъ

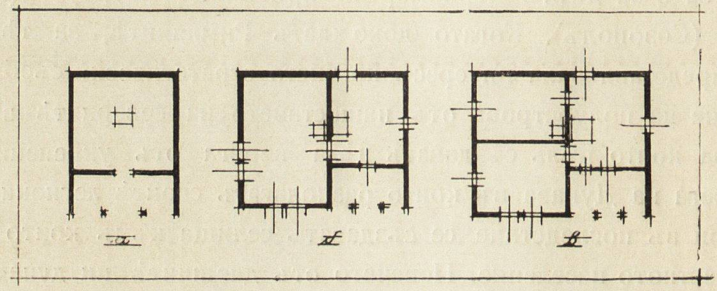

Обр. 6. — Схема на развитието на бълг. кѫща.

отъ огнището въздухъ въ жилището еималъ свободенъ достѫпъ въ новото помещение презъ горната му часть, тъй като въ началото то не е имало собственъ таванъ. Въ последствие, когато се здобива съ такъвъ, и съвършено се откъсва отъ първото пространство изпъква мѫчния въпросъ за неговото отопляване. Еднъжъ получено второ помещение въ сградата, въпроса за появяване и на третото не е било работа особено мѫчна. Въ обр. 6 е представено схематично развитието на Славянската кѫща, излизайки отъ единопространствената първоначална форма, до днешно време.

Главното помещение за всѣка фаза си остава винаги първичното пространство, гдето винаги се намира огнището. Съ течение на времето и увеличаване на нуждитѣ на семейството се появяватъ и другитѣ пространства покрай първото, безъ да изменятъ съ нѣщо ролята и назначението на последното въ жилището. Това помещение и тогава както днесъ е носило названието „хижа“ или „кѫща“ име което въ последствие минава и върху конвексното тѣло — върху сградата. Сѫщото това пространство се срѣща въ кѫщитѣ на всички народи произлизащи отъ индогерманскиятъ коренъ, носящо разни имена: холъ, диле, вестибюлъ. И днесъ при правилно развиващи се национални архитектури, при народи съ голѣма духовна и жилищна култура, творчеството въ областьта на домостроителното искуство изхожда отъ тази присѫща на племенния и националенъ битъ форма. Това пространство е една характерность на индогерманскитѣ племена и характеренъ отличителенъ белегъ спрѣмо жилищата на другитѣ раси и корени. (обр. 7 и обр. 8).

Цѣлиятъ домашенъ животъ на семейството започва и свършва тука; тука е огнището и около него пулсира живота на семейството.

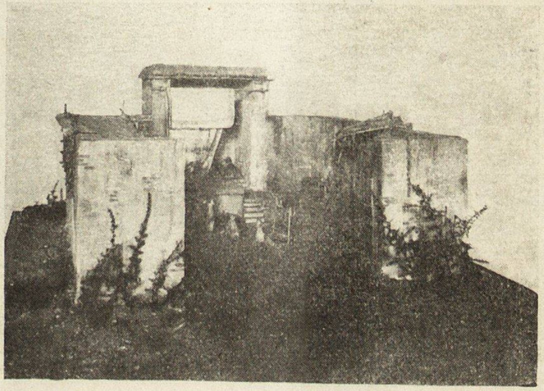

Обр. 7. — Старо семитско жил. сграда, Реставрация по Wiolet le Duc.
Моделъ въ Deutsches Museum — Мюнхенъ.

Съ появата на второто пространство, е възникналъ трудниятъ въпросъ за неговото отопляване. Въпроса се рѣшава съ въвеждането на „соба“-та първообразеца на днешната кахлова печка. Собата е едно отъ кирпичи изградено тѣло въ второто помещение, разположено винаги до срѣдната стена, отъ другата страна на която непосредствено, се намира огнището. Тя е безъ всѣкъкъвъ отворъ къмъ помещението което има назначение да отопли. Вѫтрѣшната празнина на собата се съединява посредствомъ единъ отворъ на срѣдната стена, къмъ която първата е прилепена, и който отворъ излиза непосредствено въ огнището на хижата. Манипулациитѣ по отоплението ставатъ отъ къмъ огнището, като презъ отвора се поставатъ въ собата било живи въглени отъ огъня на самото огнище, било като се запалва непосредствено огънъ въ вѫтрѣшностьта ѝ. Било по единия или по другия начинъ, цѣлата соба се нагрева. и затопля отъ своя страна въздуха на цѣлото помещение. Димътъ отъ горящиятъ въ собата огънъ излиза презъ оставения специялно за това отворъ на срѣдната стена въ комина на огнището въ хижата отъ гдѣто презъ комина на сѫщото се извежда надъ покрива. Това отоплително тѣло дава име и на самото помещение което се нарекло „соба“.

Отъ населващитѣ полуострова Траки, Славянитѣ, като се заселили между тѣхъ, възприели нѣкои форми въ строежа на жилищата си; едно влияние, което има значение повече за техническата страна на въпроса и затова не е така важно както по-горе поменатото, то е строежа на наколнитѣ жилища и троглодитнитѣ постройки. Това влияние обаче е мѣстно тъй като и условията, които сѫ го създали сѫ били мѣстни.

Наколни сгради. — Известно е, че на Прѣспанското езеро е живѣло тракийското плѣме Скиртони въ наколни жилища. Въ северната часть на Македония въ областьта заключаваща се между изворитѣ на Вардаръ и Струмица сѫ живѣли Пеонитѣ, друго тракийско племе, наколнитѣ постройки на които презъ V вѣкъ сѫ достигали до морето при устието на р. Струма.

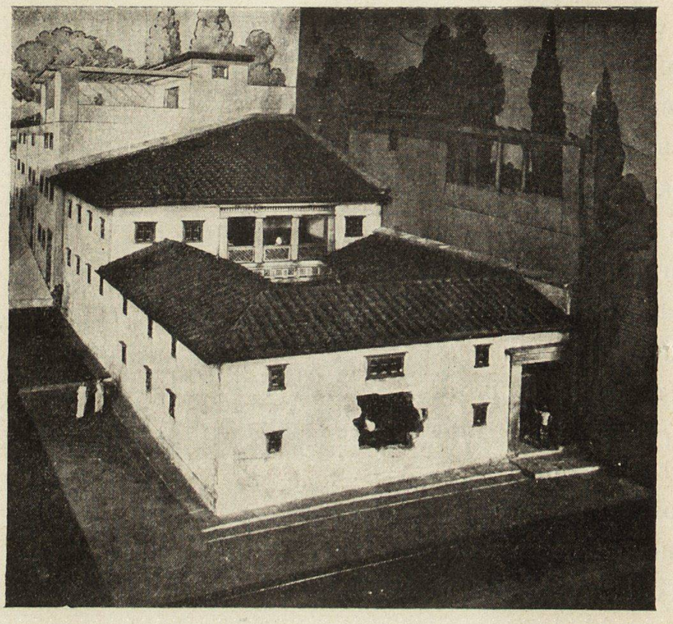

Обр. 8. — Гръцка кѫща въ Приенъ, отъ II вѣкъ пр. Хр. Реконстр. проф. Авг. Тиршъ по v. H. Schradir и Th. Wigand
Моделъ въ Deutsches Museum — Мюнхенъ.

„Славянитѣ, които сѫ се поселили около Прѣспанското езеро, отчасти пославянчили Скиртонитѣ, но сами възприели начина на строежа на жилищата имъ. Прѣзъ 1863 год. французина Девилъ е намѣрилъ остатаци отъ тѣзи жилища на р. Струма. По източния брѣгъ на голѣмото Прѣспанско езеро се намира и днесъ селото Наколци, което презъ XIV вѣкъ се поменава като притежание на Трѣскавишкия манастиръ. „Наколци“, безъ съмнение сѫ обитателитѣ на жилищата построени на колове. И както Иречекъ[1]) по-нататъкъ заключава, следъ понижението на водитѣ въ езерото, построенитѣ нѣкога въ водата сгради, останали на сушата. Споредъ разказитѣ на Верковичъ у Българското племе Пиянци, обитаващо стара Пеония, между Струма и Брѣгалница, се запазило предание, че прадѣдитѣ имъ били преследвани отъ морскитѣ вили и отъ голѣмитѣ води и, че тѣ правили колиби надъ водата въ които спали“.

Различни сѫ били причинитѣ, които сѫ заставили човѣка да построи жилището си на колове и споредъ това наколнитѣ жилища се дѣлятъ на следнитѣ групи[2]):

а) Наколни постройки върху високи колове набити въ суха земя. Такива се срѣщатъ у нѣкои негърски племена, като Ниямъ. Малко въ по-високо културно ниво сѫ тѣзи на Папуаситѣ въ Нова Гвинеа, на Сенегалскитѣ негри, тѣзи на о-въ Хаити и пр.

б) Върху високи колове надъ блатиста земя. Такива сѫ селскитѣ жилища които се срѣщатъ въ Камбоджа, колибитѣ на нѣкои малайски племена, както въ Сиамъ и въ о-въ Ява; такива сѫ били и първитѣ постройки на венецианцитѣ.

в) Отдѣлни жилища на високи колове забити въ водата, каквито сѫ жилищата на туземцитѣ по островитѣ въ южнитѣ морета, въ залива Даре въ Нова Зеландия и др.

г) Голѣми обширни платформи, построени върху голѣми колове набити въ дъната на рѣкитѣ и езерата, всредъ водата, върху които платформи се построяватъ цѣли дворища, така че се образуватъ квартали, широкитѣ улици на които сѫ воднитѣ канали, а тѣснитѣ улици, върху самитѣ платформи. Такива сѫ намѣрени по р. Ефратъ, въ езерото Чадъ, въ централна Африка, въ Хумболдовия заливъ, както и по рѣката Барито на о-въ Борнео. Подобни сѫ селищата които образуватъ предградието на гр. Банкокъ. За преминалитѣ народи имаме свѣдения, че такива жилища сѫ сѫществували въ Швейцарскитѣ езера, наколнитѣ села на келтитѣ, разкрити въ 1820 год., а едва прѣзъ 1854 год. разучени.

д) Между вертикалнитѣ крайни колове, набити въ дъното на езерата, се натрупватъ дървета, клоне, камане, глина и пр. шихтообразно. Върху набититѣ колове се поставя платформата, върху която се поставатъ жилищата. Такава система на наколни жилища е била прилагана въ италианскитѣ „террамаре“ при Модена, Кастионе, Парма и пр.

---

[1]) Д-ръ К, Иречекъ — История на българитѣ 1886 г. стр. 140.

[2]) Mayers Konv. Lexikon, Band XII; Dr Oscar Mothes—Ilusrrirtes Bau Lexikon—1883.

е) Наколни постройки построени върху искуствени острови, образувани отъ изпълването на пространството между голѣмитѣ забити въ дъното на езерата или рѣкитѣ колове, съ дървета, глина, камане и всичко това укрепено съ колове набити въ този пълнежъ. Така сѫ строени Розенинселъ, въ Щарнбергското езеро въ Бавария, както и цѣлата верига, която се простира на западъ по линията, която минава презъ Швейцарскитѣ езера, Савоя въ Франция и стига въ Пиринеитѣ.

Има и други нѣкои видове строежъ на наколни жилища, които ще отминеме като срещащи се по на редко и поради това и неинтересни.

Къмъ наколнитѣ постройки описани въ група г), по-горѣ, принадлежатъ и тѣзи строени отъ Пеонитѣ и Скиртонитѣ по Струма и по голѣмото Прѣспанско езеро. Освенъ по тѣзи мѣста наколни жилища е имало и въ Гебедженското езеро. Описанието, което Херодотъ дава на наколнитѣ жилища на тракийското племе Пеони е следното[1]:

„Въ средъ езерото на високи стълбове сѫ били турени дървени душемета отъ скованн дъски, тѣзи дървени дюшемета се сѫединявали съ твърдата земя посредствомъ само единъ тѣсенъ мостъ. Най-напредъ всичкитѣ граждани заедно доставяли стълбоветѣ за основата на тѣзи построения; послѣ тѣ направили обичай по следующиятъ начинъ да доставляватъ стълбоветѣ: всѣки гражданинъ, който ще се жени, трѣбва да донесе три стълба. Доставяли тѣзи стълбове отъ планинската верига Орбелосъ. Но всѣки е ималъ повече отъ една жена, следователно е и доставалъ повече отъ три стълба. И тъй тѣ живѣли по следующия начинъ: всѣки единъ си ималъ на тѣзи стълбове своя кѫща въ която живѣялъ и ималъ на дюшемето врата презъ която се спускали въ езерото“.

Изучванията, които въ 1854 год. археолога Келлеръ направилъ върху находкитѣ отъ наколнитѣ жилища въ Цюрихското езеро, дали интересни резултати; представляватъ интересъ само техническитѣ и конструктивни особености, които сѫ могли да се установатъ, тъй като тѣзи наколни постройки сѫ напълно еднакви съ постройкитѣ на тракийскитѣ племена по Струма, Прѣспанското и Гебедженското езера, които наколни постройки сѫ били наследени и усвоени отъ поселилитѣ се тука Славяни.

---

[1] Д-ръ К. Иречекъ. — История на българитѣ 1886, стр. 76.

Коловетѣ, които носятъ скарата, върху която се строи платформата, сѫ набити въ дъното на езерото въ редове. Броя на тѣзи колове е грамаденъ тъй като сѫ носили върху си голѣмата площь на цѣлото село. Така напримѣръ броя на коловетѣ въ Цюрихското езеро, гдѣто е било нѣкога наколното село Обермайленъ, е повече отъ сто хиляди. Коловетѣ въ горната си часть, надъ водата, сѫ били свързани по между си посредствомъ хоризонтални греди. които сѫ служили за подложки на идващата надъ него платформа. Тѣзи греди лежатъ върху зарезаната вилообразно глава на кола, както е показано въ фиг. 9.

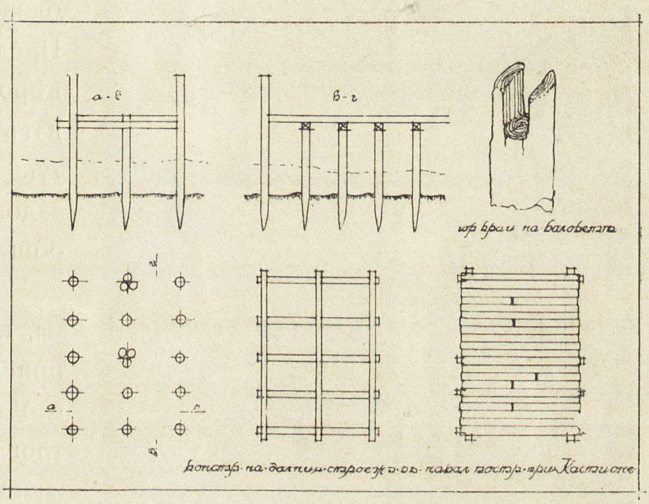

Обр. 9. — Конструкция на долния строежъ на наколнитѣ постройки въ Кастионе.

Върху подложнитѣ греди лежатъ други напречно положени валчести греди. Върху тѣхъ се е правила глинена замаска, която е лежала на 1 до 2 м. надъ водната повърхнина. Върху тази платформа сѫ строени жилищата, които, по думитѣ на Херодотъ, сѫ имали въ дюшемето си дупки, съ капаци, презъ които сѫ се спускали обитателитѣ на колибитѣ било въ лодки било въ водата. Стенитѣ на колибитѣ, които сѫ имали обикновено крѫгла, и по-редко, четвъртита форма, сѫ били направени отъ плетъ и измазани отъ двѣтѣ страни съ глина. Покрива е билъ покритъ съ слама. Така и сега сѫ построени селата на папуанскитѣ плѣмена въ Хумболдовия заливъ, които въ 1827 год. пѫтешественика Дюмонъ Дюрвалъ открилъ: тѣ сѫ имали два реда колиби въ срѣдата на които се е намиралъ храма на племето.

Съобщаването на поселницитѣ съ сушата е ставало съ лодки или съ мостове; последнитѣ се предполага, че сѫ били подвижни.

Археологическитѣ изследвания на културнитѣ наслаги въ подножието на коловетѣ показватъ на старинниятъ произходъ на тѣзи жилища: започвайки отъ неолитната епоха на каменния вѣкъ, тѣ сѫ просѫществували като строителенъ обичай и въ епохата на металитѣ: медния, бронзовия, а отчасти се простиратъ до желѣзния вѣкъ; на мѣста стигатъ до XII вѣкъ и по-кѫсно. Въ епохата на процъвтяването на този маниеръ на строене, наколнитѣ селища сѫ били многочислени и обширни.

Фиг. 10 представлява наколно жилище на Щарнбергското езеро въ Бавария. Фиг. 11 представлява сѫщо такова наколно жилище — идеаленъ изгледъ — реставрация въ Боденското езеро. И двѣтѣ реставрации обр. 10 и обр. 11 сѫ опитъ да се въстановатъ отъ части тѣзи жилища отъ предисторически времена. Въ най-ново време се изказва едно мнение, че наколнитѣ жилища, принадлежатъ къмъ една култура, която се намира въ голѣма близость съ Сумарската. Представенитѣ реставрации вѣроятно много се различаватъ отъ тѣзи на живущитѣ тука Славяни, обаче даватъ задоволителна представа за общиятъ имъ изгледъ.

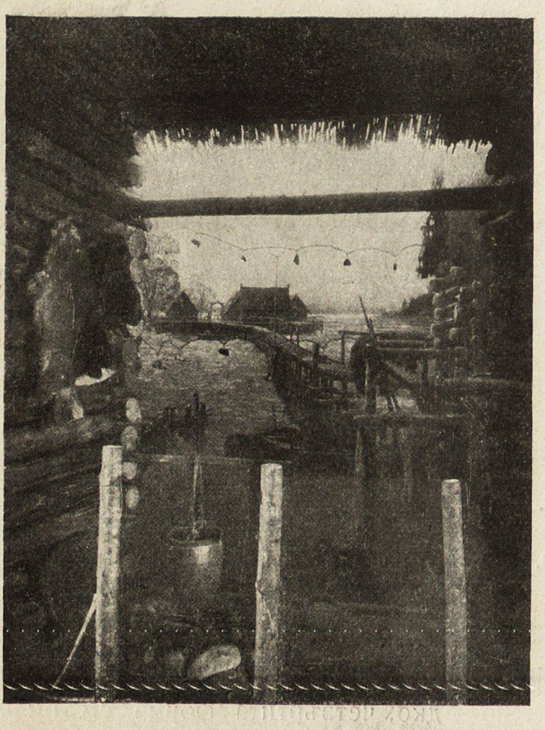

Обр. 10. — Наколна сграда въ Щарнбергското езеро — Бавария.
Моделъ въ Deutsches Museum — Мюнхенъ.

Втората жилищна форма, която Славянитѣ сѫ възприели отъ Тракитѣ е троглодитната. Въ науката подъ троглодити се разбира общо название на народитѣ стоящи на ниска степенъ на културно развитие, живущи въ пещери или землени ями.¹) Термина троглодитна сграда или жилище, тука е употрѣбенъ въ смисълъ на землянка, жилищна дупка или яма.

За сѫществуване на такива жилища въ сегашната северна дунавска България още въ античнитѣ времена, гдѣто и сега се намиратъ такива жилища, говорятъ още Птоломей, Херодотъ и Стробонъ. Известно е отъ старитѣ писатели, че въ Унгария и Романия е имало сѫщо такива жилища, и като че ли дунавскитѣ брегове сѫ били винаги отечеството на троглодитнитѣ кѫщи.

Появата на прабългаритѣ на полуострова, не е указало никакво влияние върху развитието на славянската кѫща. И да е имало нѣкакво

---

¹) Mayers Kon. Lex.

влияние то трѣбва да се търси изключително въ монументалната архитектура. Въ описанието, което гърка Прискъ[1]) дава за кѫщата и двора на Атила, логично е да виждаме и описанието на прабългарската кѫща: съ изключение ограждането на дворищата съ плетъ или дървени огради, което и сега се наблюдава въ българския дворъ, никаква друга прилика не може да се намѣри.

Могатъ сѫщо да се установатъ известни технически маниери, въ съвременниятъ строежъ на днешната б. с. к. които биха могли да се припишатъ като влияние на прабългаритѣ. Така напримѣръ глинобитниятъ начинъ на работене, по всѣка вѣроятность е влияние тѣхно. Тоя начинъ на изграждане стени е азиатски — строежъ въ στεππα, и вѣроятно е усвоенъ отъ китайцитѣ съ които преселилитѣ се въ Европа азиатски племена сѫ били въ близъкъ и продължителенъ контактъ, и отъ които сѫ го възприели. Постройката на известната Китайска страна е изработена по сѫщия начинъ[2]).

Обр. 11. — Наколна колиба въ Боденското езеро
Моделъ въ Deutsches Museum — Мюнхенъ

---

[1]) Прискусъ, гъркъ отъ източ. римска империя, като делегатъ на една мисия на сѫщата империя, презъ 446 г. сл. Хр. пѫтува за двора на Атила, и въ описанието на мисията си дава цѣнни дани за кѫщата и двора на хунския кралъ Атила, и нѣкои близки негови сановници. Макаръ че хунитѣ въ това време сѫ били силно разредени и повлияни отъ източнитѣ Готи все може да се приеме, че описанието дадено на тѣзи сгради и дворища, очертява хунската кѫща.

[2]) Геза Фехеръ. — Паметници на прабълг. култура. — Изв. на бъл. Арх. Инст. 1922 гр. София, Печ. Придворна.

Българската селска кѫща презъ срѣднитѣ вѣкове до завладяването на България отъ турцитѣ.

За времето отъ основаването на българското царство до падането на сѫщото подъ турското владичество, сведенията за бъл. селска кѫща сѫ толкова оскѫдни, че по тѣхъ нищо неможе да се заключи. Известна представа за нея се дава съ оскѫднитѣ сведения въ шестоднева на Иоанъ Екзархъ и въ нѣкои хрисовули на българскитѣ царе. Тѣзи сведения се допълватъ отъ общата картина на старобългарското общество и социялно положение, което българскиятъ селенинъ е ималъ въ него, презъ тоя периодъ отъ време който обема три подпериода: първото царство отъ 679 до 1018, византийското владичество отъ 1018 до 1186 и второто царство отъ 1186 до 1396 г.

Споредъ проф. Н. П. Благоевъ, населението на старобългарската държава се е дѣлило на зависими, които сѫ били „роби“ и „отроци“, и свободни или независимъ: „себри“, наречени още „смръди“, боляри и свѣщеници. Това което представлява предметъ на въпроса, който ни интересува, е оня общественъ слой въ старобългарското общество, който се разбира подъ наименуванието „себри“ или „смръди“. Това е било народната маса, която е обитавала селата и градоветѣ на стара България и сѫ били нападателната и отбранителната сила на държавата. Въ социялно отношение тѣ не били съ равни права съ привилгированитѣ класи на боляритѣ и духовенството, но сѫщевременно строго се отличавали и отъ несвободнитѣ, понеже били свободни и правосвободни хора. Когато Славянитѣ се поселили на полуострова, разлика между масата не е имало, а такова се създала съ постепеното влияние на Византия върху българската държава. И започвайки отъ втората половина на първото царство, продължавайки презъ византийското владичество, това влияние е било особено силно до като въ края на второто царство това класово диференциране напълно се очертава. Себритѣ, споредъ начина на живота имъ, занаята, мѣстожителството и материялното имъ и социялно положение, се делили на петь класа: населници или ратаи, свободни, прониярски люди, църковни люди и граждани.

Ратаи. — Ратаи сѫ били ония себри които не сѫ имали земя и собствени недвижими имоти и които сѫ работили въ монастирскитѣ и болярски имоти. Сѫщитѣ сѫ били известни и съ името „парици“. Тѣ сѫ плащали данъкъ, и на тѣхъ както и на втория класъ — свободнитѣ себри, е лежалъ цѣлиятъ данъченъ товаръ на старобългарската държава. А данъцитѣ, започвайки отъ византийското владичество и особено въ второто царство, сѫ били голѣми и тежки, и споредъ българскиятъ архиепископъ Теофилакъ, сѫ били събирани съ голѣми жестокости. Ратаитѣ не сѫ били прикрепени къмъ земята и нѣматъ нищо общо съ римскиятъ колонатъ, а сѫ имали своя лична свобода, могли сѫ да напускатъ селото и земята, която работатъ и да се поселяватъ другаде. Това сѫ вършили най-често, като сѫ се поселвали въ манастирскитѣ земи или въ тѣзи на нѣкой влиятеленъ боляринъ, като по такъвъ иачинъ сѫ били запазени отъ тежестьта на непоносимитѣ данъци, тъй като тѣзи съсловия или не сѫ плащали никакъвъ данъкъ, или ако сѫ плащали такъвъ, той е билъ незначително малъкъ.

Свободни Себри. — Свободнитѣ себри сѫ били селени, които сѫ имали свои собствени домове и сѫ обработвали свои собствени имоти, за което сѫ плащали данъци само на държавата.

Прониятски люди. — За известни заслуги на нѣкое лице, спрямо царя респ. държавата, сѫ му били давани права да прибира частъ или всичкитѣ данъци отъ държавнитѣ приходи на часть отъ село или цѣло такова или на нѣколко села. Това отстѫпване на държавнитѣ доходи се наричало прония, а наградения съ нея — прониятъ. Последниятъ въ замена на това е билъ задълженъ спрямо властьта, напр. той подържалъ известенъ брой въорѫжена команда съ която е билъ длъженъ да се явява въ известни случаи.

Църковни люди. — Българскитѣ царе подарявали на монастиритѣ земи заедно съ жителитѣ имъ, които бивали не само себри, но и боляри и духовни лица. Тѣзи хора се наричали църковни люди. Тѣ били собственици на имотитѣ си и зависимостьта имъ отъ църквата се състояла въ това, че били подъ нейно ведомство и че плащали само ней данъци. Съ това последно обстоятелство тѣ били поставени по добре отъ свободнитѣ люди, защото били освободни — отъ много тежкитѣ данъци и повинности, съ които били обложени другитѣ класи отъ себритѣ.

Граждани. — Гражданитѣ сѫ последния класъ отъ себритѣ. Тѣ били свободни люди, имотни, живеяли въ градоветѣ и се занимавали главно съ търговия и индустрия и като следствие на това се ползвали съ права и превилегии, които имъ бивали признавани съ царски хрисовули издавани на градоветѣ.

(врата), която води на вънъ, и която (стая) е още по-тъмна (отъ първата). Входоветѣ и вратитѣ сѫ толкова тѣсни и ниски, че едва може да се ходи вѫтре въ изправено положение. Покрива и тавана (die Decke) сѫ съвършено почернени отъ дима. Стенитѣ иматъ жълтеникъвъ цвѣтъ. Отъ вѫтре обвесватъ стенитѣ съ много голѣми платна, които често сѫ тройни, обаче на растояние едно отъ друго. Тѣхната покѫщнина (на българитѣ) се състои отъ нѣколко рогожи растлани по пода, малки лоши дюшеци, покривки и малко кухненски сѫдове. Нѣкѫде се срѣща въ стаитѣ, покрай стенитѣ наоколо, издигнато мѣсто, високо единъ до два фуса (0.31—0.62) и широко до три фуса (0.96 м.)“.

Конструкция. — Отъ гореизложеното се установява, че изобщо въ голѣмото си множество полскитѣ селски кѫщи въ тая часть на страната, по това време, сѫ строени отъ дърво и глина: това е оня начинъ на строене, който и днесъ се практикува: построява се скелета на сградата отъ дървени греди, полетата между тѣхъ се изплитатъ съ плетъ отъ тънки пъртѣ и следъ това всичко се измазва отъ вънъ и вѫтре съ глина. Може да се предполага, че подъ израза „глина“ би могло да се разбира и другъ маниеръ на работене, а именно: празнитѣ полета между дървенитѣ полета сѫ изпълвани съ кирпичъ. За селскиятъ строежъ, обаче това е малко вѣроятно, и ако такъвъ начинъ на строежъ е практикуванъ той трѣбва да се търси въ градоветѣ или най-много въ по-голѣмитѣ села и то като изключение. Отъ описанието на Б. се разбира, че освенъ този начинъ на строене, се е практикувалъ и другъ, за който той не поменува. За такъвъ другъ градежъ говори Герлахъ, който пѫтува презъ България два вѣка преди Б. — въ 1573 г., той съобщава, че Славянитѣ (българитѣ) живѣяли въ колиби направени отъ дърво и камани. Последния начинъ се е срѣщалъ като правило въ приморска Тракия, а като изключение на всѣкѫде кѫдето сѫ действали индивидуални условия.

Покривенъ материалъ. — За материала, съ който била покривана б. с. кѫща, е упоменато въ запискитѣ на Герлахъ, който дава сведения за кѫщитѣ въ бѣломорския край — южно отъ Одринъ, че били покрити съ керамиди. Трѣбва да не се забравя обаче обстоятелството, че тѣзи мѣста сѫ лежали на голѣмия пѫть, който е съединявалъ Солунъ съ Цариградъ. И действително, когато Герлахъ навлиза по навѫтре въ полуострова, вече въ с. Харманли, намира че всички кѫщи били покрити съ слама. Като покривенъ материялъ е била използвана изключително сламата.

Разпредѣление. — Освенъ описанието на Б. за разпредѣлението на полската кѫща, никой отъ преминалитѣ презъ България пѫтешественици не говори. Съгласно това описанието на Б., българската селска кѫща презъ XVIII вѣкъ е имала разпредѣление такова каквото го виждаме и днесъ. Отъ закрития входъ, намиращъ се подъ общиятъ покривъ на сградата, се влиза въ първото помещение, наречено „хижа“ или „кѫща“, гдето се намира огнището. Въ това помещение се намиратъ всички сѫдове и покѫщнина на домакинството, презъ него се влиза въ второто съседно нему помещение наречено днесъ „соба“, а по всѣка вѣроятность и тогава, съ сѫщото име.

Отъ собата е водила втора врата къмъ двора, разположена странично на сградата спрямо първиятъ входъ. Това помещение е служило, както и днесъ, за спане и носи името си отъ отоплителното тѣло, което се намира въ него, наречено „соба“. Размѣритѣ на помещенията си биле малки и споредъ Бузбекъ (1553) въ тѣхъ не е имало мѣсто да се разположи даже едно легло, а височината едва е достигала 2 м. Контурната линия на разпредѣлението е била разтегнатъ правоѫгълникъ безъ никакви счупвания, било навънъ, било навѫтре. Като следствие на това се получава опростяване на покрива, безъ долии, а най-много съ четири маии, въ случай че е билъ съ четири води. Това отъ своя страна пъкъ е улеснявало покриването съ слама или съ каменни плочи.

Вѫтрешно нареждане. — Отъ вѫтрешна страна, стенитѣ сѫ биле обвесени съ платна по нѣкога двойни и тройни, но така че между всѣки две е имало междини. Какво е било действителното назначение на тѣзи платна, тъй както го съобщава Бошковичъ, мѫчно може да се опредѣли; нѣщо подобно днесъ се срѣща въ троглодитната кѫща на заможни стопани, въ северната дунавска равнина изъ плѣвенско, гдето землениттѣ стени се обличтъ съ рогожи, черги или съ дъски. Назначението имъ е да предпазватъ помещенията отъ землената влага; вѣроятно за сѫщата цель ще сѫ поставяни и тѣзи платна по стенитѣ, за които говори Б. въ кѫщата въ с. Канара. Въ стаята покрай стенитѣ е имало миндерлъци и одъри високи отъ 30 до 60 см. и широки до 1.00 м., служащи за седане.

Огнището въ кѫщата е било до вѫтрешната разпредѣлителна стена. Това показва, че по това време вече б. с. к. е била въ по-нова фаза на развитие тъй като огнището не е било вече въ срѣдата на помещнието.

Осветлението на първото помещение е ставало презъ отвора на материалното положение на собственика, и въ оная система отъ различнитѣ економически положения каквато е представлявало старобългарското общество, се е редило паралелно съ това размѣра и видътъ на тѣхнитѣ жилища. Следствие на тежкото економическо положение, ратаитѣ сѫ смѣнявали често боляритѣ въ земитѣ на които сѫ работили. Това имъ преминаване и преселване отъ една страна и лошото имъ економическо положение отъ друга, не имъ е давало възможность да уредатъ едно уседнало и уредено жилище: тѣ сѫ обитавали най-обикновени леки еднопространствени колиби и много начесто троглодитни ями. Тѣзи мизерни жилища се явяватъ едновременно съ обединяването на селенитѣ, което става презъ византийско владичество въ България и което продължава особено болезнено презъ второто царство. Изглежда като че ли презъ времето на първото царство, положението на селенитѣ да е било по-добро: колкото културното влияние на Византия по се е налагало въ България, толкова и деференцирането въ старобългарското общество, а отъ тука и голѣмитѣ крайности, въ тов общество, се очертватъ и отъ славянската демократичность не остава и следа. Изобщо казано селската кѫща презъ времето на византийското владичество и второто царство е била въ по-лошо състояние отъ тази при първото царство.

Земледѣлието и скотовъдството сѫ били главенъ обектъ на старобългарското селско стопанство: знае се, че Цариградъ е билъ спасяванъ отъ гладъ съ българско жито пращано отъ Светослава. Хранитѣ най-често сѫ били държани въ скривалищни ями, направени въ дворищата. Въ 1189 год., третия кръстоносенъ походъ, при едно настѫпление на кръстоносцитѣ отъ Цариградъ къмъ Тракия, последнитѣ дохождатъ до Пловдивъ, гдето споредъ съобщението на взелия въ похода участие Анзбертусъ, разрушили напуснатитѣ отъ селенитѣ села около Пловдивъ и изровили житата изъ подземнитѣ скривалища.

Селско-стопански дворъ въ стара България е билъ известенъ подъ името „стаси“, по това име се срѣща въ хрисовулитѣ, въ които се изброяватъ земитѣ и владенията, които се даряватъ на монастиритѣ. Въ по-широка смисълъ къмъ тѣхъ сѫ принадлежали ниви, ливади, виногради (лозя), периволи, и врътожади (градини), жрънки (воденици), мѣста жрънчани (воденични оджаци), сенокоси и др. „стаси“ и притежания“, които били въ връска съ домакинството или „държавата“. Подъ „държава“ въ българскитѣ хрисовули се разбира имотъ, който е принадлежалъ нѣкому. Къмъ „стаси-тѣ“ сѫ принадлежали и „летовищата и зимовищата“ — мѣста гдето добитъка е ходилъ лѣте на паша и такива гдето е зимувалъ.

Отъ голѣмо значение за старобългарското стопанство е било свиневъдството, което пропада съ покоряването на България отъ турцитѣ.

Знае се за сѫществуването на частни стопанства въ стара България: такива сѫ били това на Константинъ Асѣнь въ околностьта на Витоша и на Смилецъ, по рѣка Тополница между Т.-Пазарджикъ и Ихтиманъ.

Турското владичество.

Полска кѫща. — Кѫща въ с. Канара. Най-пълното и достовѣрно описание на полската б. с. кѫща презъ тази епоха е онова което дава дубровчанина Иосефъ Бошковичъ отъ втората половина XVIII вѣкъ — 1762 г.*) Неговото описание има стойность и заради това, че той е билъ самъ архитектъ и е можалъ да предаде характерното и особеното на тѣзи сгради. Той е миналъ пѫтя: Цариградъ, Одринъ, Лозенградъ, Карнобатъ, Чалъкавакъ, Шуменъ, Галацъ, и първото българско село, въ което е пренощувалъ е било с. Канара. Въ описанието, въ което дава голѣми подробности за селската българска кѫща, той казва: „Канара е българско село, първо такова, въ което влизаме. Състои се приблизително отъ около сто кѫщи, които както въ всички български села, сѫ много бедни и въ по-голѣмата си часть построени отъ дърво и глина. Най-добритѣ отъ тѣхъ иматъ малъкъ покритъ входъ, чрезъ който се влиза въ малка тѣсна стая и отъ последната въ друга стая. Първата (стая) има обикновено въ единия си ѫгълъ голѣмо огнище, чиито куминъ има приблизителна ширина два фуса (0.62 м.). Тъй като презъ тоя отворъ дъжда много лесно пада вѫтре, огъня се пали въ ѫглитѣ (на огнището) и дърветата (за горение), за която цель се вематъ голѣми цепеници, се възправятъ (по стената). Обикновено тѣзи постройки нѣматъ прозорци, но иматъ две врати. Едната води на покрития входъ, другата отъ страни на сградата. Първата стая получава оскъдно освѣтление презъ вратата и комина на огнището, а втората (стая), която има врата къмъ първата стая, има още една

---

*) Des Abt Joseph Boscowich Reise von Constantinopol, u. s. w. Aus dem Französichen übersetz u. s. w. Leipzig, bey Iohann Gottlib Immanuel Breitkopf 1779. S. 23, 24.

Споредъ Иоанъ Екзархъ селското население въ България живѣло въ „хыжы сламены“, докато градското обитавало въ „истъби“ — дървени кжщи. — Както „истъби“ така „хыжы сламенныа“ сж били дървени кжщи. Специялното подчертаване съ прилагателното „сламенни“ въ последниятъ терминъ, изтъква само факта, че тѣзи сгради сж били покрити съ слама, тъй както и Кантакузенъ сжобщава за една колиба съ слаби стени, съ една врата и покрита съ слама, намираща се до крепостьта Силимврия. Върху развитието на тази кжща отъ тази епоха по конкретни дани нѣма за сега. Могатъ да се правятъ само общи разсъждения и вѣроятни предположенння. Интересъ ще е представлявала само планинската кжща, чието влияние не ще е закъснело да се непочувства и въ полската кжща.

Въ планинитѣ съ иглолистни гори се е развилъ блоковия строежъ (Blockhausbauweise), а въ планини съ широколистна гора се развива паянтовия маниеръ на работа. И двата тѣзи начини сж дървени конструкции. Може сжщо да се предположи, че паянтовия начинъ на строежъ, е настжпилъ въ момента, когато горитѣ по една или друга причина сж намалели и се е почувствало липса на дървения материалъ.

Двата вида строежъ блоковъ и паянтовъ развиватъ два вида сгради блокови и паянтови. Следъ извѣстенъ периодъ врѣме блоковия градежъ не се развива, и настжпва едно измѣстване на последния отъ паянтовиятъ. — Паянтовия отъ своя страна се рязвива въ три вариации, отъ чисто конструктивна гледна точка: плетарка, когато полетата между гредитѣ се изпълватъ съ плетъ и омазватъ отъ двѣтѣ страни съ глина размесена съ слама, долма — когато тия полета вмѣсто съ плетъ се попълватъ съ глинени кирпичи и съ баскии, когато скелета на сградата се обкове отъ двѣтѣ страни съ дървени пърте, следъ което се измазва съ глина и плева.

Блоковия и паянтовия начинъ на строене указватъ различно влияние върху по нататъшното развитие на кжщата. При блоковия начинъ на строене, по чисто техническо — конструктивни причини, постройката не е могла да има, нито голѣми размѣри, нито богато счленение, тъй като дължината на стенитѣ не е могла да бжде по-голѣма отъ най-голѣмата дължина на дървенитѣ стебла съ които сж разполагали, а надеането на последнитѣ, за получаване на голѣма дължина на вънншитѣ стени, при тогавашната техника е било невъзможно, или най-малко — струвало е скжпо и отъ тука неприложимо. При паянтовия строежъ това неудобство не сжществува: свободата и възможностьта да се удължаватъ стенитѣ е билъ всѣкакъ възможенъ. И действително съ течение

Разпредѣление. — Освенъ описанието на Б. за разпредѣлението на полската кѫща, никой отъ преминалитѣ презъ България пѫтешественици не говори. Съгласно това описанието на Б., българската селска кѫща презъ XVIII вѣкъ е имала разпредѣление такова каквото го виждаме и днесъ. Отъ закрития входъ, намиращъ се подъ общиятъ покривъ на сградата, се влиза въ първото помещение, наречено „хижа“ или „кѫща“, гдето се намира огнището. Въ това помещение се намиратъ всички сѫдове и покѫщнина на домакинството, презъ него се влиза въ второто съседно нему помещение наречено днесъ „соба“, а по всѣка вѣроятность и тогава, съ сѫщото име.

Отъ собата е водила втора врата къмъ двора, разположена странично на сградата спрямо първиятъ входъ. Това помещение е служило, както и днесъ, за спане и носи името си отъ отоплителното тѣло, което се намира въ него, наречено „соба“. Размѣритѣ на помещенията си били малки и споредъ Бузбекъ (1553) въ тѣхъ не е имало мѣсто да се разположи даже едно легло, а височината едва е достигала 2 м. Контурната линия на разпредѣлението е била разтегнатъ правоѫгълникъ безъ никакви счупвания, било навънъ, било навѫтре. Като следствие на това се получава опростяване на покрива, безъ долии, а най-много съ четири маии, въ случай че е билъ съ четири води. Това отъ своя страна пъкъ е улеснявало покриването съ слама или съ каменни плочи.

Вѫтрешно нареждане. — Отъ вѫтрешна страна, стенитѣ сѫ биле обвесени съ платна по нѣкога двойни и тройни, но така че между всѣки две е имало междини. Какво е било действителното назначение на тѣзи платна, тъй както го съобщава Бошковичъ, мѫчно може да се опредѣли; нѣщо подобно днесъ се срѣща въ троглодитната кѫща на заможни стопани, въ северната дунавска равнина изъ плѣвенско, гдето земленитѣ стени се обличатъ съ рогожи, черги или съ дъски. Назначението имъ е да предпазватъ помещенията отъ землената влага; вѣроятно за сѫщата цель ще сѫ поставяни и тѣзи платна по стенитѣ, за които говори Б. въ кѫщата въ с. Канара. Въ стаята покрай стенитѣ е имало миндерлъци и одъри високи отъ 30 до 60 см. и широки до 1.00 м., служащи за седане.

Огнището въ кѫщата е било до вѫтрешната разпредѣлителна стена. Това показва, че по това време вече б. с. к. е била въ по-нова фаза на развитие тъй като огнището не е било вече въ срѣдата на помещнието.

Осветлението на първото помещение е ставало презъ отвора на комина и входната врата, а това на второто само презъ вратата, която водила отъ него въ двора. Кѫщата отъ с. Канара нѣма прозорци и вратитѣ ѝ сѫ малки и тѣсни. Отъ този частенъ случай, обаче не може да се извади още заключението, че б. с. к. отъ това време е била безъ такива. Истина ние имаме и едно второ непълно описание на селска кѫща отъ Кантакузенъ, за една овчарска колиба, която била въ сѫседство съ крепостьта Силимврия, която е била сѫщо безъ прозорци, но първо това е едно сведение за три вѣка по-рано и второ дума става за една действително овчарска колиба, каквито ги има и днесъ изъ планинитѣ, безъ прозорци, по тѣзи данни неможе да се каже дали действително селската кѫща презъ XVIII в. е била безъ прозорци.

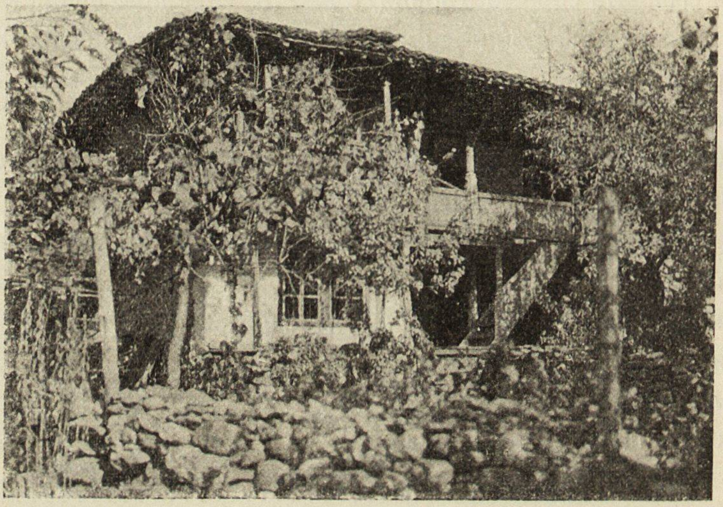

Обр. 13. — Кѫща отъ края на XVIII вѣкъ въ гр. Тетевенъ. Изгледъ.

Вънщенъ изгледъ. — Стенитѣ сѫ измазани, както отъ вънъ така и отъ вѫтре съ глина, изгладени и не варосани, поради което сѫ имали естествения жълтеникавъ глинесто-земенъ цвѣтъ. Отъ този колоритъ на стенитѣ не се е сѫществено отличавалъ и цвѣтътъ на сламения покривъ на кѫщата; посивѣлата отъ старость слама се е сливала въ единъ общъ сиво-землистъ цвѣтъ съ глиненитѣ стени.

Въ даденото описание на Бошковичъ е опредѣлена полската кѫща отъ това време, отъ която днешната полска кѫща, въ продължение на толкова години до днесъ, не е направила никакъвъ прогресъ или много малъкъ почти незабележимъ такъвъ. Характерното въ тази кѫща е положителното и безсъмнено установяване на двете външни врати, нѣщо което напомня сведенията, които старитѣ византийски хронисти даватъ за славянската кѫща отъ първитѣ вѣкове .Полската кѫща е била дървена сграда, както е и днесъ. Тя е била съ дървенъ скелетъ полетата на който сѫ биле изпълнени съ плетъ обмазанъ съ глина отъ двѣтѣ страни или просто изпълнени съ кирпиченъ зидъ. Планинската и полупланинската кѫща е била дървена, такава каквато я виждаме днесъ изъ южнитѣ крайща на трансивалскитѣ алпи и Седмоградско. Въ една нѣмска гравюра отъ началото на XVIII вѣкъ е представена такава дървена кѫща отъ с. Чалѫ-Кавакъ (блоковъ градежъ).

Кѫща въ гр. Тетевенъ отъ 1801 г. — Тогава, както и днесъ границитѣ на районитѣ на планинската и полската кѫща не сѫ били строго установени: планински кѫщи сѫ били строени въ полето и полски въ планинитѣ. Единъ типиченъ примѣръ за това се намира въ една запазена отъ края на XVIII вѣкъ кѫща въ гр. Тетевенъ.*) По разпредѣление и силуетъ тя е една смесица отъ полска и планинска кѫща, а по изпълнение и конструкция е чисто дървена кѫща, паянтовъ строежъ. Това е сграда отъ приземие и етажъ, застроена е въ ската на единъ хълмъ следствие на което часть отъ приземието е въ изкопъ. (Обр. 13 и 14). Постройката е съ две кѫщи: една въ приземието и друга въ етажа, нѣщо което днесъ виждаме само въ чисто

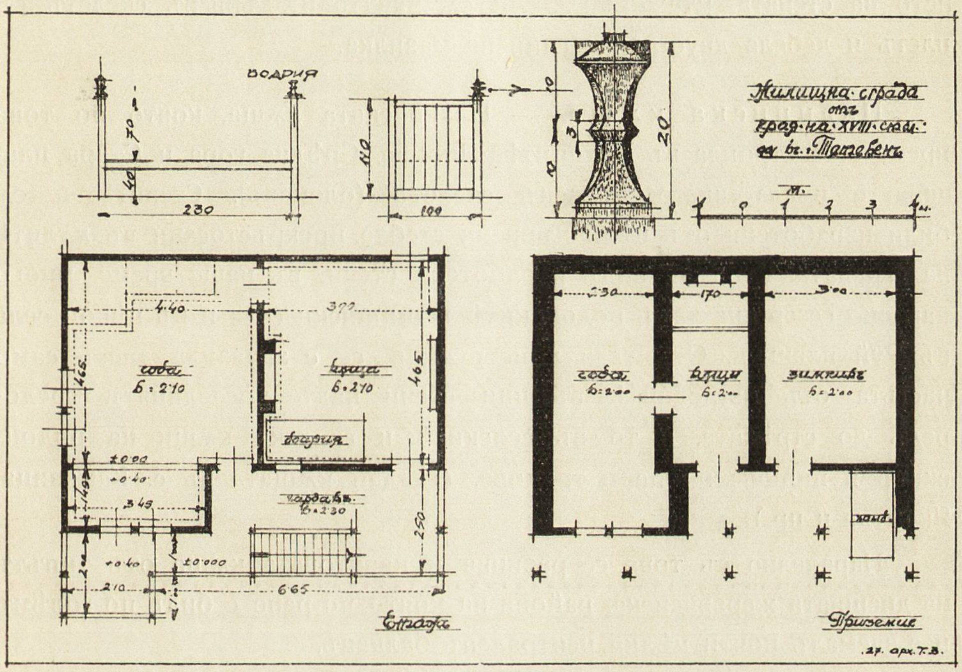
водния
70
40
230
110
100
10
3
20
10
Жилищна сграда
отъ
края на XVIII вѣкъ
въ гр. Тетевенъ
м.
1 0 1 2 3 4 м.
4.40
390
465
соба
Б: 2.10
кѫща
Б: 2.10
465
водния
±0.00
+0.40
149
3.45
чардакъ
Б: 2.30
250
+0.40
±0.000
2.00
2.10
6.65
Етажъ
230
170
300
соба
Б: 2.00
кѫщи
Б: 2.00
зимникъ
Б: 2.00
хамб.
Приземие
.27. арх. Т.В.

Обр. 14. — Кѫща отъ края на XVIII вѣкъ въ гр. Тетевенъ. Планъ.

---

*) Д. Д. Стойчевъ. Тетевенъ минало и днесъ. 1924. стр. 9—10.

планинската кѫща (родопската). Въ приземието освенъ кѫщата има и соба и чардакъ, който преминава презъ цѣлиятъ фронтъ на сградата. Отъ чардака се влиза по отдѣлно въ двѣтѣ помещения, които пъкъ се съединяватъ по между съ врата. Сѫществующиятъ сега килеръ къмъ собата е сѫществувалъ и по-рано. Стълбата за етажа е външна и е развита въ чардака, тя е еднораменна. Височината на приземието е 2.30 м., а на етажа 2.40 м. Сега сградата е покрита съ керамиди, но по-рано е била съ каменни плочи. Стенитѣ на приземието сѫ каменни съ широка свободна варова фуга работена едновременно съ иззидването на стената. Етажнитѣ стени сѫ паянтови: дървенъ скелетъ съ плетъ и дебела двустранна глинена мазилка.

Планинска кѫща. — Планинската кѫща, която по това време се е строила въ Родопитѣ, Пирина, Срѣдна гора и Стара планина е имала чисто дървенъ скелетъ (блоковъ). Стенитѣ ѝ сѫ били изработени отъ цѣли дървени стебла прекръстосани въ ѫглитѣ на сградата. Въ този видъ изработени стени, въ наше време, много наредко се срѣщатъ въ родопскитѣ и пирински села и въ нѣкои села въ Руй планина. Отъ тази конструкция, се е запазила днесъ само частьта отъ изгледнитѣ външни стени надъ последниятъ гредоредъ до стрѣхата, и то въ селскитѣ и градски кѫщи на родопскитѣ и пирински села и градове. (гледай кѫщата въ с. Каменица, Якоруда и пр.).

Паралелно съ това се развива и паянтовата кѫща отъ типътъ на днешната жеравненска, района на която по-рано е билъ по-голѣмъ и е заемалъ почти цѣлия централенъ балканъ.

Изобщо, както полската, така и планинската кѫща отъ този периодъ, по нищо не се различава въ разпредѣлението си отъ онази форма и видъ въ която се вижда днесъ. Известни измѣнения се констатиратъ отчасти и то въ планинската кѫща, въ материяла, а отъ тука и въ конструкцията, което отъ своя страна е повлияло повече или помалко въ външниятъ ѝ изгледъ. Особено сградитѣ отъ XIX вѣкъ въ по-голѣмиятъ си брой сѫ запазени и до днесъ и даватъ ясна представа за строителниятъ маниеръ отъ това време. Отъ времето на предосвободителната епоха Ф. Каницъ дава въ една гравюра, изгледъ на селско стопански дворъ на едно полско земледѣлческо стопанство отъ с. Сухиндолъ (обр. 15), гдето нито жилищната кѫща, нито стопанскитѣ сгради се отличаватъ въ нѣщо отъ днешнитѣ.

Отъ сѫщиятъ периодъ е кѫщата отъ с. Забелъ — трънско (обр. 16) като стенитѣ ѝ се изсушатъ и станатъ като печена тухла. Понеже назначението на ямата е да бѫде скривалище, и не трѣбва да се знае отъ никого отъ сѫседитѣ кѫде се прави — по тази причина изработването ѝ става въ тайна, обикновено нощемъ. Прѣстьта отъ изкопа се разхвърля на малки количества изъ двора и вънъ отъ него. При сушене на ямата наоколо струпватъ бунище, което сѫщевременно запалватъ за да се маскира огъня който гори въ ямата. Следъ като ямата истине, готова е да поеме житото или друго назначено за скриване. Поставянето на хранитѣ става така: поставя се редъ жито, редъ дървена пепель до като се напълни до отвора, който замазватъ съ говежди лайна. Така затворената дупка се затрупва съ земя и обикновено напластватъ върху ѝ купа сѣно или слама. Въ такива ями хранитѣ могатъ да се запазатъ до десеть години". Това е скривалището на полската кѫща.

Отъ казаното до тука могатъ да се установатъ формитѣ и етапитѣ на развитието на бълг. селска кѫща изобщо, както схематично е преставено въ обр. 6 а, б, в: появата на второто помещение покрай първото и по-нататъкъ последвано отъ третото. Всички съвременни полски селски кѫщи въ насъ и запазенитѣ такива отъ последнитѣ два вѣка, съ исключение на подражанията отъ най-ново време, принадлежатъ къмъ една отъ тѣзи форми. При полскитѣ кѫщи това личи ясно, а при планинската най-често тази схематичность е замъглена отъ вторични елементи, които придружаватъ главнитѣ пространства.

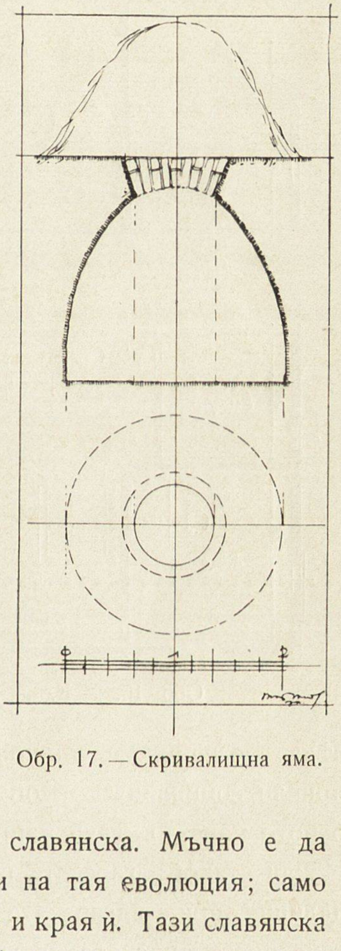

Обр. 17. — Скривалищна яма.

Тази форма на разпредѣлението е чисто славянска. Мъчно е да се проследатъ отъ близо следващитѣ се форми на тая еволюция; само въ едри черти могатъ да се доловатъ началото и края ѝ. Тази славянска форма на жилището е била обща за славянитѣ и много вѣроятно е че отъ тѣхъ сѫ я възприели нѣмцитѣ отъ Горна Германия, гдето сѫщото разпредѣление се срѣща и въ тѣхъ; горно нѣмскитѣ племена въ минала вѣкове (IV—III) сѫ колонизирали населенитѣ съ славяни земи източно отъ р. Елба, и тука сѫ възприели отъ тѣхъ тая форма на разпредѣлението, тъй както сѫ взели отъ сѫщитѣ славяни крѫглата пѫтописитѣ на тѣзи пѫтешественици се съобщава за жилищни сгради покрити съ дъски и пр. Тоя материялъ е употрѣбяванъ за покриване само като изключение и не бива да се приеме, като система въ покриването на б. жилищната кѫща отъ този периодъ.

Българското село както и българскиятъ стопански дворъ презъ първитѣ вѣкове отъ завладяването на България отъ турцитѣ какъ е изглеждалъ не е известно: трѣбва да се предполага, че това положение е било сѫщото както и по-късно къмъ края на XVIII и началото на XIX вѣкъ. Безспорно е установено. че турцитѣ напълно сѫ запазили и възприели социялниятъ и общественъ редъ, който сѫ заварили въ покореното царство. Така напримѣръ хвърля се въ очи пълната прилика между старобългарската прония и спахилъка, между повинностьта „падалище“ при българската държава и задължението на населенитѣ пунктове презъ турското владичество да даватъ жилище и храна на войкови части, които сѫ замръквали въ респективното село и пр. Селскостопанския дворъ е билъ както е и сега въ пълна зависимость отъ стопанско-економическото положение на селското съсловие въ страната: спахилъка не е давалъ възможность на това стопанство да се развие. Въ спахилъка българскиятъ селянинъ е билъ робъ работилъ е за

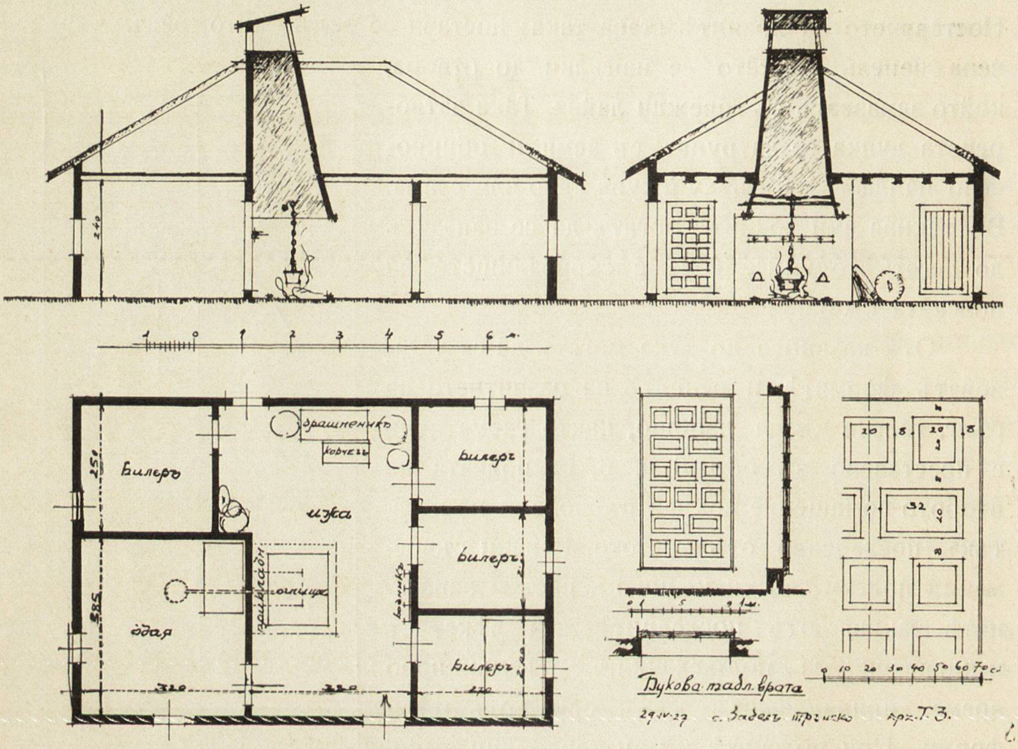
2.40
1 0 1 2 3 4 5 6 м.
брашненикъ
ковчегъ
Килеръ
Килеръ
Килеръ
Килеръ
кѫща
огнище
одая
250
385
320
330
270
0 1 5 9 1 м.
0 10 20 30 40 50 60 70 см.
Букова табл. врата
29.IV.27 с. Забелъ трънско арх. Т. З.

Обр. 16. — Кѫща на стара задруга въ с. Забелъ — трънско.

спахията и срещу трудътъ си е получавалъ единъ минимумъ, който едва е усигурявалъ прехраната на него и семейството му.

Презъ турско владичество имало е свободни селени наречени рая и зависими, несвободни селени.[1]) Първитѣ сѫ поселявали свободнитѣ села. Тѣхния брой е билъ незначителенъ и сѫ били отъ категорията на различнитѣ привилигировани села. Тѣ сѫ изпълнявали повинности, направо на турската държава, били сѫ: войници, соколници, дервенджии, мостоваци строене и подържане на мостоветѣ), булвери (майстори, рабóтници по направа фортификационни постройки и пр.)[2]). Вторитѣ сѫ живѣли въ селата владени отъ спахиитѣ, или други господари, каквито турската държавна иерархия е била уредила. Изобщо споредъ турскитѣ закони, номиналното владение на земята е било въ четери форми: мюлкъ (частенъ имотъ), хасъ (държавна земя), вакуфъ (духовно владение) и тимаръ (спахилъкъ, ленно владение). Спахилъцитѣ, респективно спахиитѣ се делили на тимари, заими и беиове: всѣка група отъ които имала известни права и задължения, които се състояли предимно въ броя на конницитѣ съ които билъ длъженъ спахията да се яви въ време на война или при другъ случай. Спахилъка е било наградата, която турската военна аристокрация е получавала заради своитѣ заслуги къмъ държавата. Спахийскитѣ имоти се наричали още „калъджъ“, имотъ спечеленъ съ сабля. Грамадния брой на българскитѣ селени, населявалъ тѣзи зависими спахийски села, и самитѣ тѣ били зависими. Тѣ се дѣлили на изполджии, момци или ратай, и кесимджии. Първитѣ работили земята на спахията и получавали само часть отъ плодътъ, най-често половината, отъ гдето иде и името имъ, вторитѣ работили съ надница, плащана въ натура, а кесимджиитѣ били полузависими, тѣ плащали на спахията уговоренъ данъкъ въ натура: жито, масло, сирене, вълна, дърва, и пр., а нѣкѫде работили и по нивитѣ имъ. Кѫщата на кесимджиитѣ била тѣхна собственость.

Изглежда обаче, че положението на българскиятъ селянинъ презъ това време не е било на всѣкѫде въ страната еднакво: така напримѣръ презъ 1840 год. селата между Мачинъ и Русчукъ сѫ биле крайно бедни когато тѣзи между Русчукъ и Търново, презъ сѫщото време, сѫ били по-богати. Руския монахъ Партени[3]) който въ това време е пропѫтувалъ България, съобщава за голѣмитѣ двуетажни каменни жилищни планинската кѫща (родопската). Въ приземието освенъ кѫщата има и соба и чардакъ, който преминава презъ цѣлиятъ фронтъ на сградата. Отъ чардака се влиза по отдѣлно въ двѣтѣ помещения, които пъкъ се съединяватъ по между съ врата. Сѫществующиятъ сега килеръ къмъ собата е сѫществувалъ и по-рано. Стълбата за етажа е външна и е развита въ чардака, тя е еднораменна. Височината на приземието е 2.30 м., а на етажа 2.40 м. Сега сградата е покрита съ керамиди, но по-рано е била съ каменни плочи. Стенитѣ на приземието сѫ каменни нето на стената. Етажнитѣ стени сѫ паянтови: дървенъ скелетъ съ съ широка свободна варова фуга работена едновременно съ иззидваплетъ и дебела двустранна глинена мазилка.

---

[1]) Мишевъ. Бълг. въ Миналото. 1916. стр. 240—248.

[2]) Г. Баласчевъ и Д. Ихчиевъ — спис. Минало, год. II — Привилегии на християнската рая въ турската държава.

[3]) Инокъ Партенiй. — Странствiе и путешедствiе по европейской Турцiи во св. Горѣ Атонской. Москва, 1856 г.

Планинска кѫща. — Планинската кѫща, която по това време се е строила въ Родопитѣ, Пирина, Срѣдна гора и Стара планина е имала чисто дървенъ скелетъ (блоковъ). Стенитѣ сѫ били изработени отъ цѣли дървени стебла прекрѫстосани въ ѫглитѣ на сградата. Въ този видъ изработени стени, въ наше време, много наредко се срѣщатъ въ родопскитѣ и пирински села и въ нѣкои села въ Руй планина. Отъ тази конструкция, се е запазила днесъ само частьта отъ изгледнитѣ външни стени надъ последниятъ гредоредъ до стрѣхата, и то въ селскитѣ и градски кѫщи на родопскитѣ и пирински села и градове. (гледай кѫщата въ с. Каменица, Якоруда и пр.).

Паралелно съ това се развива и паянтовата кѫща отъ типътъ на днешната жеравненска, района на която по-рано е билъ по-голѣмъ и е заемалъ почти цѣлия централенъ балканъ.

Изобщо както полската, така и планинската кѫща отъ този периодъ, по нищо не се различава въ разпредѣлението си отъ онази форма и видъ въ която се вижда днесъ. Известни измѣнения се констатиратъ отчасти и то въ планинската кѫща, въ материяла, а отъ тука и въ конструкцията, което отъ своя страна е повлияло повече или помалко въ външниятъ ѝ изгледъ. Особено сградитѣ отъ XIX вѣкъ въ по-голѣмиятъ си брой сѫ запазени и до днесъ и даватъ ясна представа за строителниятъ маниеръ отъ това време. Отъ времето на предосвободителната епоха Ф. Каницъ дава въ една гравюра, изгледъ на селско стопански дворъ на едно полско землѣдѣлческо стопанство отъ с. Сухиндолъ (обр. 15), гдето нито жилищната кѫща, нито стопанскитѣ сгради се отличаватъ въ нѣщо отъ днешнитѣ.

Отъ сѫщиятъ периодъ е кѫщата отъ с. Забелъ — трънско (обр.

Това е типъ на полупланинска кѫща на старата задруга. Помещенията въ дѣсно отъ „хижата“ сѫ за отдѣлнитѣ семейства на задругата. Сградата нѣма типичната „сушина“, както тука наричатъ закритата и отворена часть предъ входа. Цѣлата сграда е строго затворена, покрива ѝ е на четири води, и стройно и конструктивно сбира цѣлата сграда.

Селото. — Всички сведения, които имаме отъ чуждитѣ пѫтешественици презъ България, се отнасятъ за селата, които сѫ лежали край голѣмитѣ пѫтища, и които сѫ водили отъ С. и З. къмъ Цариградъ; това сѫ пѫтищата по които сѫ минавали почти непрекѫснато турскитѣ войски, които сѫ отивали къмъ Австрия и Русия съ които Турция непрекѫснато воюва. Следствие на това тѣзи села сѫ били постояно разграбвани и опожарявани и населението не е могло да има уредени и уседнали жилищни сгради, за това и повечето отъ последнитѣ сѫ били временни. Нѣкои пѫтешественици съобщаватъ факта, че край тѣзи пѫтища въобще не е имало села, а такива се намирали въ страни. Селата обаче, които по известни съображения сѫ били близо край тѣзи пѫтища, сѫ имали такива сгради, които сѫ били принудени по гореизтъкнатитѣ обстоятелства да възобновяватъ много на често, градежа имъ е лекъ, временenъ и неустановенъ. Това е причината, дѣто въ

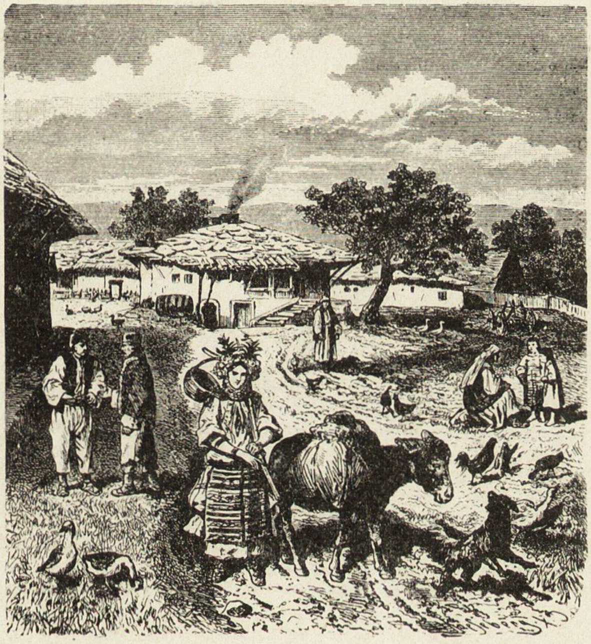

Обр. 15. — Селско стопански дворъ въ с. Сухиндолъ отъ втората половина на XIX вѣкъ. Рисунка отъ Ф. Каницъ.

форма на застрояването на селото (Rundling). Това става още по-вѣроятно като се има предъ видъ, че чисто нѣмската кѫща е тази отъ Долна Саксония, така наречената Diellenhaus.

Едва отъ тая епоха сѫ запазени данни, отъ които вече може да се правятъ заключения за бълг. кѫща, безъ рискъ на голѣми грѣшки. Тази епоха е най-голѣмото отдалечение въ миналото, въ което може макаръ и частично, да се реставрира тая кѫща въ битово и коструктивно отношение.

Презъ този периодъ блоковия и паянтовъ строежъ е вече на лице, съ явенъ превесъ на последния, като за първия сѫ били запазени чисто планинскитѣ мѣста съ иглолистни гори изъ Родопитѣ и Руй.

ГЛАВА II.

Планинска кѫща.

Трѣвненска селска кѫща.

Района на тази кѫща обема трѣвненско и поселищата на долината на р. Янтра; района на центъра на второто българско царство. Тази кѫща представлява отъ себе си вторичната еволюционна фаза на българската дървена кѫща, ако приемеме тази отъ Жеравна за първична. И действително двѣтѣ тѣзи кѫщи въ разпредѣлението си показватъ абсолютна еднаквость, въ маситѣ и пропорцията си. Разликата е само въ външната декоративна страна; до като при Жеравненската кѫща всичко отъ вънъ е облечено съ дърво, при трѣвненската кѫща паянтовата конструкция на сградата отъ вънъ е омазана съ варова бѣла мазилка, а приземието ѝ може да се каже е каменна зидария, най-често гола, открита, безъ всѣкаква мазилка.

Тоя районъ е отечеството на майсторитѣ строители, които сѫ създали и развили тая кѫща. Тѣ сѫ сѫщо авторитѣ и на Жеравненската кѫща въ която сѫ проявили голѣмо творчество и сѫ я довели до гениалио развитие на форма, композиция, детаилъ и изпълнение.

Кѫща въ с. Етъра. — Въ приземието е винаги обора за добитъка и едно помещение което се използва за зимникъ. Етажа се състои отъ кѫща, соба, одая и чардакъ въ който почти по правило винаги се намира хамбаря. Вместимостьта на хамбаря не е голѣма, максимумъ единъ метъръ кубически за едно шесь-седемь членно семейство. Етажа е надвесенъ надъ приземието, гредитѣ отъ гредореда сѫ профилирани съ типичната крива и контра крива, която е обща за цѣлия балканъ отъ тука на изтокъ. Втория гредоредъ излиза до 45—50 см. профилиранъ сѫщо както първиятъ. Ребрата излизатъ за себе си извънъ надвесването на гредореда още 70—80 см.

Кѫщата има директенъ входъ отъ чардака, а въ собата се влиза само презъ кѫщата. Одаята е най-често малко помещение съвършено отделено отъ първитѣ две съ правъ и единственъ входъ отъ чардака. Това помещение съ турското име „отдая“, служи за поставяне на вещи

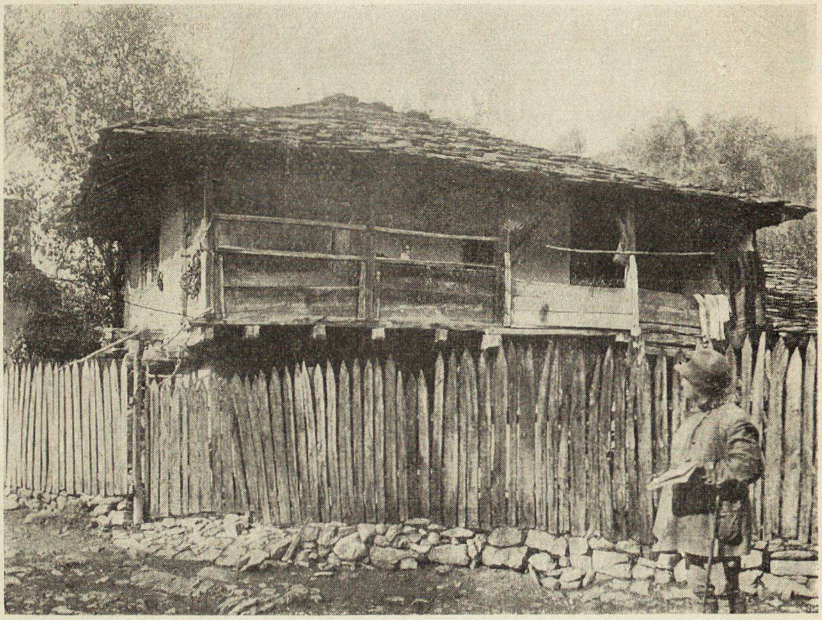

Обр. 18 — Кѫща въ с. Етъра — габровско — разпредѣление обр. 19.

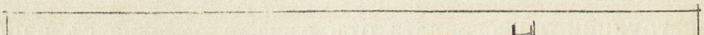

60 90
200
190
150
70
40
75
80
65
разрѣзъ
врата
джемаль
260
840
250
420
соба
кѫща
300
одая
120
чардъ
130
хамб
одоръ
етажъ
приземие
Кѫща въ с. Етъра - габровско
арх. Т. Зл. х. 29 г.

Обр. 19 — Кѫща въ с. Етъра — габровско — разпредѣление.

и материяли на жилището и напомня родопското „задникъ“. Чардака е откритъ съ колони и парапетъ, профилирането на колоната и възглавницата е еднообразна за всички кѫщи.

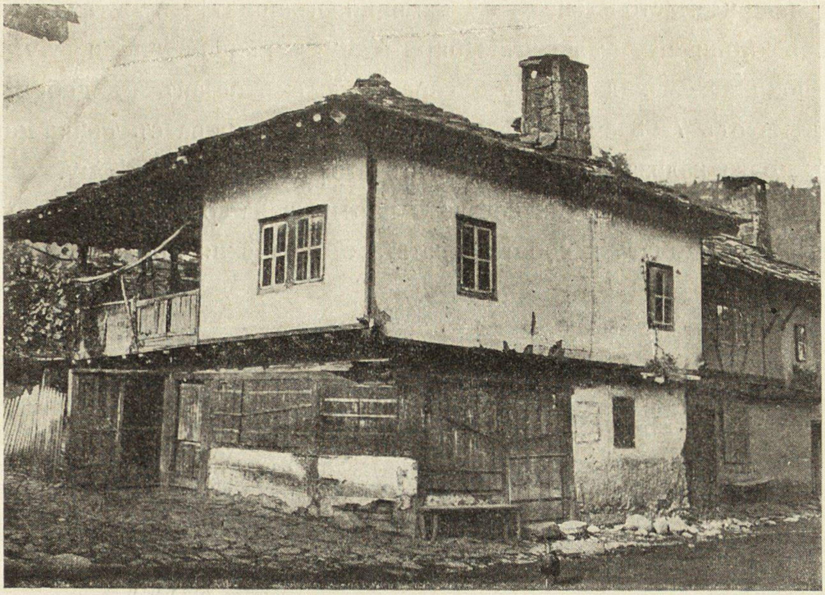

Обр. 20 — Кѫща въ с. Етъра — габровско — разпредѣление обр. 21.

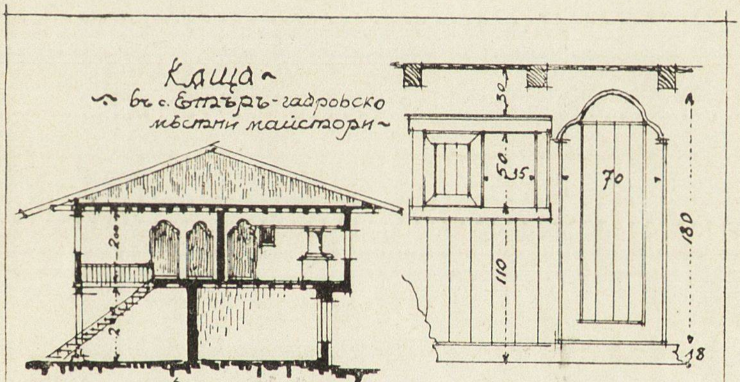
Къща ~
въ с. Етъръ-габровско
мѣстни майстори ~
200
210
разр.
30
50
35
70
110
180
18
х.
+0'90
хамб.
+0'90
одая
280
200
10'000
350
сода
кѫща
450
350
350
етажъ
дюкянъ
оборъ
призямие
арх. Т.З.Х.29

Обр. 21 — Кѫща въ с. Етъра — габровско — разпредѣление.

Въ приземието стенитѣ сѫ каменни, външнитѣ; въ етажа — паянтови съ кирпиченъ пълнежъ. Покрита е съ камени плочи. Куминитѣ надъ покрива сѫ зидани отъ бигоренъ камъкъ резанъ съ дебелина не по-голѣма отъ 7--8 см. Отъ горѣ кумина се покрива съ тънка каменна плоча, която излиза до 10—15 см. въ страни отъ стенитѣ му.

Въ сграда обр. 21 интересна е партията на срѣдната раздвоителна стена между кѫщата и собата; вратата съ арабския профилъ на горния прагъ и малкия прозорецъ до нея, който служи за подаване предмети отъ едното въ другото помещение. Сѫщиятъ прозорецъ се затваря съ дървенъ капакъ влачещъ се отъ къмъ страната на кѫщата. Магазина въ приземието е допълнителна преустройка отъ най-ново време. Входната дворна врата е разположена на закрито подъ чардака.

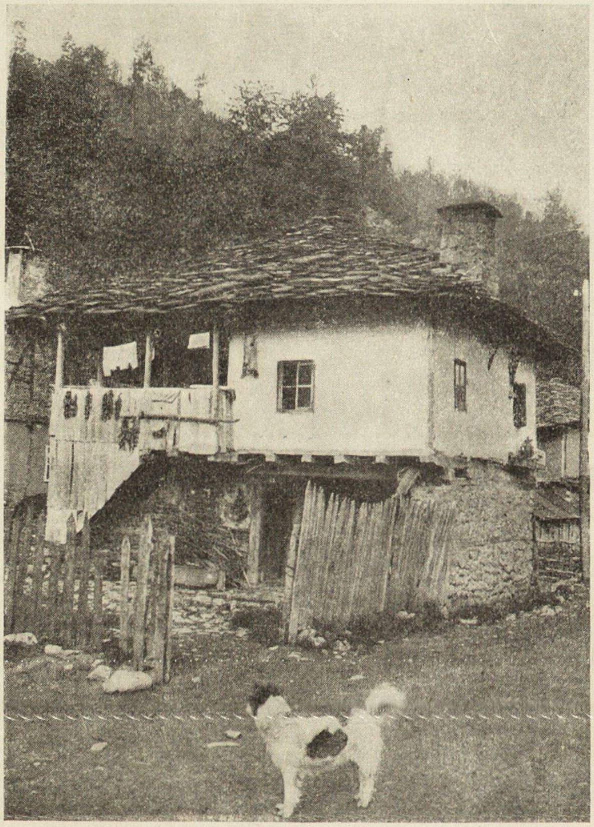

Обр. 22. — Кѫща въ с. Етъра Габровско.

Сграда обр. 19 е съ характеренъ чардакъ развитъ по цѣлия ѝ фронтъ, докато при втория примѣръ (обр. 21) той е въ единъ ѫгълъ. Отоплителното тѣло на собата, тука наречено съ турската дума „джемалъ“, има форма обща за тѣзи тѣла почти въ сградитѣ на цѣлото село. Стрѣхата по фронта и тѣсната страна къмъ уличката има ширина около 1·5 метъръ. Огнището и въ двѣтѣ сгради е разположено въ жгъла на кжщата. Горния прагъ на вжтрешнитѣ врати и тука е раздвиженъ съ рактерна крива.

И въ двѣтѣ сгради стълбитѣ за етажа сж разположени централно спрямо чартъка. Въ сгради обр. 22 стълбата е пристроена странично: това е по-късно решение и се среща въ сгради отъ най-ново време.

Кжща въ с. Нейково обр. 23. — Това е кжща отъ най-ново време — строена е презъ 1915 год. отъ майстори отъ с. Стара Рѣка (еленско). Това е селска кжща въ елементарната си форма по отношение на разпредѣлението. Състои се отъ приземие и етажъ. Приземието съдържа две стаи и помещение за оборъ. Етажа съдържа: чардакъ, кжща, соба и одая. Кжщата и собата сж свързани по между си, а одаята се вхожда презъ чардака.

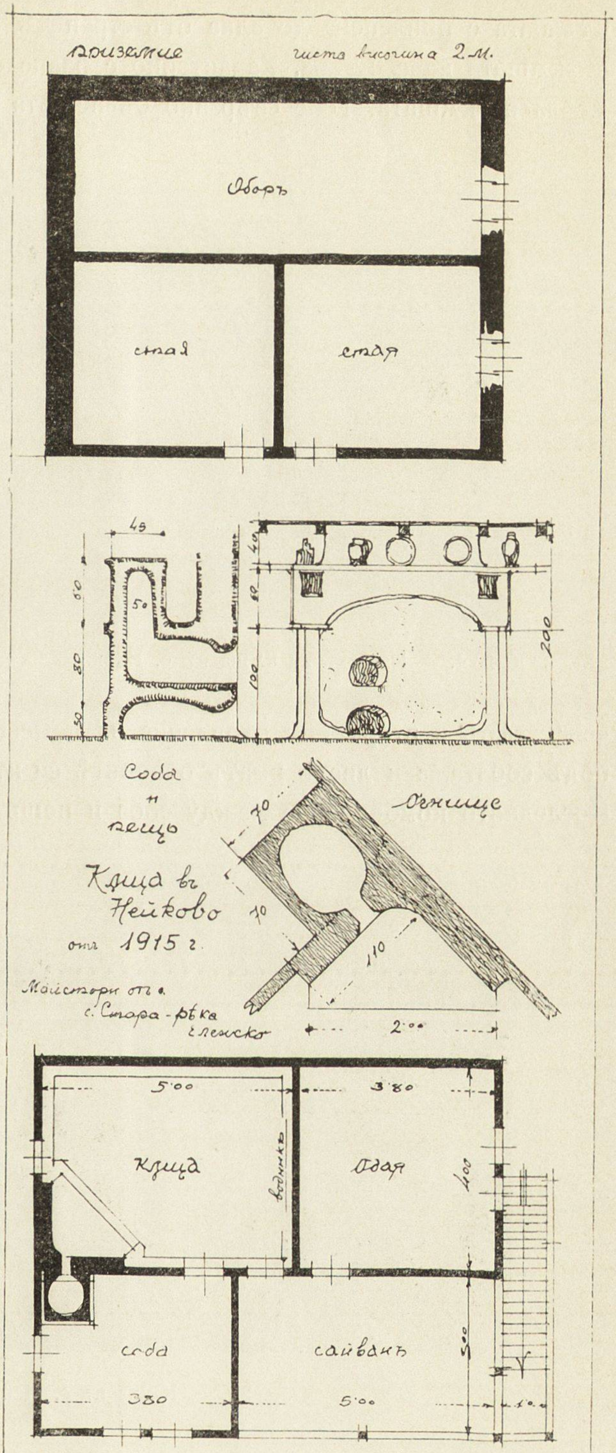
приземие
чиста височина 2 м.
Оборъ
стая
стая
45
50
80
30
30
40
80
100
200
Соба
и
пещь
Огнище
70
70
110
Кжща въ Нейково
отъ 1915 г.
Майстори отъ с.
с. Стара-рѣка
еленско
2·00
5·00
3·80
кжща
одая
водникъ
400
соба
сайванъ
500
380
5·00
1·0
етажъ
чиста височина 2 м
арх. Т. З. IX. 29

Обр. 23.
Кжща въ с. Нейково — разпредѣление.

Стълбата е прилепена до една отъ странитѣ на сградата, сѫщо както въ кѫщата на с. Етъра. Характерно е разположението на огнището въ ѫгъла на кѫщата. То е свързано съ пещьта и собата, първото за печене хлѣбъ и втората за отопление на помещението. Пещьта се намира подъ собата, а и двете иматъ отворитѣ си къмъ огнището въ кѫщата. Последното комбиниране между соба и пещь и огнище напомня срѣдногородопската кѫща (с. Довудово) Пода на всички помещения е земленъ, съ заравнена и огладена глина. Стенитѣ сѫ паянтови, съ глинена мазилка боядисани съ цвѣтна глина. Тази сграда макаръ и отъ най-ново

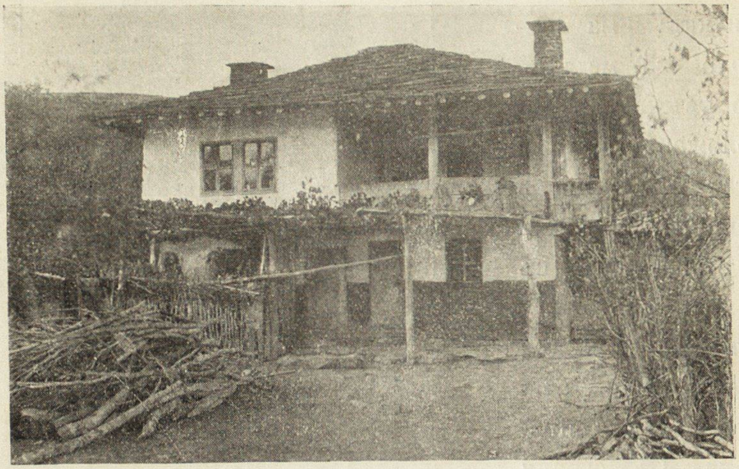

Обр. 24. — Изгледъ на кѫща въ с. Нейково — разпредѣление въ обр. 23.

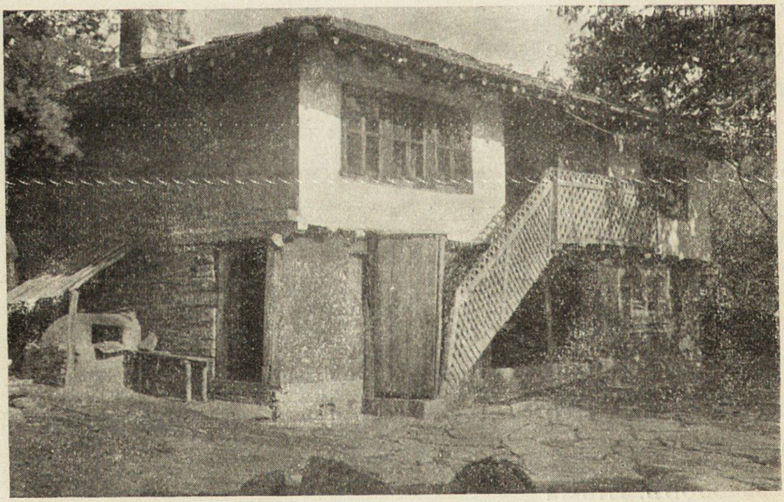

Обр. 25. — Кѫща въ с. Нейково.

време, не съдържа нито единъ елементъ повече отъ тѣзи на по-старитѣ сгради отъ този край. Известно подобрение и прогресъ се чувства само въ изпълнението. Материала е все сѫщия, както и при по-старитѣ сгради.

Въ другата кѫща отъ сѫщото село обр. 25 има сѫществено отклонение отъ характерния типъ. Строителя тука е вървелъ въ етажа едно помещение повече, поради което и стълбата е разположена на фронта на сградата. Огнището, което е сѫщо въ връзка съ пещьта и собата, е разположено все така въ единъ отъ ѫглитѣ на кѫщата. Въ двете страни на огнището сѫ разположени „пезулитѣ“. Срѣщу него, въ дѣсно отъ входа въ кѫщата, по срѣдната стена е „водника“. Въ тази сграда има доста новъ елементъ, както въ разпредѣлението така и въ външната архитектура. Строена е отъ майстора отъ сѫщото село презъ 1928 година.

Жеравненска кѫща.

Истинската неповлияна отъ нищо стара българска дървена кѫща, за която говорятъ старитѣ пѫтешественици презъ българия, се намира тука. Района и е билъ нѣкога по-голѣмъ и е обгръщалъ поселищата на Котленския, Еленския, Трѣвненския и Шипченски балкани. Въ много по-отдалечено минало, на западъ въ границитѣ на тая кѫща сѫ се включвали поселищата на цѣлия балканъ. Презъ първата половина на деветнадесетия вѣкъ, започва влиянието на италиянската архитектура презъ Одринъ и Цариградъ върху нея и се появява паянтовата кѫща, която днесъ виждаме въ типътъ на Трѣвненската кѫща. Това влияние не е могло да се вкорени въ Жеравненската кѫща, поради това, че населението на тѣзи покрайнини не е било въ интименъ контактъ съ горепоменатитѣ византийски краища отъ една страна, и отъ друга, че строителния материалъ, съ който сѫ разполагали е доставянъ найизносно отъ голѣмитѣ гори, които сѫ покривали скатоветѣ на хълмоветѣ гдѣто сега сѫ построени селищата. И до сега се разправя и сочатъ се кѫщи въ селата Градецъ, Жеравна, Катуница и др. които сѫ строени отъ дървенъ материалъ сеченъ на самото мѣсто, гдѣто е построена сега кѫщата. Въ пѫтешествията си Иречекъ, отъ преди 45—50 години, съобщава за много гора по мѣстноститѣ около Жеравна, Катуница и др., които мѣста днесъ сѫ голи и ерозиращи хълмове. Днешния районъ на тази кѫща е Котленския балканъ до къмъ Елена на западъ.

Главното занаятие на населението тука е било овчарството, стадата си сѫ вѫдѣли и пасли въ добруджанската равнина, гдѣто мѫжкото население е седѣло цѣла година, и кѫсно на есень се е прибирало по домоветѣ си за да ги напусне въ ранна пролѣть. Съ дълги кервани е пренасяна вълната отъ Добруджа въ домоветѣ на овчаритѣ, гдѣто се е създала домашна индустрия за женитѣ и децата: тъкането на шаеци, гайтани и известнитѣ котленски и жеравненски килими. Натрупването на материални блага по тоя пѫть въ тѣзи села е създало селска аристокрация, чиито богати кѫщи и днесъ съперничатъ по разкошъ и съвършенство съ тѣзи на съседнитѣ еленски чорбаджии. По такъвъ начинъ тукашната кѫща, запазила дървениятъ си видъ и конструкция, се развива и достига до своя блѣскавъ разцвѣтъ, гениални образци отъ които се намиратъ и днесъ въ тѣзи селища. Домашната индустрия, която е цъвтѣла нѣкога тука, е обърнала тази кѫща на половината на работилница: въ етажа, чардака и пруста сѫ били мѣстото гдѣто вълната се е преработвала и обрѫщала въ килими и шаеци.

Майсторитѣ на тази кѫща сѫ трѣвненци, сѫщитѣ, които въ това време когато тука строятъ дървената кѫща, въ трѣвненско, габровско, еленско, продължаватъ да работятъ паянтовата днешна трѣвненска кѫща, която представлява вторъ етапъ въ развитието на българската дървена кѫща. Поради това еднаквостьта и приликата на тия две кѫщи е пълна: разпредѣление, композиция, пропорция. Само детаила и външната архитектоника поради различностьта на материала отъ които дветѣ кѫщи сѫ построени, създаватъ разликата между тѣхъ и подчертаватъ тѣхната самостоятелность. Това което се вижда въ дървената жеравненска кѫща сочи на една архитектурна школа чиито периодъ е билъ дълъгъ, която школа е дала прекрасни образци въ които се отпечатва гениа на българското домостроително искуство.

Кѫща въ с. Градецъ обр. 26 и 27. — Двуетажна сграда отъ приземие и етажъ. Поради наклона на терена къмъ пѫтя, отъ вѫтре—къмъ двора — гдето е входа за етажа, се излиза съ деветь стѫпала на чардака, тука нареченъ сайванъ. Тритѣ типични помещения и чардака, се срѣщатъ сѫщо тука: кѫща, соба и одая. Въ приземието, което къмъ улицата се открива цѣло, се намиратъ две помещения за работилници на тюфекчия, който нѣкога тука е работилъ, и избени помещения за жилището.

Стенитѣ сѫ паянтови, изпълнени съ глиненъ кирпичъ и отбшити отъ вънъ съ дъски. Материала е буковъ. Само таблитѣ на крилата на вратитѣ, стеннитѣ долапи и лампериитѣ сѫ отъ лесково дърво. Оградата на чардака къмъ двора е отъ букови дъски, изработени на фалцъ,

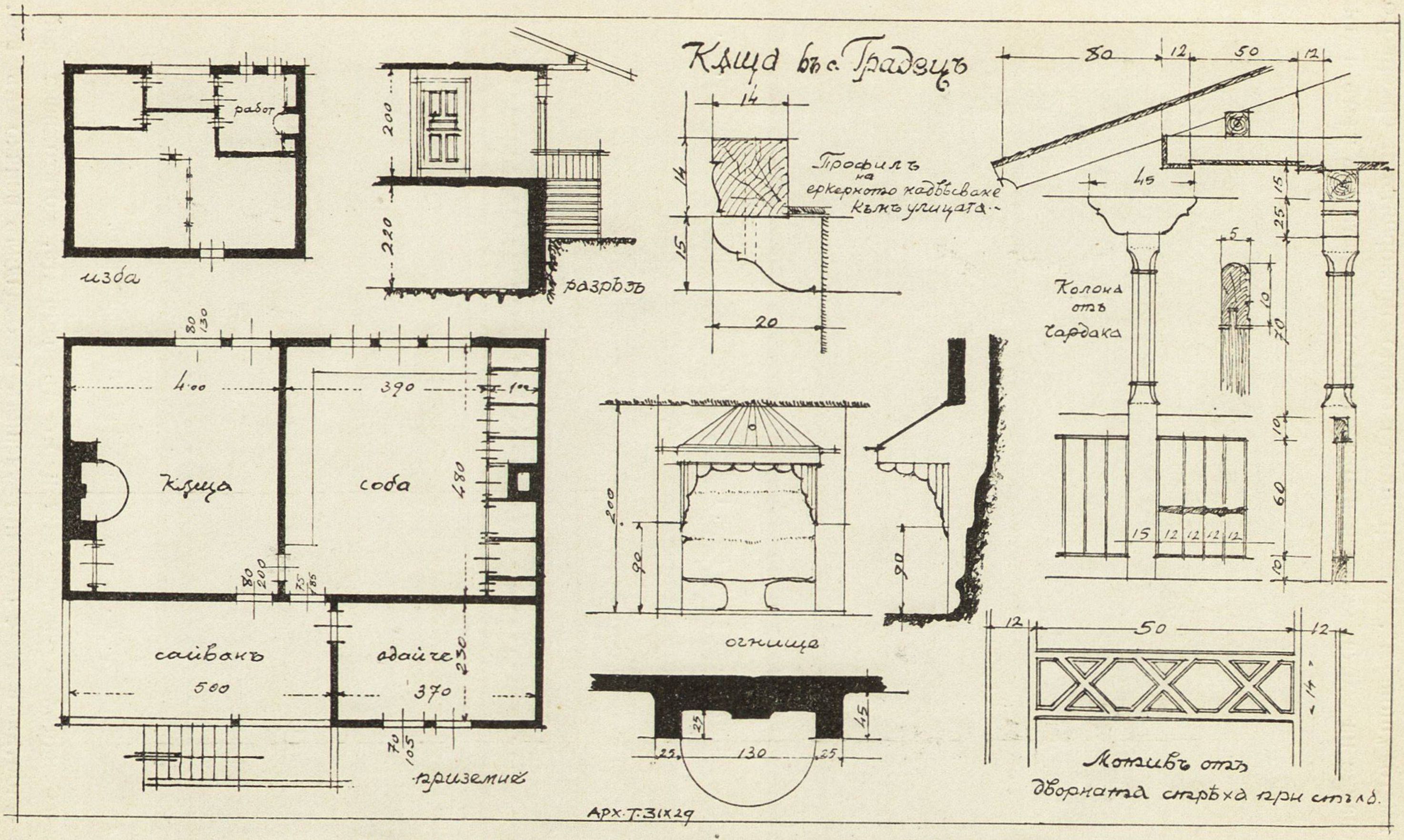
Къща въ с. Градецъ
изба
работ
200
220
разрѣзъ
14
14
15
20
Профилъ на еркерното надвѣсване къмъ улицата.
80
12
50
12
45
15
25
5
10
70
10
60
10
Колона отъ чардака
15 12 12 12 12
80 130
4·00
390
1·00
480
къща
соба
80 200
75 185
огнище
200
90
90
сайвакъ
адайче
230
500
370
70 105
приземие
25
45
25 130 25
12 50 12
14
Мотивъ отъ дворната стрѣха при стълб.
АРХ. Т. 31x29

Обр. 26. — Къща въ с. Градецъ — котленско — разпредѣление.

една техника стара при която изработенитѣ така дъски сѫ тука известни подъ името „шопски“. Конструкцията около прозорцитѣ и еркерното надвесване на етажа, както и входа за работилкицата отъ къмъ пѫтя,

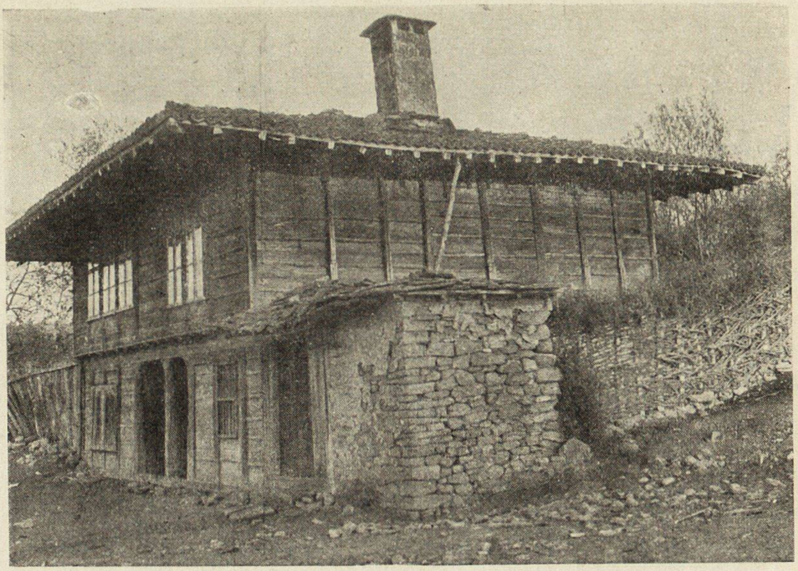

Обр. 27. — Изгледъ на кѫща въ с. Градецъ — котленско — разпредѣление обр. 26.

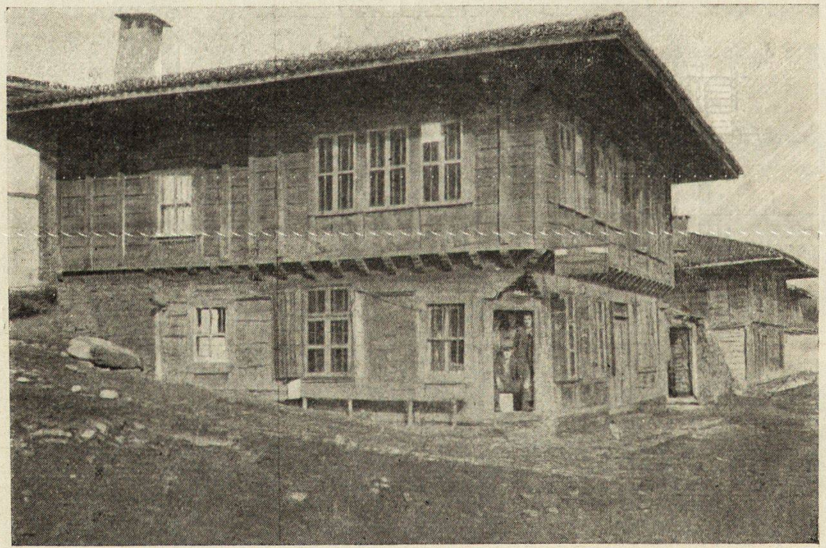

Обр. 28. — Кѫща въ с. Градецъ — котленско.

показватъ напълно ясненъ маниеръ въ работата, когато вече майстора—работникъ си е напълно уяснилъ и овладялъ всичко въ нея. Вѫтрешностьта на собата се характеризува съ детаилно разработенитѣ

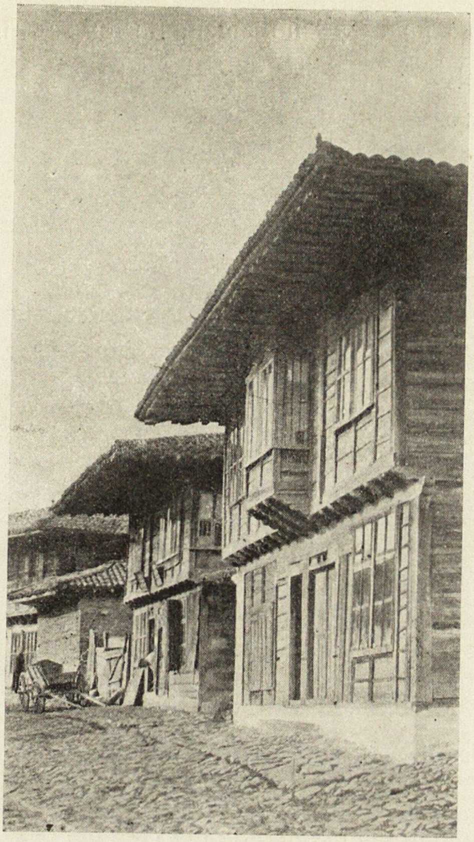

Обр. 29. — Група кѫщи въ с. Градецъ — котленско.

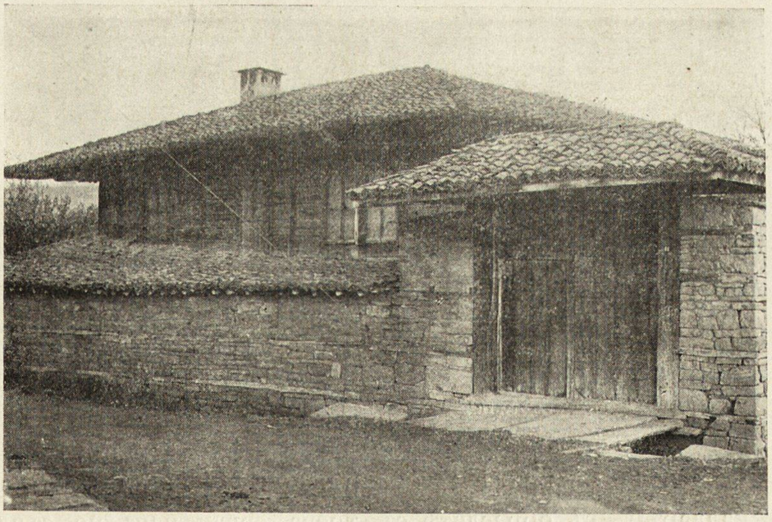

Обр. 30. — Кѫща въ с. Градецъ — котленско.

капаци на дулапитѣ, както и кѫщата, съ огнището си и дървениятъ му навесъ. Входнитѣ врати въ помещенията сѫ съ полукрѫгли горни

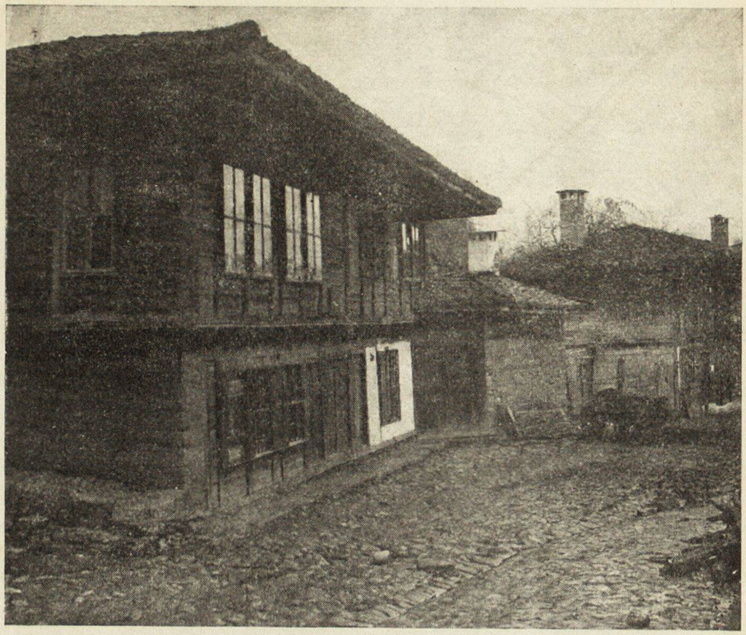

Обр. 31. — Кѫща въ с. Градецъ — котленско.

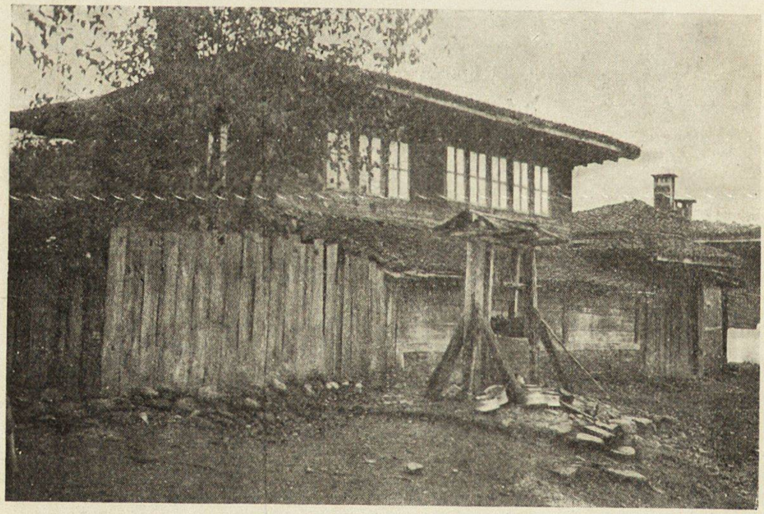

Обр. 32. — Кѫща въ с. Градецъ — котленско.

прагове и правоѫгълни крила. Градината, която е развита въ двора и каменния калдаръмъ съ обраслитѣ съ трева фуги, напълно създаватъ настроение на старинната българска кѫща.

Тази дървена архитектура еднакво сполучливо е прилагана както въ чисто жилищнитѣ сгради, така и въ сгради съ магазини и кръчми. При сгради отъ по-ново време, контурната линия е по-ясна и по-стегната напримѣръ обр. 28. Стрехата е винаги двойно надвесена, отъ гредореда и отъ ребрата. Нѣкѫде това става посредствомъ двукатно надвесване на гредореда; въ такъвъ случай профила въ челото на

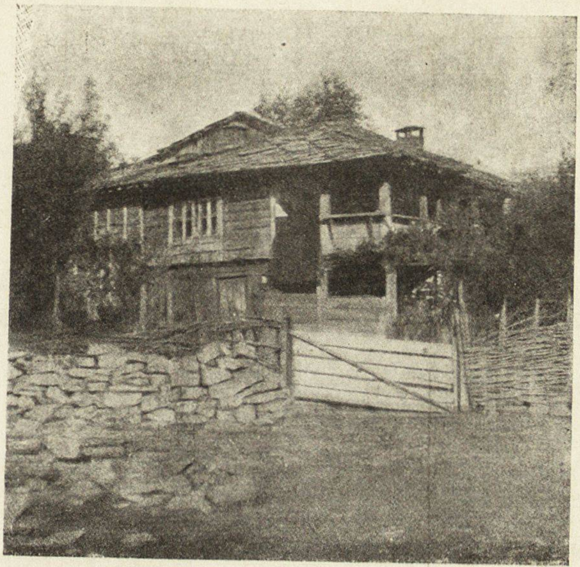

Обр. 33. — Кѫща въ с. Стара-Рѣка

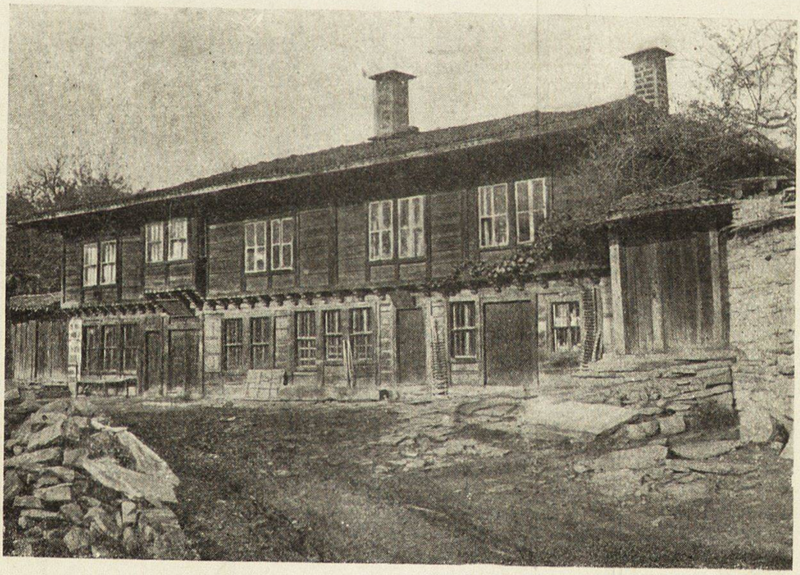

Обр. 34. — Кѫща въ с. Катуница.

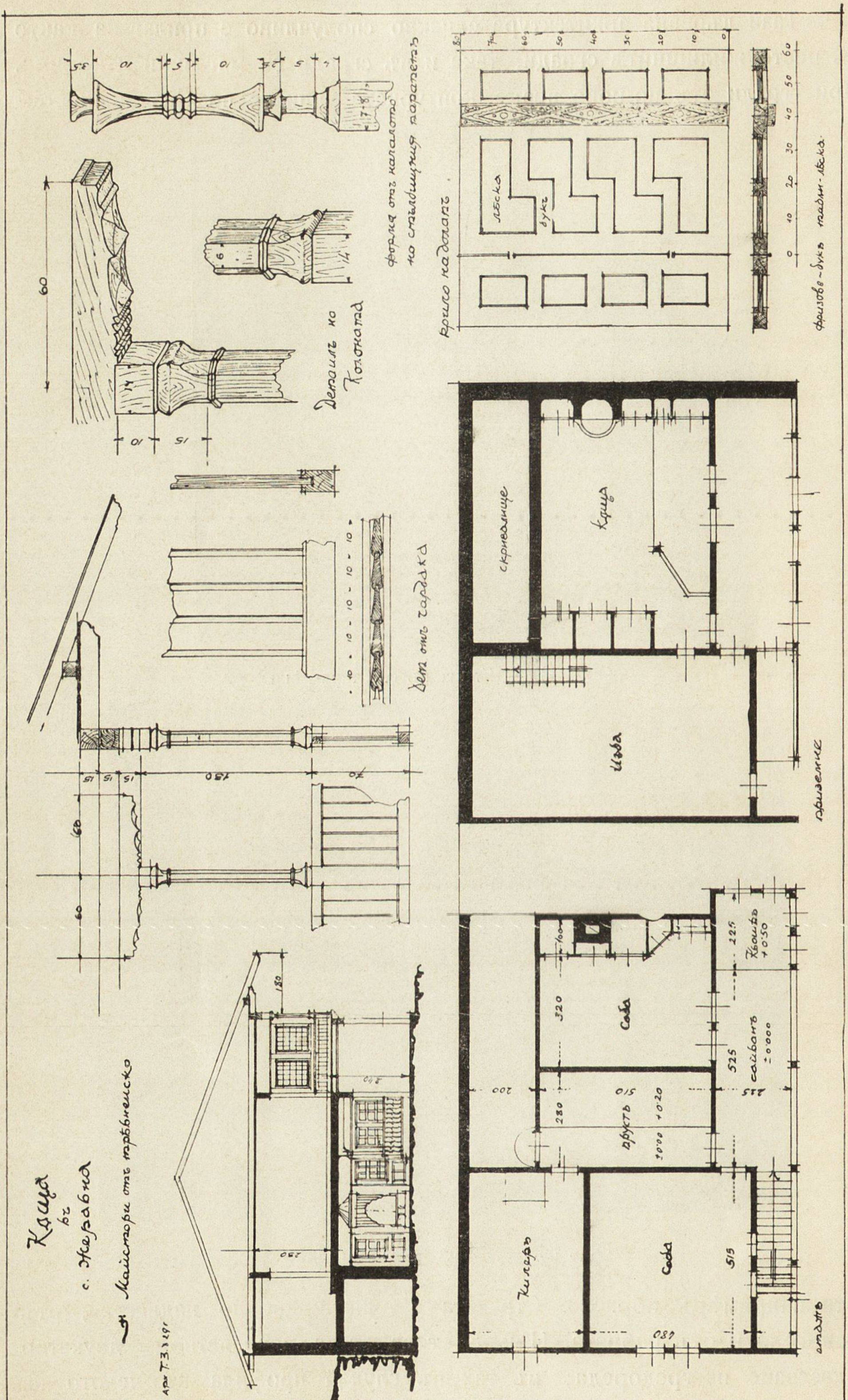
Кжща въ с. Жеравна
Майстори отъ Трѣвненско
Детайлъ на колоната
форма отъ каналото на стълбищния парапетъ
Крило на долапъ
лѣска
букъ
фризове-букъ
скривалище
Кжща
Изба
приземие
Кьошкъ +0·50
Соба
сайвантъ ±0·000
Соба
Килеръ
етажъ

Обр. 35. — Кжща въ с. Жеравна разпредѣление.

гредитѣ се повтаря за всѣка греда по отдѣлно, като съ това се моделира една продължена повтаряща се профилировка.

Кѫща въ с. Жеравна обр. 35 и 36. — Жеравна, това е едничкото селище съ дървена архитектура въ България гдето нито една кѫща не нарушава стариння характеръ на селището. Всички сгради сѫ дървени, стари и общата картина дава да се почуства старинното българско поселище: тѣсни, извиващи се калдърмосани улици, оградени съ двуетажни дървени сгради, чиито етажи се надвесватъ напредъ съ което стѣсняватъ и безъ това тѣсната улица и широкитѣ надвесени стрѣхи, които почти се допиратъ като на мѣста закриватъ небето, а надъ всичко това тъмно-сивия колоритъ на старото дърво съ богатитѣ си профили, създаватъ особеното настроение, което излѫчва тази архитектура. Нормаленъ типъ на жеравненската кѫща е даденъ въ обр. 35 една постройка, която по сбрани сведения е строена преди повече отъ сто и петдесеть години.

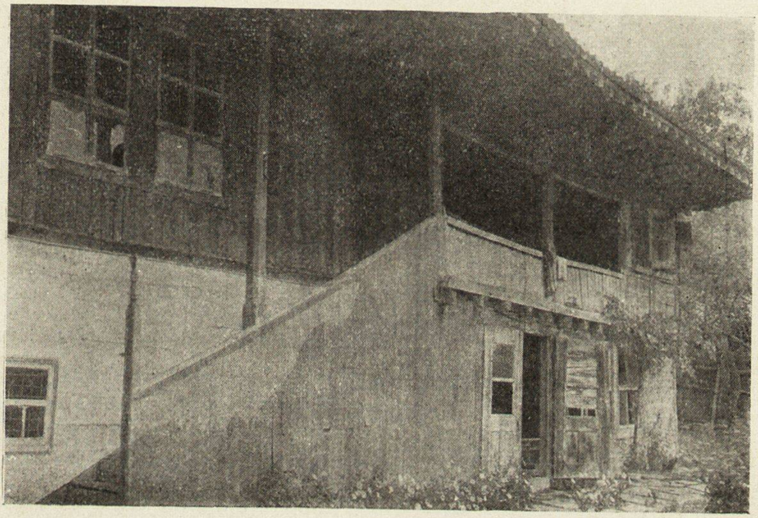

Обр. 36. — Изгледъ на кѫща въ с. Жеравна — разпредѣление обр. 35.

Това село е овчарско, а презъ турското време то е било и войнишко. Последното условие не е създавало особено благоприятни последствия за развитието на благосъстоянието, а отъ тука и върху кѫщата. Развитата жеравненска кѫща се дължи на овчарството съ което сѫ се занимавали жеравненци, посредствомъ което сѫ могли да си създадатъ материално благосъстояние, което е породило отъ своя страна условие за развитие на кѫщата.

Въ приземието се съдържа изба, „долна стая“, както тука се нарича долната кѫща, и доленъ закритъ сайванъ, подъ чардака въ етажа. Освенъ това тука намираме типичното онова помещение което неофициално е сѫществувало въ българската кѫща отъ много ранни години и което говори за усилнитѣ дни, които народа е преживѣвалъ: скривалището. Последното е добрѣ и сполучливо маскирано. Несигурното положение на българина по онова време, още повече на това заможно и богато население, което е било обектъ на вълчия апетитъ на хайдути и обирачи, е принудило и строителъ и стопанинъ да подири поголѣма гаранция срѣщу грабежи и нападения. За тази цель виждаме както въ кѫщата въ Жеравна така и въ нѣкои въ с. Градецъ да се създава вѫтрешна комуникачна линия между приземието и етажа, та нощемъ да може да се минава отъ едно въ друго безъ да стане нужда да се излиза извънъ заключената кѫща. Въ въпросната кѫща отъ избата излиза една стълба която води въ килера въ етажа. Въ последния освенъ типичниятъ за тая кѫща чардакъ, широко развитъ по дворния главенъ фронтъ на сградата, свързанъ и комуникачно, и архитектонично съ кьошка, се намира пруста: едно помещение, което заедно съ чардака е било мѣстото гдето се е развивало трескавата работа на домашната индустрия. На чардака се е обработвала вълната, а въ пруста сѫ се складирали суровитѣ и обработени продукти и материали, както готово изработенитѣ шаеци, килими и други. Въ пруста една часть отъ

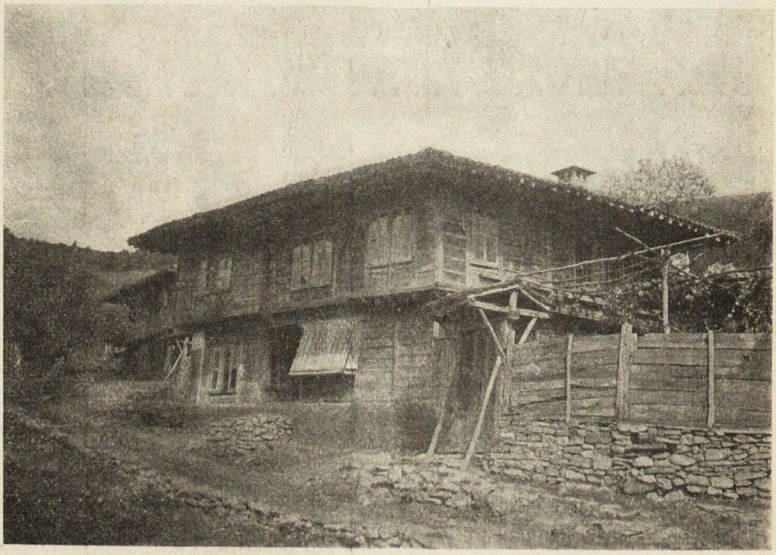

Обр. 37. — Кѫща въ с. Жеравна.

пода е повдигнатъ съ 20 см. и това повдигнато мѣсто е било фактически използувано за тая цель. Отъ пруста се влиза въ задното помещение, служащо за складиране зимовището, храни и др. и отъ сѫщия прустъ излиза задния входъ къмъ двора, който е подъ навесъ и води къмъ пещьта, нуждника, баракитѣ. Направо отъ чардака се отива въ кѫщата и въ собата. Кѫщата се отличава съ богато разработенитѣ стенни долапи отъ двѣтѣ страни на огнището, а въ единиятъ край е иконостаса. На свободния ѫгловъ край на чардака е построенъ кьошка: това мѣсто, въ непосрѣдствена връски съ чардака, е предназначено за почивка и за прекарване на свободното отъ работа време.

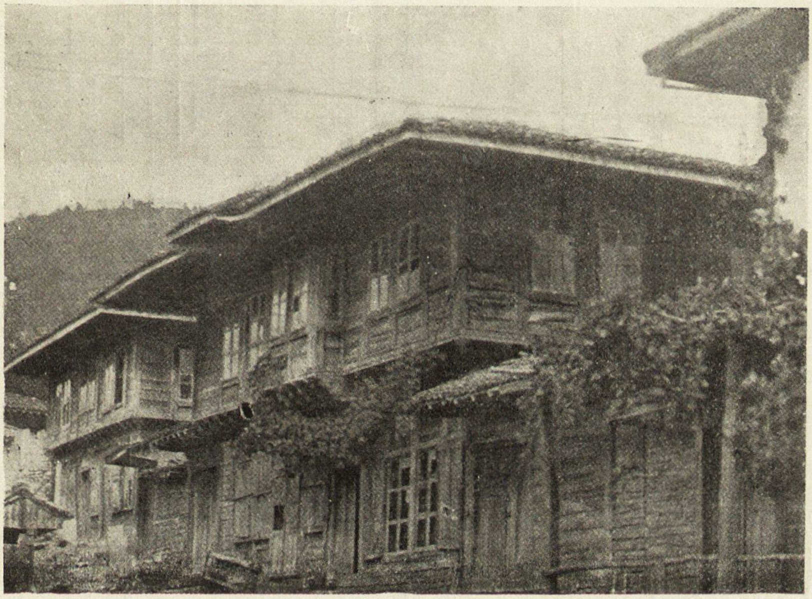

Обр. 38. — Изгледъ на група сгради въ с. Жеравна.

Кьошка въ жеравненската кѫща е възпетъ въ народната пѣсень като мѣсто за почивка, гдето се пие „червено вино“, но не и чардака, последниятъ е винаги мѣсто за работа.

Прозорцитѣ на кьошка сѫ съ типичната арабска решетка, независимо отъ която, иматъ и пълни капаци, отварящи се навънъ. Повдигнатото дюшемено ниво на кьошка надъ това на чардака се използва за хамбаръ на хранитѣ за семейството. Празнината, която се създава по фронта на сградата отъ чардака, потъмнелото отъ многото десетилѣтия дърво, тъмната хвърлена сѣнка на широката стрѣха, създаватъ особеното настроение въ жеравненската кѫща, което не се наблюдава при никоя отъ останалитѣ български кѫщи.

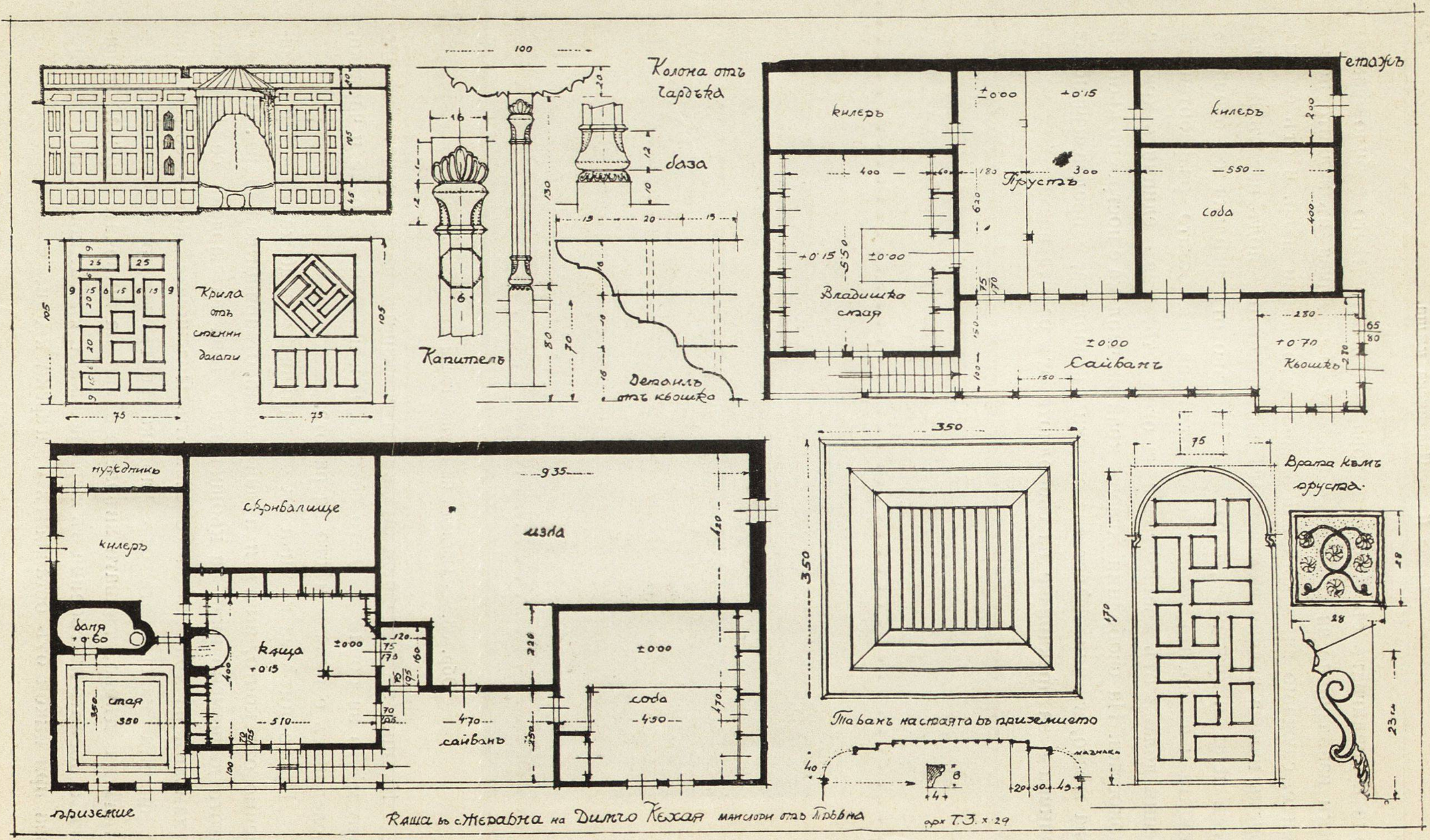
етажъ
килеръ
Трустъ
килеръ
сода
Владишка стая
Сайванъ
Кьошкъ
Колона отъ чардъка
база
Капитель
Детайлъ отъ кьошка
Крила отъ стенни долапи
нужникъ
килеръ
сърнбалище
изба
баня
стая
къща
сода
сайванъ
приземие
Таванъ на стаята въ приземието
Врата къмъ труста
Къща въ с. Жеравна на Димчо Кехая мансори отъ Трѣвна
арх. Т. З. x. 29

Обр. 39. — Къща въ с. Жеравна — разпредѣление.

Неможе да се не забележи еднаквостьта между тази топла и чувствена архитектура и хубавата, по-скоро тжжна, жеравненска пѣсень; Жеравна е родината на най-нежната българска народна пѣсень.

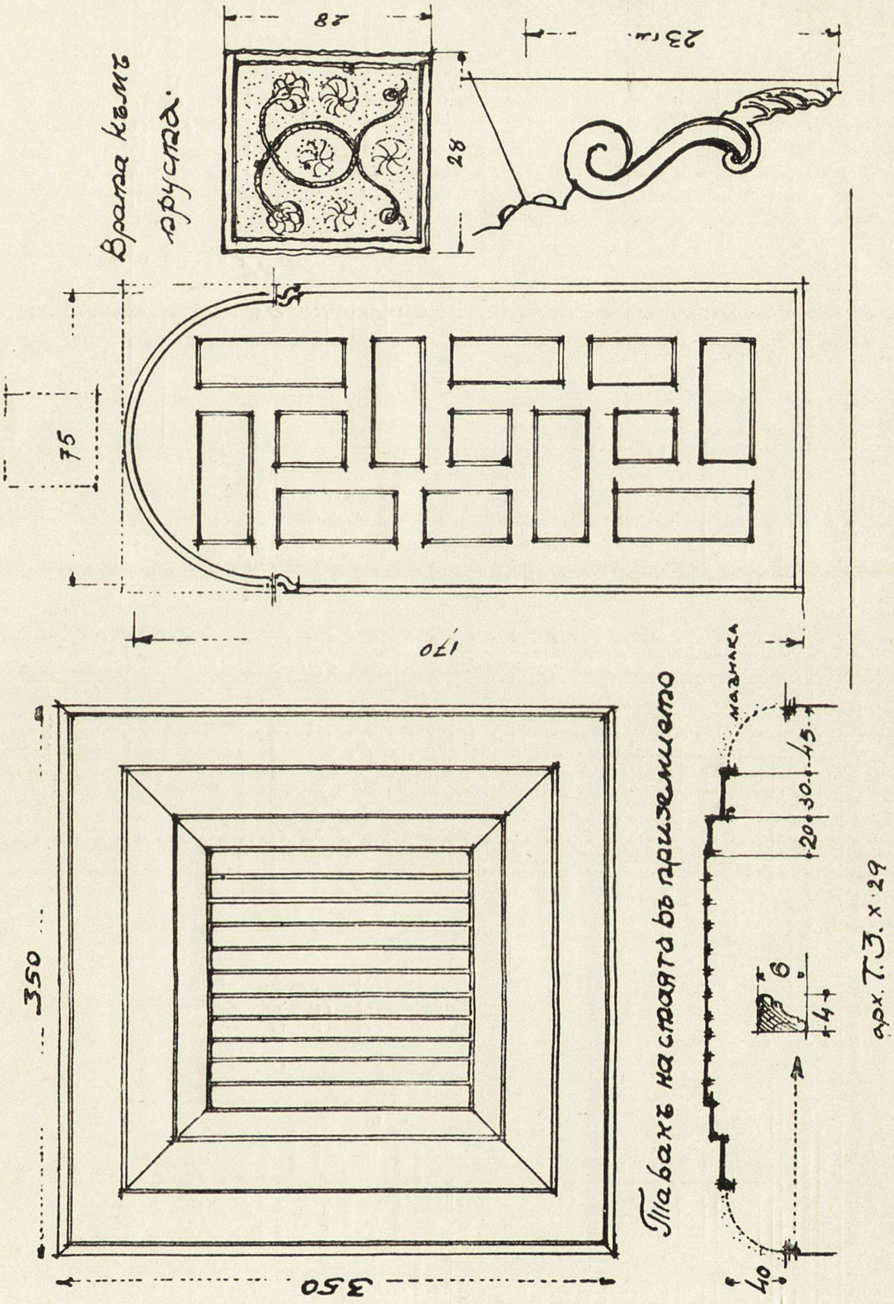

28
23 см.
28
Врата къмъ друстд.
75
170
350
350
Таванъ на стаята въ приземието
мазнака
45
30
20
6
4
40
арх. Т. З. × 29

Обр. 40. — Детаилъ отъ кжщата въ обр. 36.

Въ втората жеравненска кжща обр. 39 се вижда развитата крайна форма на сжщата. Това е кжща на забогателия овчарь, на кехаята, най-голѣмото и възможното положение до което е могълъ да стигне овчаря

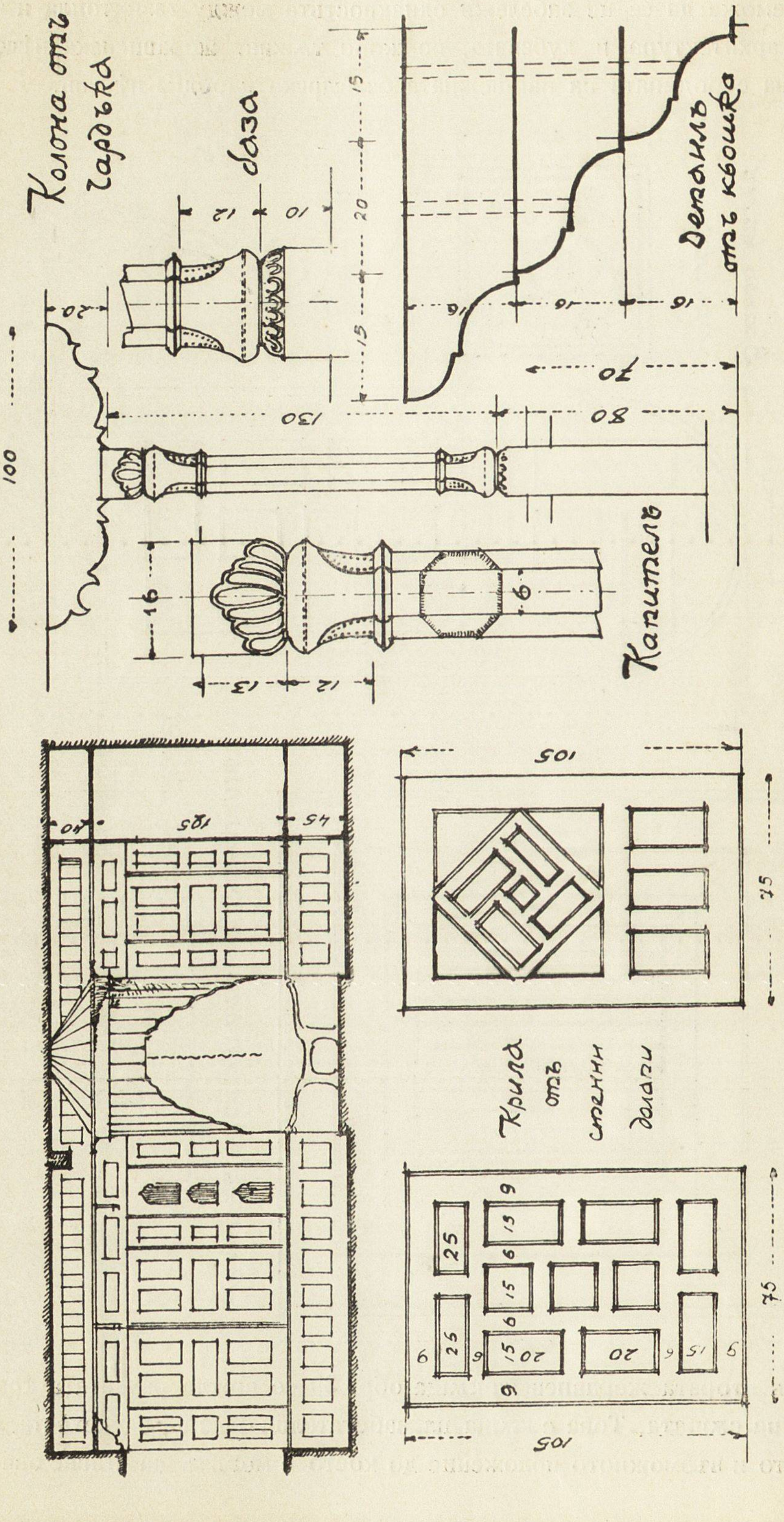
Колона отъ чардъка
База
Капителъ
Детайлъ отъ кьошка
Крила отъ стенни долапи
100
130
80
70
20
15
16
12
10
13
6
40
125
45
105
75
25
9
15
20

Обр. 41. — Детаилъ отъ кжщата въ обр. 39.

Кѫщата на Димчо Кехая е голѣма благоустроена кѫща на селски аристократъ.

Тази кѫща е построена въ края на първата половина отъ миналия вѣкъ отъ „уста райку дончовъ и уста Иванъ отъ Трѣвна“. Характерно е тука, че сѫщо има скривалище, извънредно хитро разположено, което трудно може да се установи кѫдѣ е, и второ, че всички необходими пространства сѫ помѣстени въ сградата. Това е направено съ цель щото и нощемъ стопанина да не бива принуденъ да излиза извънъ нея и да се излага на рискъ да бѫде убитъ или нѣкакъ да пострада. Една извънредна особеность, която никѫде въ никоя кѫща не се констатира, това е нуждника който е помѣстенъ въ приземието и е достѫпенъ презъ жилищнитѣ помещения. Страхътъ отъ ограбване и убийсто, е билъ рѫководенъ мотивъ въ решаване на разпредѣлението. Самиятъ стопанинъ на кѫщата Димчо Кехая, известенъ въ врѣмето си богаташъ, е билъ отвличанъ отъ разбойници и срѣщу откупъ пустнатъ; това не е останало безъ влияние когато въ последствие е правилъ кѫщата си.

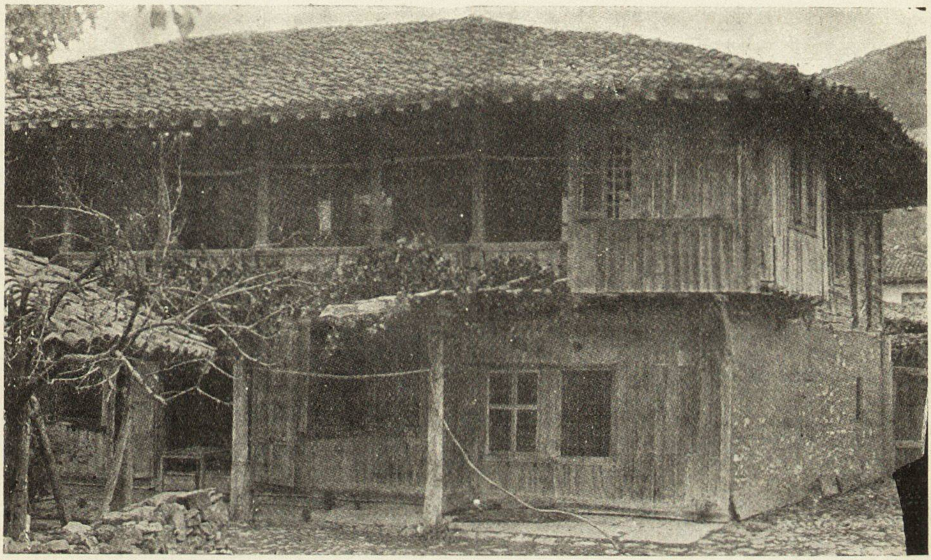

Обр. 42. — Кѫща въ с. Жеравна — разпредѣление въ обр. 39.

Въобще е интересна долната кѫща въ приземието, по богатата декорация на дървенитѣ капаци на прозорцитѣ, на стеннитѣ долати и самиятъ навесъ надъ огнището. Всички фризове сѫ буково дърво, потъмнело отъ врѣмето, а всички табли отъ светло оранжево лесково дърво.

Повдигнатата съ 30 см. часть отъ пода на кѫщата е преградена съ дървенъ парапетъ и подчертанъ съ една дървена колона. Влизането въ това помещение отъ сайвана става презъ едно отдѣлно отъ помещението на избата пространство, оградено съ стени. Въ етажа надъ долната кѫща се намира малка извънредно сполучливо разработена стая съ добрѣ изпълненъ дървенъ таванъ. Тази стаичка предназначена за голѣми и редки гости е известна „владишката стая“ тъй като владиката е отседалъ въ нея когато е идвалъ въ селото. — Детаилитѣ на тази жеравненска кѫща сѫ извънредно сполучливи особено колонитѣ отъ чардака и възглавницитѣ имъ. Вратитѣ, които водятъ отъ чардака за спалнитѣ, сѫ полукрѫгли съ правоѫгълни крила. Въ таблитѣ на крилата отъ долапитѣ се срѣща емблемата на вѣчното движение.

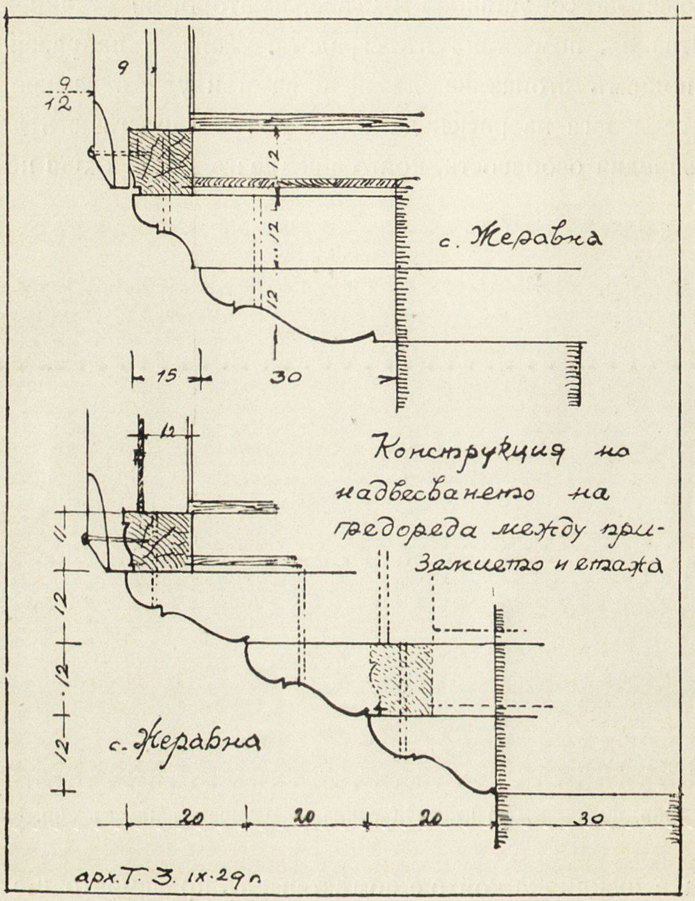
9
9
12
12
12
12
с. Жеравна
15
30
12
Конструкция на надвесването на гредореда между приземието и етажа
11
12
12
12
с. Жеравна
20
20
20
30
арх. Т. З. IX·29 г.

Обр. 43. — Детаилъ отъ жеравненска кѫща.

Тетевенска кѫща.

Като се изключи родопската и жеравненската кѫща, най интересна както по разпредѣление така и по архитектоническата си композиция остава тетевенската кѫща. Въ разпредѣлението си тя напомня родопската кѫща, но приликата и съ кѫщата отъ Якоруда е по-голѣма и съ която има много общо.

Тетевенската селска кѫща е двуетажна сграда сѫстояща се отъ приземие въ което се намира кѫща и оборъ, последното помещение въ последнитѣ години е изнесено извънъ сградата въ специялна постройка и въ приземието неговото пространство се заема отъ избата, и етажъ съдържащъ кѫща и соба съ единъ чардакъ най-често простиращъ се предъ цѣлия фронтъ на сградата обикновено отъ къмъ страната на двора. На единия край на чардака се намира така наречения „язлъкъ“. — Това е специялно пригодено за складиране на зърнени храни пространство т. е. хамбаръ: върху дюшемето на чардака въ единия му край се преграждa едно мѣсто, най-често квадратно, значи съ размѣри равни на ширината на чардака, на височина съ парапетната височина на последния и отгоре се покрива съ дъсчено дюшеме въ единия край на което се остава капакъ. Височината на така полученото пространство най често е отъ 50 до 60 см. и обикновено така заграденото пространство се наддава извънъ контурната линия на сградата и еркеровидно надвесва до 40—50 см. а по нѣкога и до 1 м. По краищата язлъка е обграденъ съ парапетъ, който надвишава парапета на чардака съ около 50—60 см. — Еркеровидното надвесване на язлъка най често се постига посредствомъ сполучливи дървени конструкции които същевременно действатъ съ своята декоративность и допринасятъ извънредно много за живописниятъ изгледъ на сградата. Вьобще, язлъка едновременно съ чардака, сѫ най характернитѣ елементи на външната архитектура на тетевенската селска кѫща. Въ нѣкои сгради се срѣща въ етажа и трето помещение, което се вхожда отъ къмъ кѫщата. Стълбата за етажа е извънъ контурната линия на плана на кѫщата и винаги до чардака.

Района на тази кѫща е мъчно да се фиксира: кѫщата отъ тази часть на балкана може да се разглежда като най уяснения и оформенъ видъ на старопланинската кѫща, къмъ който видъ могатъ да се причислятъ балканскитѣ кѫщи отъ цѣлата старопланинска верига, на западъ.

Така напр. вижда се въ врачанския и берковския балканъ кѫщата тази кжща както въ основната си конструктивна мисъль, така и въ разпредѣлението си; само въ външната си архитектоника, и собствено въ декоративната си часть, да се различава отъ нея въ смисълъ, че е съвършено оголена и безъ всѣкакъвъ декоративенъ елементъ. Влиянието на тази кжща даже на северъ въ полето не остава незабелѣзанъ, подобни ней кжщи се срѣщатъ макаръ и частично и инцидентно. Въ чисто полскитѣ села по коритото на р. Панега и северната дунавска равнина (Бѣла Слатина), кжщата се появява и по другъ начинъ много по-интересенъ, както ще видиме по-надоле.

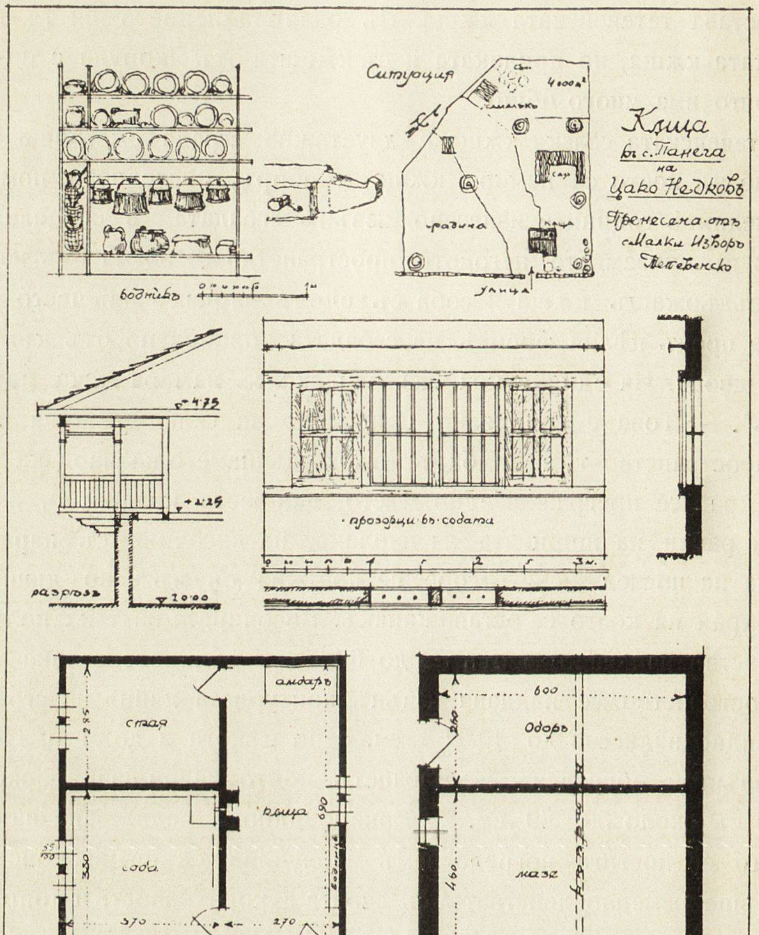
водникъ
Ситуация
4000м²
градина
кжща
улица
Кжща въ с. Панега на Цако Недковъ
Пренесена отъ с. Малки Изворъ Тетевенско
разрѣзъ
+4.75
+2.25
±0.00
прозорци въ содата
амбаръ
стая
кжща
сода
водникъ
чардакъ
одоръ
мазе
600
450
370
270
290
200
ар Т 31·III·27

Обр. 44. — Кжща въ с. Панега — луковитско — разпредѣление

Кѫща въ с. Панега обр. 44. — Приземието е раздѣлено на две помещения: изба и оборъ, а етажа се състои отъ кѫща, соба, стая и чардакъ съ язлъкъ. Въ собата и стаята се влиза отъ кѫщата върху срѣдната стена на която се намира огнището, срѣщу него на външната стена е водника; въ сѫщото помещение се намира ковчега съ брашното нареченъ хамбаръ и върху него нощвитѣ. Въ кѫщата се влиза отъ чардака, който е располиженъ презъ цѣлото лице на сградата и, по едно изключение, къмъ улицата. Въ единия край на чардака е язлъка, който излиза напредъ отъ него съ 1·20 см. Стълбата, която води отъ двора въ етажа е прилепена къмъ чардака и е безъ контра стѫпала. Прозорцитѣ сѫ съ размѣри 55 на 100 см. и сѫ въ групи по два, затварятъ се отъ вѫтре съ влечещи дървени капаци, които въ отворено положение покриватъ стената между прозорцитѣ и съседнитѣ стени и цѣлата стена на прозорцитѣ взема приятенъ топълъ тонъ отъ потъмнелото старо дърво. Стенитѣ на приземието сѫ каменна зидария, а тѣзи на етажа паянтови; покрива е съ каменни плочи.

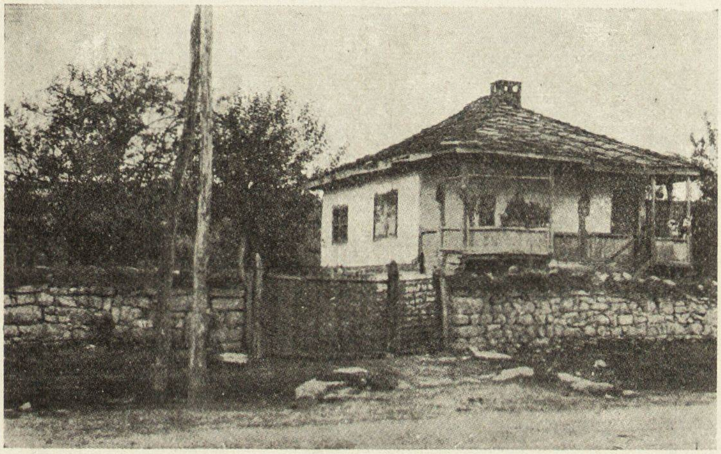

Обр. 45. — Изгледъ на кѫщата съ разпредѣление въ обр. 44.

Строежа на сградитѣ по тѣзи крайнини се извършва отъ майстори изъ селата Малъкъ Изворъ, Голѣмъ Изворъ, Гложене, гр. Тетевенъ и др. Кѫщата въ майсторското с. Малъкъ Изворъ е сѫщата както и кѫщата въ Панега. Тука е характерно пренасянето на кѫщитѣ отъ едно село въ друго. Така напр. описаната кѫща въ с. Панега е кѫща строена въ с. Малъкъ Изворъ, и впоследствие пренесена въ с. Панега. Въ тукашнитѣ балкански села въпроса за прехраната на населението е много труденъ при липсата на всѣкаква годна за земледѣлие почва. При увеличението на населението или по-скоро, членоветѣ на едно семейство, последнитѣ се изселватъ въ долинитѣ обикновено къмъ Дунава, гдето намиратъ по-добри условия за прехрана и гдето могатъ да иматъ едно земледѣлческо стопанство. При тѣзи чести изселвания понѣкога масови, селенитѣ отъ балканскитѣ села обикновено продаватъ и кѫщата си, която се купува най-често отъ имотнитѣ сравнително селени въ полето, които и мечтаятъ за удобната и хубава кѫща на

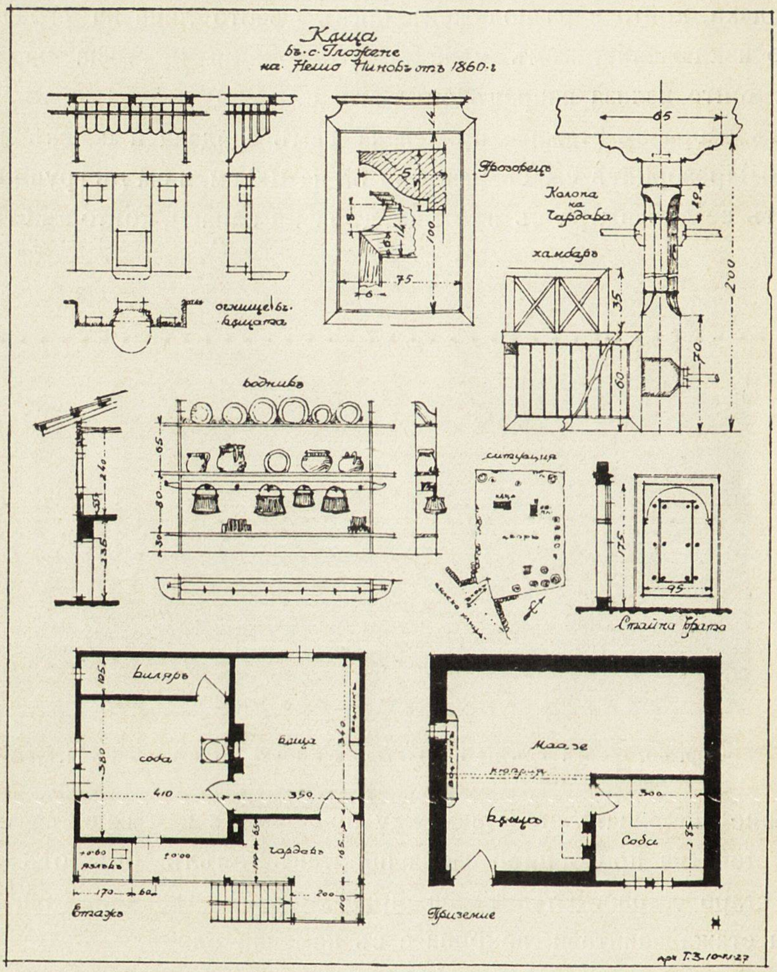
Кѫща
въ с. Гложене
на Нешо Пиновъ отъ 1860 г.
прозорецъ
колона на чардака
хандаръ
огнище въ кѫщата
водникъ
ситуация
стайна врата
килеръ
соба
кѫща
чардакъ
етажъ
маазе
кѫща
соба
приземие
арх. Т. З. 10-VI-27

Обр. 46. — Кѫща въ с. Гложене — разпредѣление.

планинскитѣ села. Кѫщата се разглобява, пренася съ коли на части и наново се сглобява. Повечето отъ чисто балкански типъ кѫща, който се вижда изъ полскитѣ села се намиратъ по този начинъ тука.

Кѫща въ с. Гложене обр. 46.—Приземието освенъ избата, която тука се нарича „маазе“, съдържа и соба, въ самата изба се намира и огнището, вмѣсто въ собата; това е едно преработване на основния типъ, като огнището е извадено изъ пространството на „кѫщата“, поради което това пространство вече става соба. Въ етажа освенъ кжщата и собата е и чардака съ язлъка и единъ килеръ. Чардака минава предъ цѣлото лице на сградата и много напомня кжщата въ с. Панега. Въ кжщата се намира огнището, а въ собата отоплителното тѣло наречено тука „мече“. Както това се вижда въ втората гложенска двойна кжща (обр. 47) отоплителното тѣло на собата, което се пали отъ къмъ страната на огнището и е безъ всѣкакъвъ отворъ отъ къмъ първата. Самото мече е обраменно съ една рамка отъ гредички за предпазване отъ удари. При тази двойна жилищна сграда чардака опасва етажа отъ две страни и ѝ придава пъленъ съ настроение външенъ видъ. Надъ огнището въ кжщата има типичниятъ дъсченъ навесъ полукрѫгло или правоѫгълно затварящъ огнището, този дъсченъ навесъ се нарича „рушъ“.

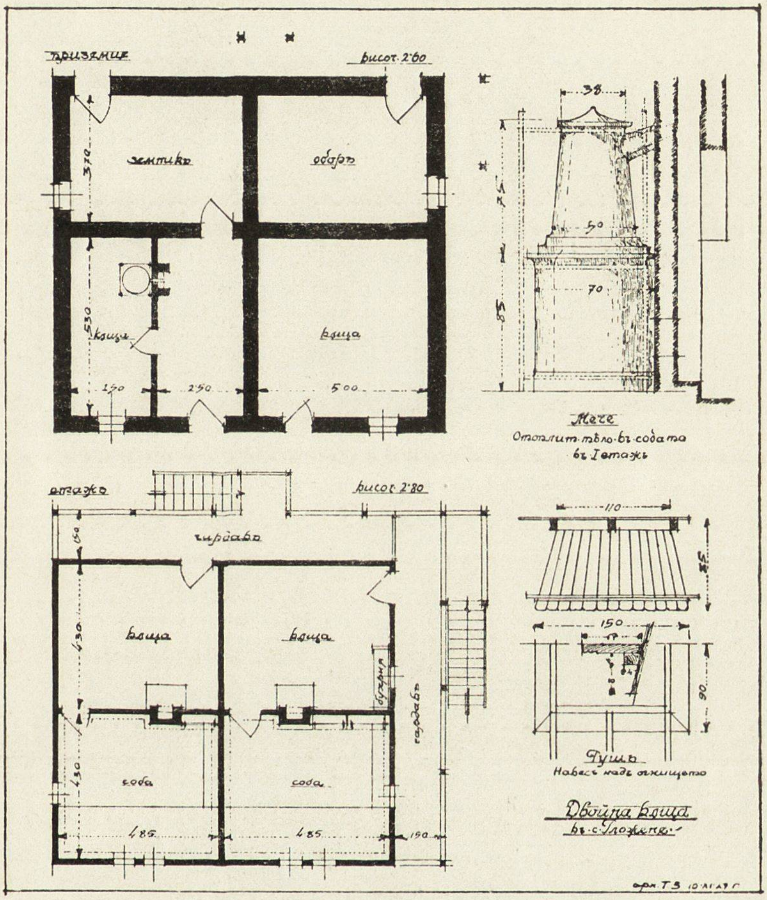
приземие
висот. 2·60
обор
370
530
къща
къща
150
250
500
38
75
50
70
85
Мече
Отоплит. тѣло въ собата въ I етажъ
етажъ
висот. 2·80
чардакъ
150
430
къща
къща
бухария
чардакъ
430
соба
соба
485
485
190
110
55
150
17
90
Рушъ
Навесъ надъ огнището
Двойна къща въ с. Гложене
арх. Т. З. 10.XI.29 г.

Обр. 47. — Кжща въ с. Гложене — разпредѣление.

Всички тѣзи характерни елементи въ селската кжща отъ този край се намиратъ въ окончателно уяснена форма и видъ въ тетевенската градска кѫща, която представлява отъ себе си интересъ и чието разглеждане уяснява сѫщностьта, която трѣбва да се разбира подъ израза „тетевенска кѫща“.

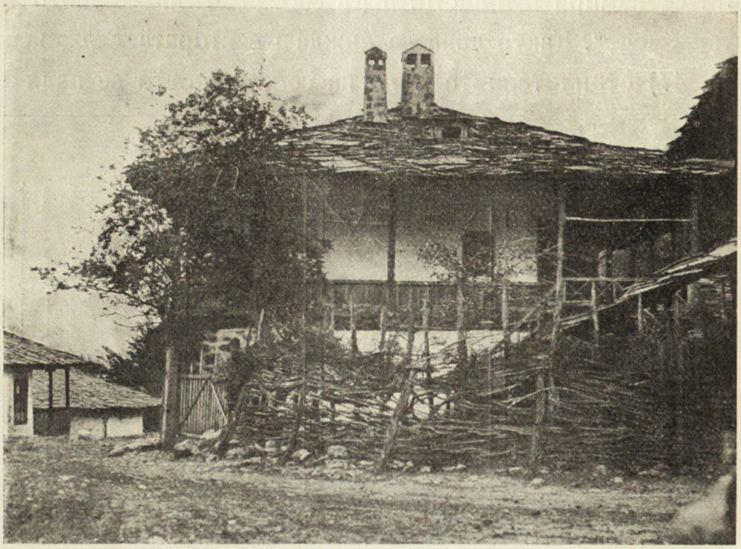

Обр. 48. — Кѫща въ с. Гложене — разпредѣление обр. 47.

Обр. 49. — Кѫща въ с. Гложене — разпредѣление обр. 47 — дворенъ изгледъ.

До преди освобождението сегашния градъ Тетевенъ е билъ село, макаръ и богато, жителитѣ на което сѫ се занимавали съ обработване на кожи и пр., а сѫщо и съ търговия. Кѫщитѣ въ Тетевенъ могатъ да се сведатъ въ четири групи, всѣка отъ която представлява единъ етапъ отъ по-горно развитие на предшествуващата я група.

Къмъ първата група принадлежащитѣ кѫщи сѫ обикновено дву-

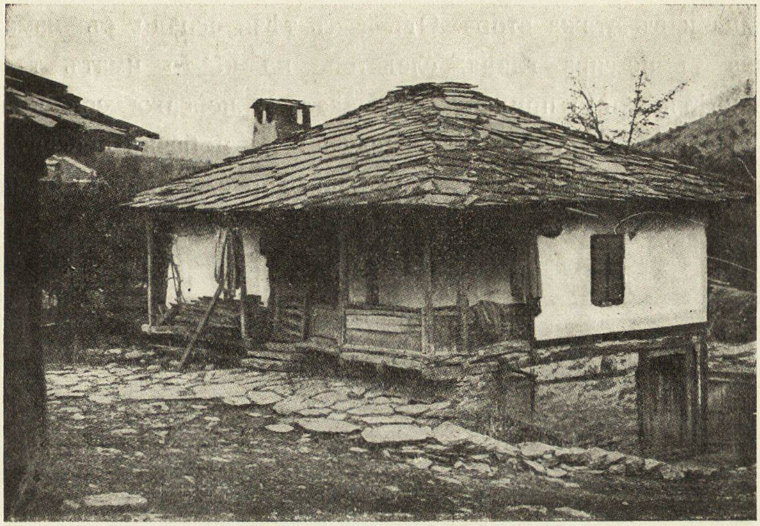

Обр. 50. — Кѫща въ с. Голѣмъ-Изворъ.

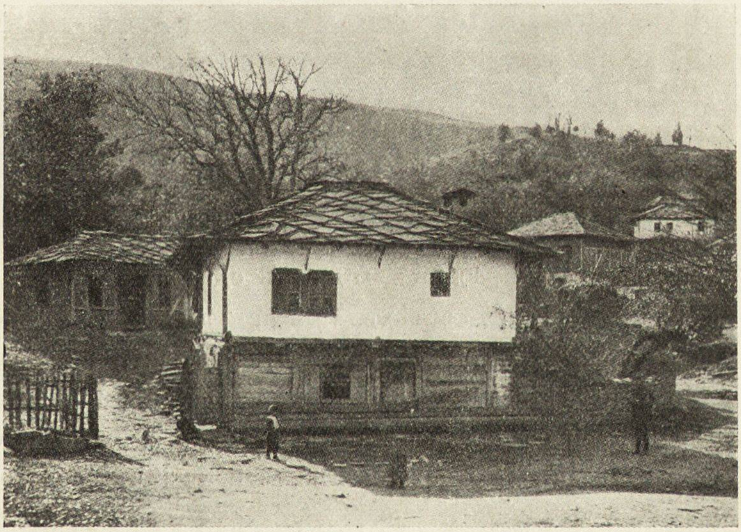

Обр. 51. — Кѫща въ с. Голѣмъ-Изворъ.

пространствени сгради отъ кѫща и соба съ и безъ чардакъ. Това сѫ кѫщи на най-беднитѣ жители на Тетевенъ, покрити съ каменни плочи или съ букови дъски: въ този случай наклона на покрива е около 45°, Дъскитѣ сѫ букови, дълги до 1 м. и широки 10 до 15 см. Кумина е изведенъ въ срѣдата на покрива и сполучливо го завършва. Въ приземието, поради голѣмия наклонъ на терена въ едната си страна се застройва въ изкопъ, гдето се помещава избата и въ другата страна, къмъ долната страна на наклона, е кѫщата, така че въ приземието има една кѫща и въ етажа втора. Отъ вънъ тѣзи сгради съ измазани съ натурална тъмно-сива глина, следствие на което иматъ тъмно-сивъ студенъ цвѣтъ, което придава на сградата я пейсажа своеобразенъ и страненъ изгледъ, но въ всѣки случай не и безинтересенъ. Това е типа на най-бедната кѫща; такива по-рано сѫ били строени, а сега броя имъ намалява и въ цѣлиятъ Тетевенъ едва ли могатъ да се наброятъ десетина останали отъ тѣхъ. Повечето отъ тѣхъ сѫ полуразрушени и напуснати отъ обитателитѣ имъ и правятъ силно впечатление съ тъмния цвѣтъ на стенитѣ си, високиятъ дъсченъ покривъ, потъмнелъ отъ времето, и разположена обикновено въ срѣдата на силно наклонениятъ иограденъ съ неправиленъ каменenъ зидъ дворъ обрасналъ въ бурени и дървета.

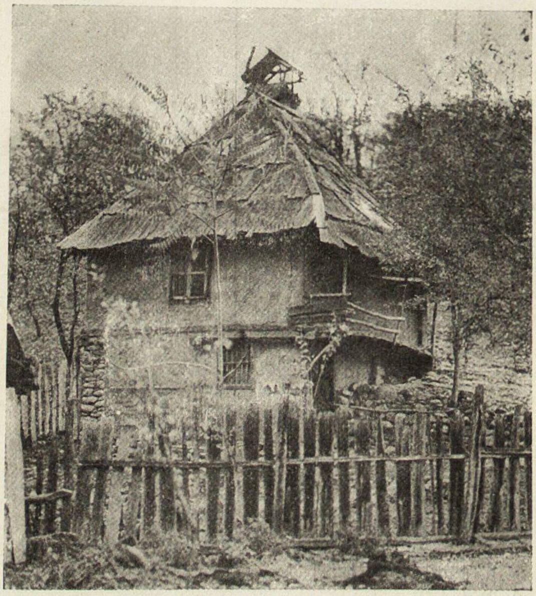

Обр. 52. — Кѫща въ гр. Тетевенъ.

Вторія типъ кѫща е този на кѫщата отъ Панега (обр. 44), съ чардакъ предъ цѣлиятъ фронтъ на сградата. Въ етажа се помещаватъ кѫщата и собата, а въ приземието пакъ кѫща и евентуално оборъ за добитъка. Тоя типъ кѫща има винаги чардакъ, при нѣкои отъ които се срѣщатъ и язлъци на единиятъ край на чардака съ хамбаръ за храни. Тази кѫща е господствуващиятъ типъ на селска кѫща изъ околнитѣ села. Отъ този типъ е старата останала отъ преди 1801 год, кѫща въ която особено характерни сѫ дървенитѣ резби въ арабски характеръ. (обр. 14).

Третия типъ кѫща (обр. 54) е едно разширение на кѫщата отъ втория типъ, гдето броя на помещенията въ етажа е увеличенъ обикновено до три: голѣма кѫща, малка кѫща и соба. Въ малката кѫща има одърче-естрада повдигната до 15 см. надъ дюшемето на помещението. Малката кѫща е разположена обикновено въ единия ѫгълъ на сградата. Въ другиятъ ѫгълъ е собата като между дветѣ е разположена голѣмата кѫща. Предъ тритѣ помещения минава чардака най-често широкъ до 2·50—3·00 м. и заемащъ цѣлата дължина на сградата. Въ двата края на чардака има язлъцн ясно оформени и очертани въ силуета на сградата. Въ тѣзи язлъци се складиратъ и зърненитѣ храни на домакинството, които въ никой случай не надвишаватъ опредѣленото за това пространство. Язлъцитѣ извънредно много допринасятъ за красивия и характеренъ външенъ видъ на сградата, съ своето издигане надъ нивото на чардака и съ надвесването си извънъ контурната линия на приземието. Стрѣхата е широка отъ 70 до 1·60 м. и плоския покривъ е покритъ съ каменни плочи. Широката стрѣха натоварена съ тежкитѣ каменни плочи, има нужда отъ подпиране, което става посредствомъ дървени подпори—конзоли, които въ горния край подпиратъ хоризонталната гредичка, върху която лежатъ ребрата на покрива, а въ долния си край се подпиратъ на стената. Въ тази конструктивна необходимостъ — подпоркитѣ — се крие сѫщевременно голѣмъ архитектони-

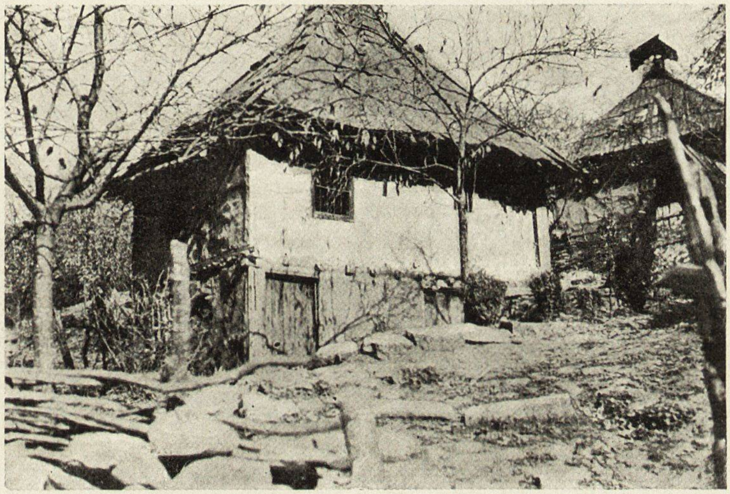

Обр. 53. — Кѫща въ гр. Тетевенъ.

ченъ ефектъ, който много допринася за характерния и индивидуаленъ външенъ видъ на тетевенската кѫща. Горния етажъ винаги почти се наддава съ гредореда си на навънъ къмъ пѫтя, а къмъ двора винаги е чардака; въ приземието се помещава кѫща и соба, а въ сутерена изба. Стенитѣ на приземието сѫ каменни съ широка свободна фуга изработена още въ момента на зидането на стената, съ дървени пояси на всѣки 1 до 1.50 м., а стенитѣ на етажа — паянтови, плетъ съ глина или пълнежъ съ кирпичи. Прозорци въ приземието къмъ улицата нѣма, такива има максимумъ по единъ на помещение и то къмъ двора. Прозорцитѣ на етажнитѣ помещения сѫ винаги въ група най-често по два, съ дървена рамка. Изобщо сѫщинската фасада на сградата е винаги къмъ двора. Тази характерность на българската кѫща да обрѫща лицето си къмъ двора и системно да се отбегва улицата, обикновено се обяснява като следствие отъ условията при който е билъ заставенъ да живѣе българина при турската власть (както и при арабската архитектура сѫщото явление се обяснява съ особенитѣ битиови черти на турчина и религията му). Това обяснение обаче не изглежда задоволително тъй като сѫщиятъ маниеръ да се избегва улицата виждаме и при жилищната кѫща и на народи стари съ много висока култура. Какъ напримѣръ да се обясни това при старогрѫцката кѫща, гдѣто нито е имало морала и етиката на мохамеданска религия, нито пъкъ несигурностьта за отделния гражданинъ отъ единъ жестокъ и бруталенъ режимъ.

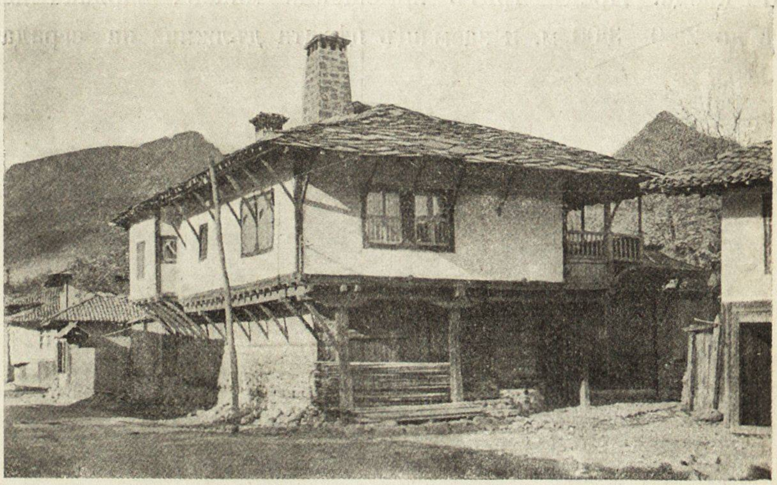

Обр. 54. — Кѫща въ гр. Тетевенъ.

Кѫщата отъ тази група е българската градска кѫща, тя е представлява отъ себе си максималния предѣлъ до който е могла последната да се развие. Тя не е повече отъ една селска кѫща развила се подъ влиянието на редъ условия, отъ които най важното и мародавното е било: натрупване на материални блага, които сѫ създали отъ себе си появата на една по претенциозна амбиция за единъ по конфортенъ и по удобенъ животъ. И появата на този моментъ въ домостроителното искуство спада съ момента, когато отдѣлната личность е имала възможность да се откъсне отъ грубия непрекъснатъ физически трудъ, нѣщо което е било невъзможно за оня който се е борилъ непрекъснато съ земята за насѫщниятъ хлѣбъ.

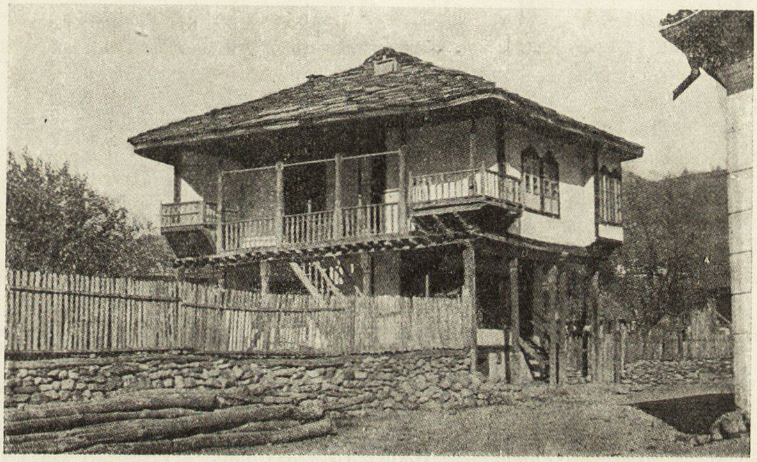

Обр. 55. — Кѫща въ гр. Тетевенъ.

Това е било възможно тамъ, гдето се е упражнявалъ онзи видъ професия, гдето печалбитѣ сѫ били по интензивни и доходитѣ по кондензирани: това е могло да се постигне чрезъ търговията и занаятитѣ, които въ онова време съ замѣствали индустрията отъ днешно време.

Четвъртата група кѫщи, (обр. 55) които въ сѫщность не се различаватъ отъ кѫщитѣ на предидущата група, може да се характеризиратъ съ богатата си вѫтрешна архитектура, въ която преобладаватъ арабски форми и мотиви; тази кѫща е подъ силното турско влияние.

Срѣдногорска кѫща.

По сѫщество тя не се различава отъ староппланинската селска кѫща, само въ външната си и отчасти въ вѫтрешната декоративна архитектура

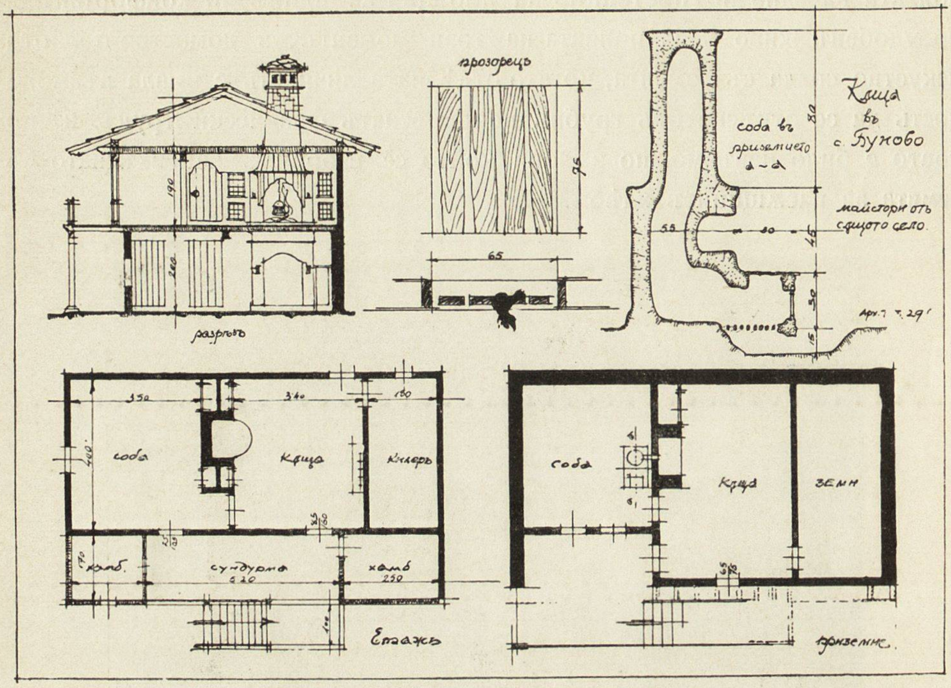
прозорецъ
разрѣзъ
Кѫща
въ
с. Буново
сода въ
приземието
а—а
майстори отъ
сѫщото село
190
260
75
65
80
55
80
45
30
15
350
340
180
400
соба
кѫща
килеръ
хамб.
сундурма
520
хамб
250
Етажъ
Соба
Кѫща
Земн
приземие

Обр. 56. — Кѫща въ с. Буново.

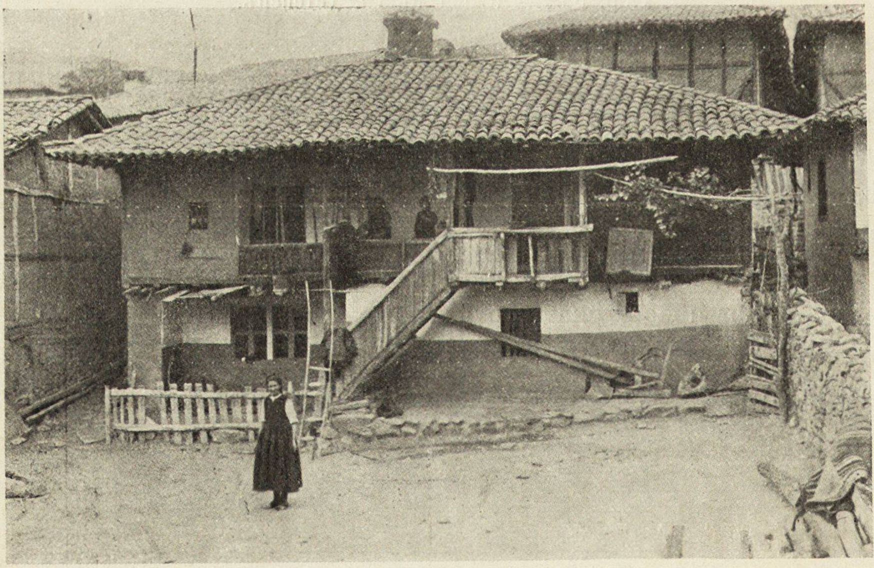

Обр. 57. — Изгледъ на кѫщата въ с. Буново — разпредѣление — обр. 56.

е по силно повлияна отъ византизирания италянски ренесансъ. Но и това е при градската кѫща, при селската разликата почти не се чувства. Общиятъ характеръ на външната архитектура се изразява съ по голѣма топлота на формитѣ, което се дължи на голѣмото приложение на дървото, изключително широколистното.

Кѫща въ с. Буново, (обр. 56). Въ разпредѣлението ѝ, както въ приземието, така и въ етажа, има повече детаилиране и повече пространства. Стълбата за етажа е свързана съ долниятъ дълбокъ чардакъ. Въ двата края на чардака, въ етажа се намиратъ по единъ хамбаръ, които даватъ за външния изгледъ на сградата чувството на съчлененостъ и по голѣма динамичность на предното лице. Както приземието, така и етажа иматъ почти еднакво разпредѣление: кѫща, соба и килеръ, което показва, че сградата е била нагодена за евантуално използване отъ две семейства. Типиченъ е прозореца на кѫщата отъ приземието съ вертикалнитѣ напречници; тѣснитѣ междини между тѣхъ сѫ били облепвани съ намазана съ мазнини хартия. Това е замѣствало стъклото и естествено е, че черчеве не е имало. Такива сѫ били всичкитѣ прозорци на сградата, и съ течение на времето, въ последствие, сѫ били замѣстени съ черчевета съ стъкла. Кѫщата е строена презъ втората половина на миналото столетие. Приземното е зидано съ камъкъ на каль, а етажа е паянтовъ съ кирпиченъ пълнежъ, като нѣкои стени съ плетарки. Подоветѣ и

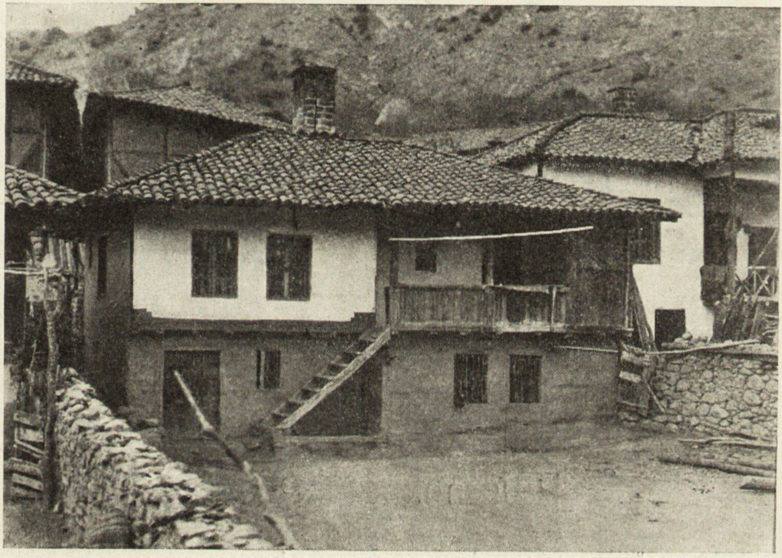

Обр. 58. — Кѫща въ с. Буново.

въ приземието и въ етажа сѫ омазани съ глина. Постройката е въ дъното на двора съ лице къмъ С. И.

Кѫща въ с. Долно Камарци (обр. 60). Сградата се състои сѫщо отъ приземие и етажъ.

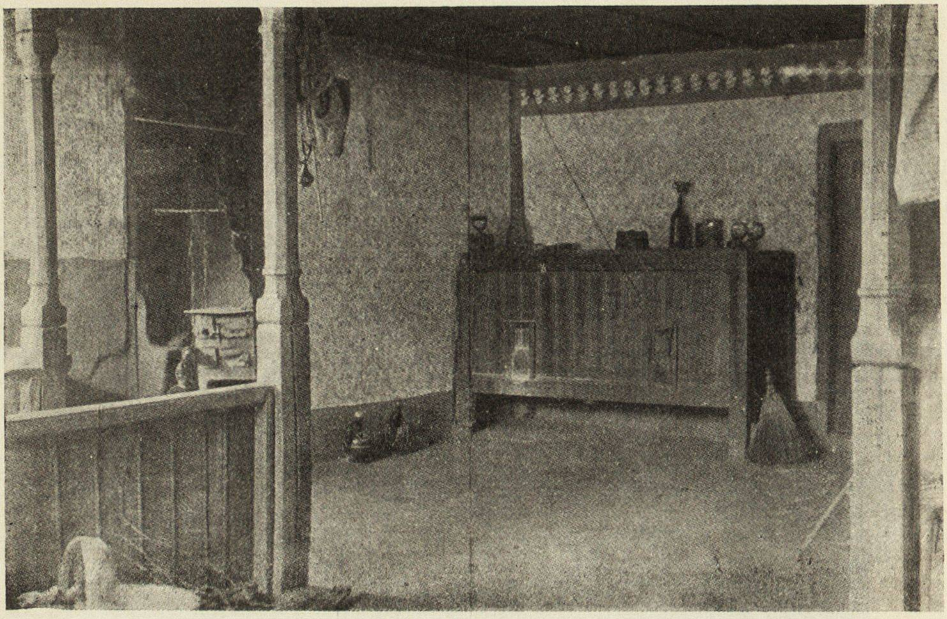

Обр. 59. — Чардакъ отъ кѫща въ с. Буново.

Родопска кѫща.

Една отъ най-интереснитѣ кѫщи въ цѣлата страна е родопската кѫща. Както въ разпредѣлението, което говори за една жилищна култура различна отъ тази на полянеца, така и въ външната си архитектура, резултатъ на особния естетиченъ критери на рупското население, тази кѫща съ своята индивидуалность се откѫсва напълно отъ общия почти господствующъ типъ на планинска селска кѫща въ цѣлата страна.

Нейната особеность вѣроятно трѣбва да се обясни съ близостьта на този край съ бѣломорската область, въ по-голѣмитѣ градове на която е цъвтяла византийска култура, и е пренесена тука отъ Гюмурджина, Ксанти и особено о-въ Тасосъ. Географическото положение на родопския масивъ е такова, че по-голѣмата часть отъ намиращитѣ се въ него села иматъ своя естественъ изходъ къмъ бѣломорието, гдето и странствуващето мѫжко население на тѣзи бедни отъ земледѣлие балкански села, е изкарвало прехраната си обикновено като майстори строители;

презъ зимата и пролѣтьта тѣ сѫ работили изъ градоветѣ Гюмурджина, Кавала, Драма и околнитѣ имъ села, а лѣте връщайки се по роднитѣ си села, сѫ работили като строители на кѫщя.

Родопския масивъ въ миналото е билъ граничната зона между българското царство и византийската империя и е билъ това за последната въ борбата ѝ съ нахлуващитѣ северни племена, каквото е билъ Дунава и равнината му, много вѣкове преди това за Римската империя. Редица крепости сѫ били издигнати тука за тази цель и като такива отъ по-кѫсната епоха на Византия, споредъ византийския императоръ Кантакузенъ, сѫ били известни деветь крепости: Козникъ, Беадносъ, Станимака, Айтосъ, Филипополесъ, Св. Юстина, Кричимъ и Чепино. Въ вѫтрешностьта на планината се поменава за четери области: тази на Смоленитѣ, заемала е сегашното Ахъръ-Челеби, областьта на Миропитѣ-Ахъръ-Челеби по горното течение на Арда, областьта Ахридосъ, която споредъ Акрополисъ е имала шесть укрепени града: Ефремъ, Мѫнякъ, Перперикионъ, Остра, Кривусъ и Патмосъ. Четвъртата област е била Мара[1]).

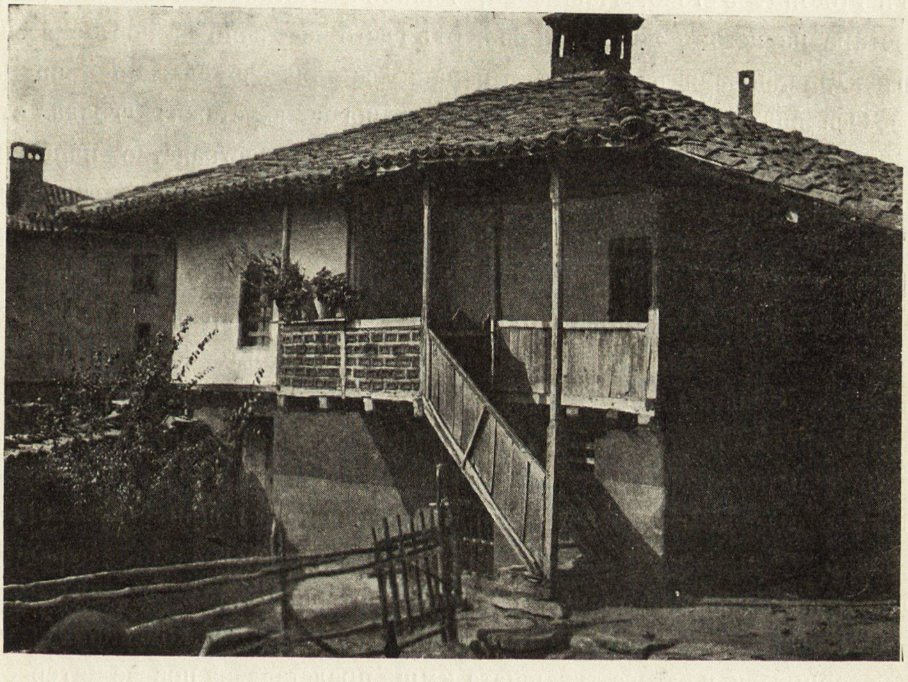

Обр. 60. — Срѣдногорска кѫща въ с. Долно-Камарци.

По-късно тука сѫ живяли трима силни независими боляри Иванко, Деспотъ Славъ и Момчилъ войвода.

---

[1]) К. Иречекъ, — Пѫтувания по България. стр.

Турцитѣ проявяватъ незаинтересованость спрямо населението отъ този край и едва презъ XVII вѣкъ при нѣкакво извънредно стечение на обстоятелствата пристѫпили къмъ насилственото потурчване на голѣма часть отъ него.

Въпреки различнитѣ влияния упражнявани тука върху населението, въ Родопската кѫща има нѣщо което е самобитно и лично ней, което я прави да стои и сега изолирана като островъ всредъ останалата полска и планинска българска кѫща.

Родината на чистокръвната родопска кѫща е областьта на Срѣднитѣ Родопи: Устово, Пашмакли, Райково, Петково. Тази кѫща се простира на истокъ до с. Петково, отъ гдето вече започва новъ смесенъ типъ кѫща, повлиянъ силно отъ тоя на полската изъ долината на Марица.

Основната форма на родопската кѫща е двуетажна сграда отъ приземие и етажъ. Приземието е квадратно пространство наречено „вотрешенъ дворъ“, обградено съ каменни стени, съ бѣли свободни варови фуги. Часть отъ тоя дворъ, преграденъ съ дъсчени стени, е наречено „мазе“. Стълбата за етажа се развива въ тоя „вотрешенъ дворъ“ и горе извежда въ „по́тона“, отъ който се влиза направо въ „кльота“, „горната коща“ и „кьошка“; четири помещения които се намиратъ въ етажа. Въ горната кѫща има огнище съ пещь, прилепено къмъ една отъ външнитѣ стени и еркеровидно надвесено извънъ контурната линия на етажа и подпрено съ диреци. Стенитѣ на етажа сѫ измазани отъ вънъ и вѫтре съ бѣла варова мазилка, Сградата е покрита съ слама и по-редко каменни плочи. Типичното въ силуета на сградата е еркеровидното надвесване на кьошка, извънъ партернитѣ стени.

Кѫща въ село Петково (обр. 61 и 62). — Петковчани сѫ майстори строители и затова тукашната кѫща представлява повече интересъ, понеже, съ право трѣбва да се очаква, че тука въ домоветѣ си сѫ проявили всичката артистичность на изкуството си. Тѣ и днесъ работятъ като такива по постройкитѣ на Пловдивъ, Чирпанъ, Стара-Загора, Бургазъ и пр. Естественото дебуше на селото е къмъ Гюмурджина, въ който градъ и сега иматъ имоти. Селото е застроено на бреговетѣ на едноименната рѣка, пръснато на групи, които и сега ясно се очертаватъ, и които съставляватъ махлитѣ на селото. Терена е оскъденъ и кѫщитѣ сѫ безъ всѣкакъвъ дворъ въ абсолютната смисълъ на тази дума. Това обстоятелство е особено важно тъй като много отъ характернитѣ особености на кѫщата произлизатъ отъ него. При все че населението не е земледѣлческо и не се нуждае отъ голѣми дворища, все пакъ за минималнитѣ нужди на домакинството е необходимо да се разполага съ сгради, които тука се ограничаватъ въ оборъ за една или две крави и плевня за храната има, които при липсата на всѣкакъвъ дворъ, се разполагатъ въ самата сграда — въ приземието. Кѫщата обикновено сѫ двойни, раздѣлени съ срѣдна симетрична стена. Приземието е квадратъ или правоѫгълникъ съ едно при външния лицевъ ѫгълъ еркеровидно излизане, което продължава презъ етажа и се оформява въ покрива. Така образуванитѣ крила на сградата внасятъ животъ и дви-

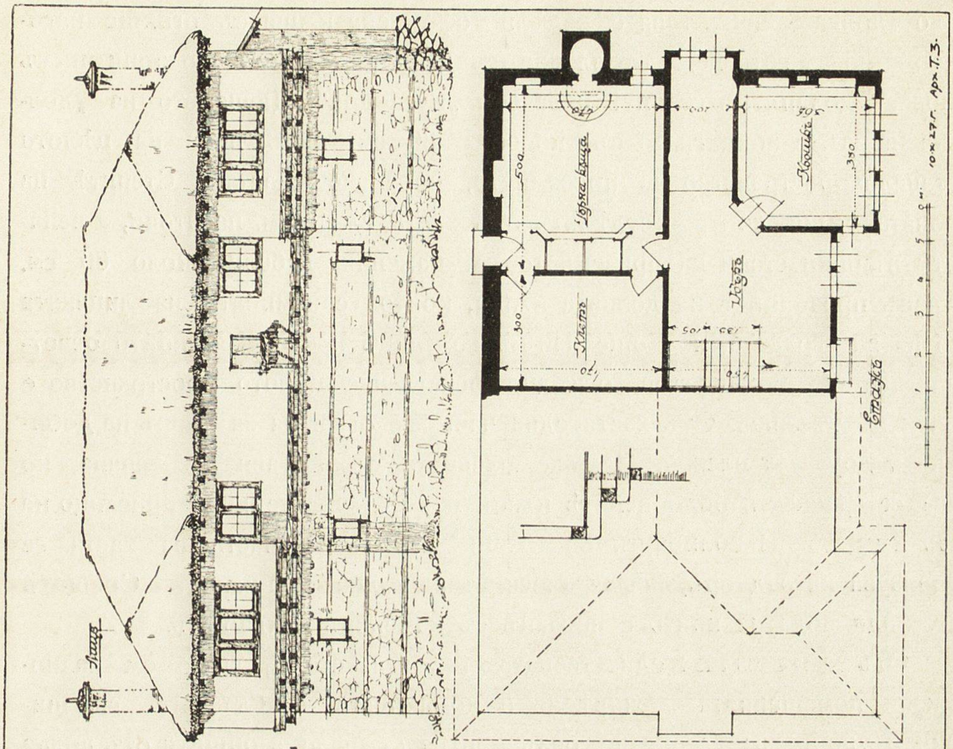
Кѫща
Разрѣзъ
Двойна кѫща въ с. Петково на Маръ Митревъ отъ 1820 г.
Горна кѫща
Хаетъ
Етажъ
Долна кѫща
Приземие
500
300
800
565
245
260
230
210
10 x 27 г. Арх. Т. З.

Обр. 61. — Кѫща въ с. Петково.

жение въ фасадата, която винаги се намира на страната къмъ по-ниската часть на терена.

Въ приземието се намира само едно жилищно помещение наречено „долна коща“, това е напълно оформена кѫща съ огнище нагодено само за готвене и отопление, съ дюшеме, врати, прозорци и съ дървени долапи въ стенитѣ наречени „мусандри“. Дюшемето на „долната коща“ е повдигнато съ около 60—80 см. надъ пода на цѣлото останало пространство на приземието, наречено „хаетъ“. Стенитѣ на долната кѫща, които я отдѣлятъ отъ хаета, сѫ 15 см. паянтови, а всичкитѣ външни стени на приземието сѫ каменни, дебели около 60 см. Освенъ прозорцитѣ на долната кѫща, които се намиратъ на лицевата страна на сградата, има още най-много единъ прозорецъ, който осветлява хаета, и поради това оскъдно осветление цѣлото пространство е почти въ тъмнина. Отъ хаета една часть се огражда за оборъ на добитъка и друга за плевня. Некѫде плевнята се поставя въ тавана, но това се среща въ подновенитѣ кѫщи и не е характерно и присѫщо на тази кѫща, а на колибарскитѣ кѫщи. Останалата часть на хаета се използува като дворъ, и фактически това е двора на кѫщата. Срещатъ се сгради пода на които е посланъ съ каменен калдаръмъ.

Отъ хаета излиза единствената стълба за етажа, гдето сѫ разположени помещенията за живѣене и домакинството. Стълбитѣ сѫ широки и удобни за искачване, безъ контра стѫпало, а обшити отъ долна страна съ дъски. Стълбитѣ водатъ горе въ „одъра“, едно помещение което е коридора на жилището и отъ което се влиза въ „кьошка“, въ „горната кѫща“ и въ „кльота“. Това сѫ четиритѣхъ пространства на етажа, които не само, че сѫ спазени безъ изменение във всички сгради на селото, съ изключение на новостроящитѣ се, но и разположението както и редътъ въ който се следватъ, е педантично спазенъ.

Кьошка, обикновено е надъ долната кѫща, значи намира се въ крилото, въ лицевиятъ ѫгълъ. Дюшемето на кьошка е съ едно стѫпало надъ дюшемето на останалитѣ помещения на етажа. Това повдигане е подчертано и въ външната архитектура, съ двуредно надпускане на дюшеменитѣ греди въ това мѣсто, защото за себе си етажа е надпуснатъ на цѣлото си протежение еркеровидно напредъ. Кьошка е лѣтно помещение, съ много прозорци разположени въ група или по единично, често пѫти безъ крила, а само съ капаци, които се затварятъ отъ вѫтре — влечащи. Това помещение би могло да се смѣта като такова, което заменява чардака на останалитѣ планински кѫщи.

Друго помещение въ етажа е „горната коща“, която се вхожда направо отъ одъра. Това помещение по всичко прилича на „долната коща“, и е най-сѫщественото помещение въ цѣлото жилище; като въ помощь на него трѣбва да се схваща долната кѫща, която се изпол-

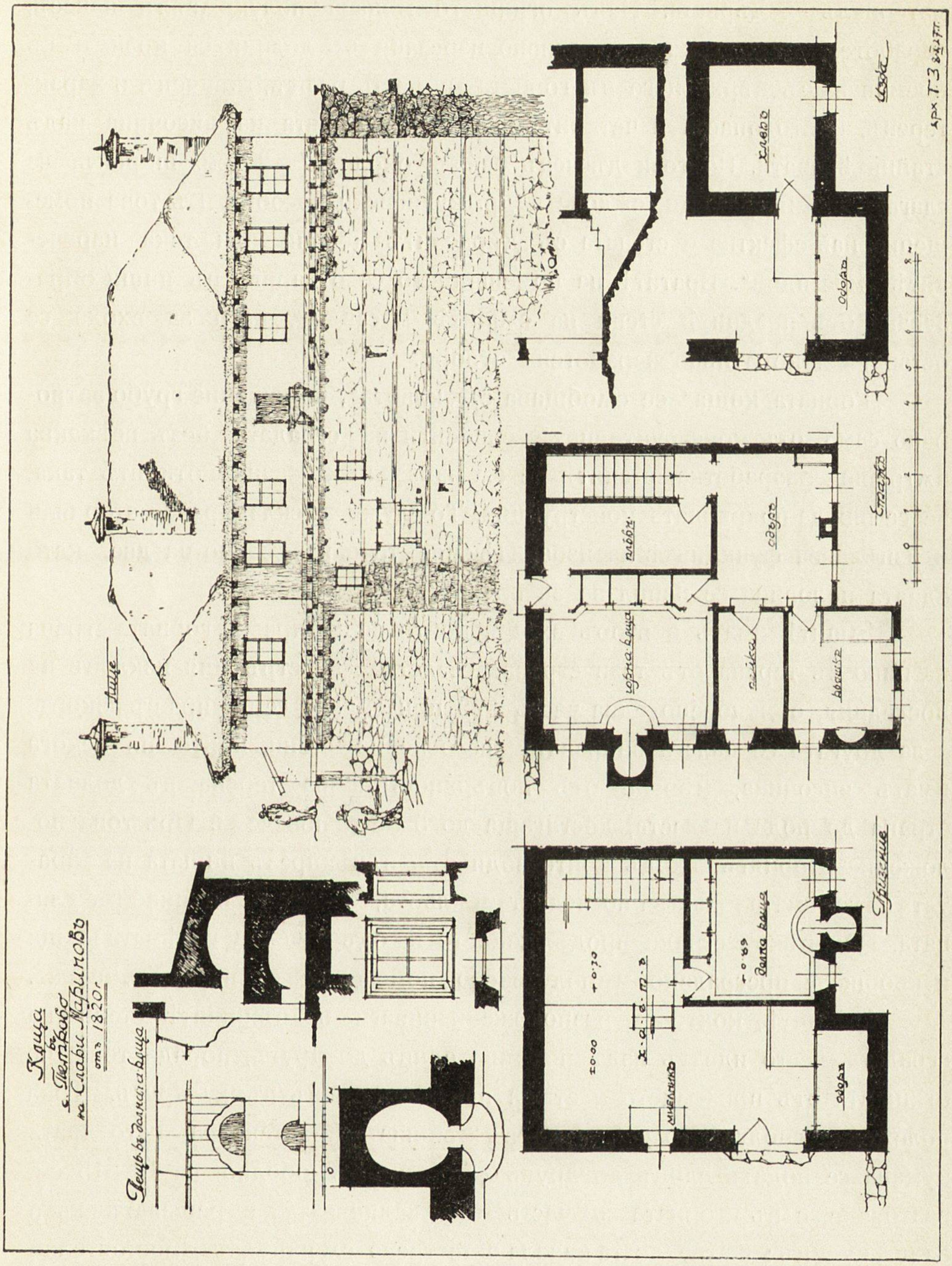
Кѫща
с. Петково
на Слави Маринов
отъ 1820 г.
Пещь въ долната кѫща
Изгледъ
Хлевъ
одаръ
Етажъ
одаръ
горна кѫща
Приземие
долна кѫща
одаръ

Обр. 62. — Кѫща въ с. Петково.

зува повече зимно време, а лѣте горната. Огнището което се намира тука е сѫщевременно и пещь за печене хлѣбъ, самата пещь се издава извънъ сградата като специялна пристройка съ покривъ и основи и има размѣри 1 м. на 1.50 м. Пещьта въ нѣкой случай отъ къмъ помещението се състои отъ две ниши разположени въ два етажа: горната — самата пещь и долната ниша предназначена за складиране на горивния материалъ — дървата. Надъ огнището минава полукрѫгълъ навесъ, изработенъ отъ дъски декоративно изрезани въ долния си край и съ преминаващъ върху него въ горната му часть рафтъ, типиченъ и характеренъ, който опасва и четиритѣхъ стени на стаята на височина надъ стайнитѣ врати. По този дъсченъ рафтъ, около 17—20 см. широкъ, се слагатъ чении, паници, сѫдове и др. кухненски пособия. Въ това помещение най-ефектна е стената съ дървенитѣ долапи или така нареченитѣ „мусандри“. Вратитѣ на помещението се отварятъ въ ниши образувани отъ преднитѣ стени на сѫщитѣ мусандри, като за входа се оставатъ декоративно изработени отвори.

„Горната коща“ се сѫобщава съ „кльота“, помещение грубо затворено само отъ конструктивнитѣ елементи на сградата безъ всѣкаква вѫтрешна разработка, стенитѣ не сѫ измазани и тавана е откритъ така, че се вижда покривната конструкция. То служи за складиране материяли и изпълнява функциитѣ на изба. Нѣкѫде то е раздѣлено на две, като едната половина се използва за плевня.

Кѫщитѣ иматъ и вторъ входъ, който се намира на горната страна на ниво съ терена отъ тази страна, следствие на стръмния наклонъ на последния, обикновено една часть отъ приземието се намира въ изкопъ, а за другата се налага направата на основни стени, които по некога иматъ височина, мѣрени отъ повърхностьта на терена въ долната страна до пода на хаста, достигаща до 5—6 и повече м. При това положение вториятъ входъ който води отъ вънъ презъ нишата на вратата на голѣмата кѫща за последната и кльота, се намира на ниво въ улицата. При нѣкои сгради продължението на одъра между голѣмата кѫща и кьошка е преградено и полученото помещение се нарича „пейка“.

Коминитѣ, които сѫ разположени винаги по външнитѣ стени на сградата, често идватъ надъ покрива единъ до другъ, поради това, че огнищата отъ приземието и етажа попадатъ единъ върху другъ. Това положение сполучливо е решено въ външната архитектура, като двата кумина се водатъ единъ до другъ съвършено свободно на 10—15 см. разтояние, а въ горната си часть се съединяватъ и решаватъ като единъ куминъ: вѫтре двата канала естествено сѫ напълно самостоятелни въ цѣлата си дължина. За хамбари на зърнени храни се използватъ долнитѣ пространства на мусандритѣ, които се образуватъ отъ ширината на последнитѣ, дюшемето на стаитѣ, и съ височина до 60—70 см., понеже населението е бедно почти никога не чувства нужда отъ по-голѣми хамбари. Една отъ характерноститѣ е още и мивката, наречена „миелникъ“; тя нѣма опредѣлено мѣсто, нѣкѫде се намира въ хаета при входа, но некога въ етажа въ одъра на външната лицева стена и найчесто надвесенъ извънъ.

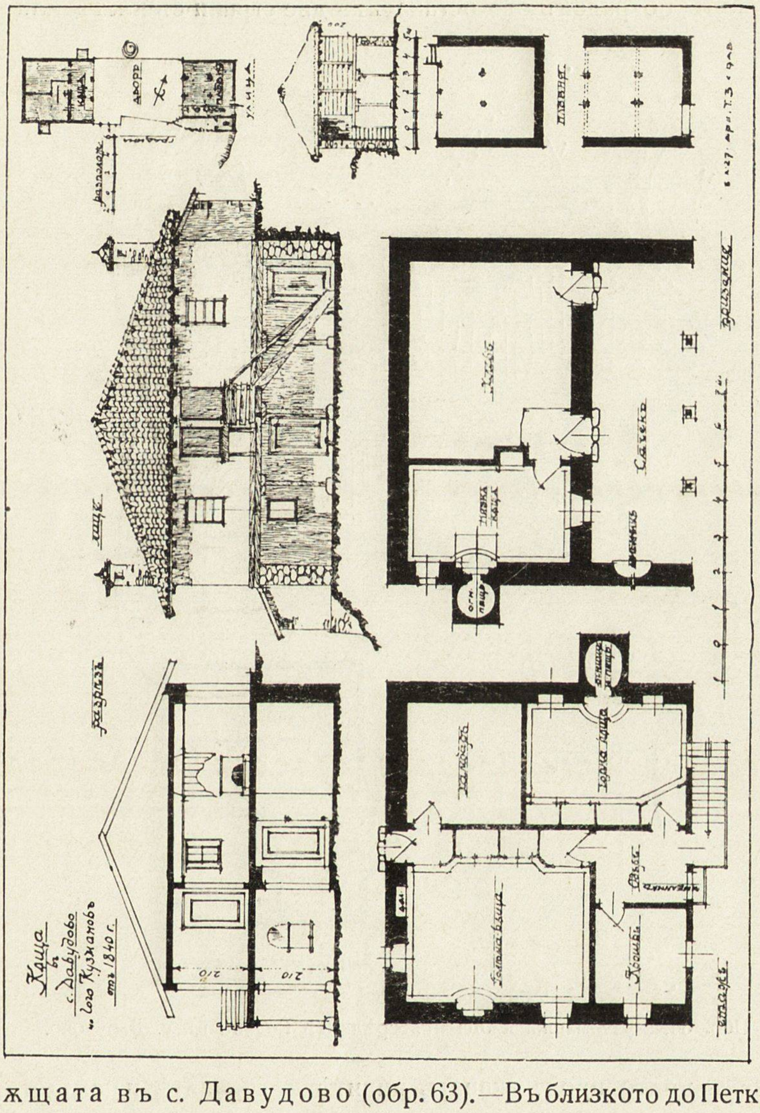

Обр. 63. — Кѫща въ с. Давудово

Кѫщата въ с. Давудово (обр. 63).—Въ близкото до Петково българско с. Давудоно кѫщата е все тази родопска планинска кройка, обаче повлияна въ некои отношения отъ полската кѫща изъ долината на р. Марица. Така напримеръ стълбата за етажа не е развита въ застроеното пространство, въ самото приземие, но е прилепена извънъ тѣлото на сградата. Откритият „сачакъ“ въ приземието има вече тенденцията къмъ сачака на полската кѫща напр. кѫщата въ с. Узунджово. Характерното при тази кѫща по скоро е начина на застрояване дворището и разположението на кѫщата и плевнята, за която тука вече съществува отделна сграда, тъй като за това и терена позволява. Обикновено последната е на първъ планъ и входа за двора минава подъ нея. Между плевнята и жилищната ограда се формира правиленъ хубавъ дворъ, обграденъ отъ останалитѣ две страни съ плетъ или камени

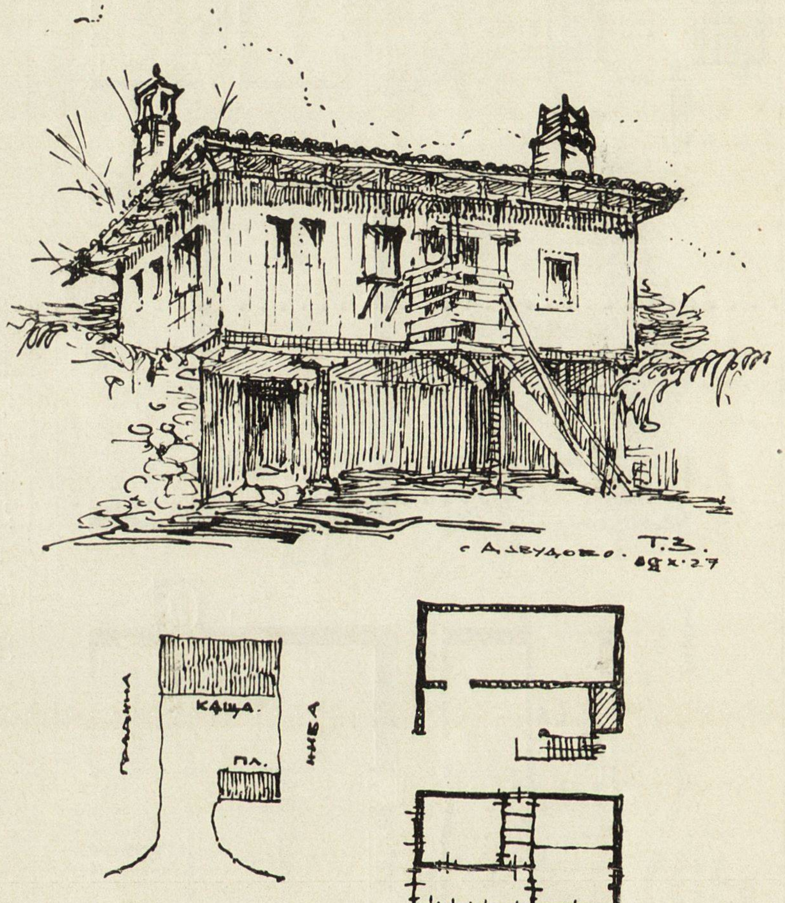

Обр. 64, — Помашка кѫща отъ срѣднитѣ Родопи въ с. Давудово.

зидове, задъ които продължаватъ нивитѣ и ливадитѣ на сѫщото домакинство.

Помашкитѣ кѫщи (обр. 64) — не се различаватъ по нищо отъ тѣзи на християнитѣ българи, иматъ само въ повече дървенитѣ решетки по прозорцитѣ и отворитѣ си. Изобщо въ пълната еднаквостъ на тѣзи две кѫщи личи кръвната връска между тези два бита, тъй като мохамеданската религия, макаръ и сѫществено различна отъ християнската, особено по отношение влиянието което указва на домашния битъ, тука поради кѫсото време презъ което е действала, като факторъ върху живота на потурченитѣ българи—помацитѣ, не е успяла още да изличи расовиятъ имъ битъ.

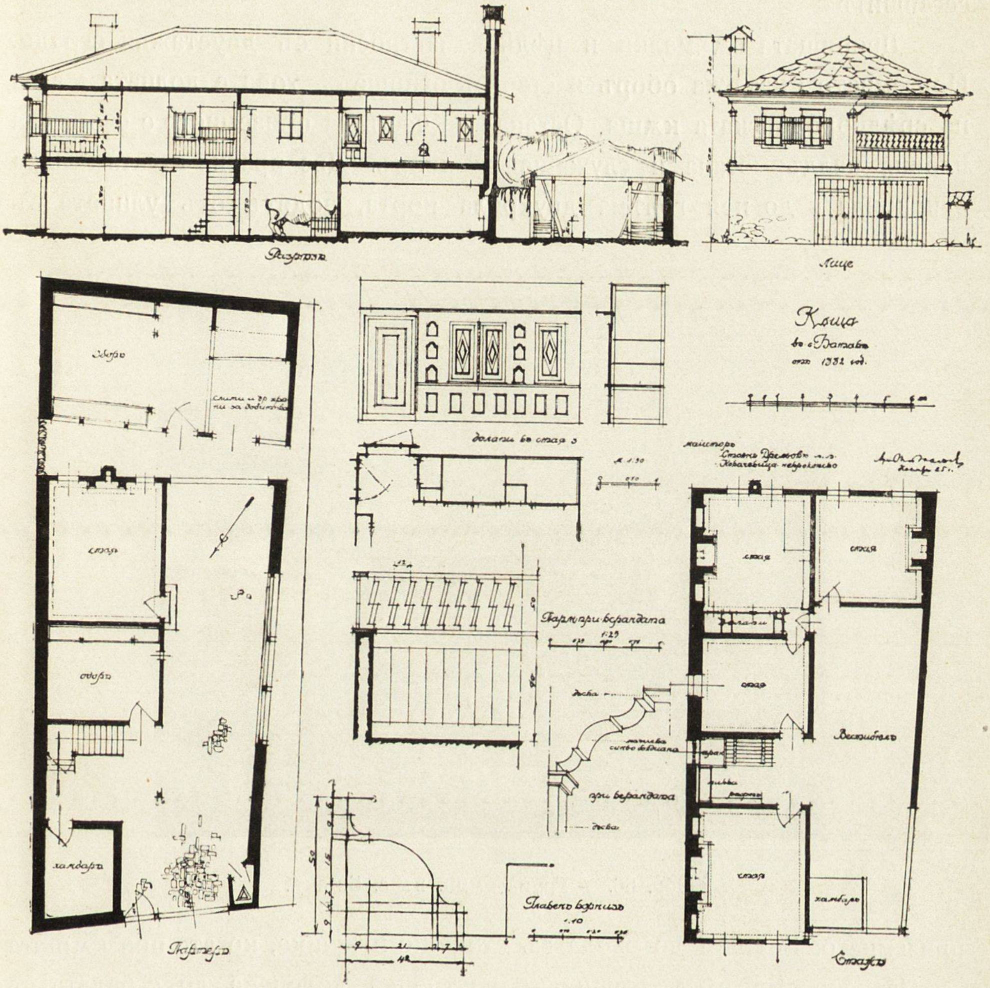
Разрѣзъ
Лице
Кѫща
въ с. Батакъ
отъ 1882 год.
майсторъ
долапи въ стая
стая
оборъ
хамбаръ
Вестибюлъ
при верандата
1:25
дъска
дъска
Главенъ корнизъ
1:10
Партеръ
Етажъ

Обр. 65. — Кѫща въ с. Батакъ.

Кѫщата въ с. Батакъ (обр. 65). — На западъ родопската кѫща достига до Батакъ. — Баташката кѫща съдържа сѫщитѣ пространства и разпределени като родопската съ незначителни отклонения, които по скоро трѣбва да се отдадатъ на топографията на мѣстностьта отъ колкото на други фактори. Селото Батакъ изгорено отъ турцитѣ презъ паметната 1875 г., следъ освобождението бива възтановено. При въстановяването на сградитѣ сѫ работили майстори, които и преди неговото изгаряне сѫ работили тука като такива; много отъ сградитѣ и то характернитѣ, сѫ въстановени въ този се сѫщъ видъ какъвто сѫ имали и преди. Батакъ презъ срѣдата на минали вѣкъ е билъ богато благоустроено село което споредъ Инокъ Партени[1]) е имало двуетажни дървени кѫщи, които по всѣка вѣроятность ще сѫ били подобни на сегашнитѣ.

Дворищата сѫ малки и цѣлитѣ застроени съ двуетажни сгради. Приземието съдържа оборъ и стая съ огнище — това е долната кѫща на срѣднородопската кѫща. Останалата часть на приземието е свободна площь, калдърмосана и служаща за дворъ. Две врати, едната малка еднокрила и до нея голѣма двукрила порта, водятъ отъ улицата въ приземието. Веднага до входа въ страни е нужника, когато при кѫщата въ Петково той е въ специялна постройка долепена до сградата съ входъ отъ вънъ. Покрай една отъ крайнитѣ стени на приземието започва удобна дървена стълба, която води за етажа и излиза горѣ въ широкъ вестибюлъ — помещение напълно идентично съ одъра на Петковската кѫща. Въ етажа освенъ обширния вестибюлъ има обикновено отъ три до четири стаи почти всички съ огнища. Една отъ тѣхъ обаче е наредена по пълно съ дървени мусандри, рафтове, полици въ стената край огнището. Тази стая е горната кѫща. Стаята къмъ пѫтя е кьошка, а за кльотъ се използва една отъ останалитѣ стаи, въ която огнище не

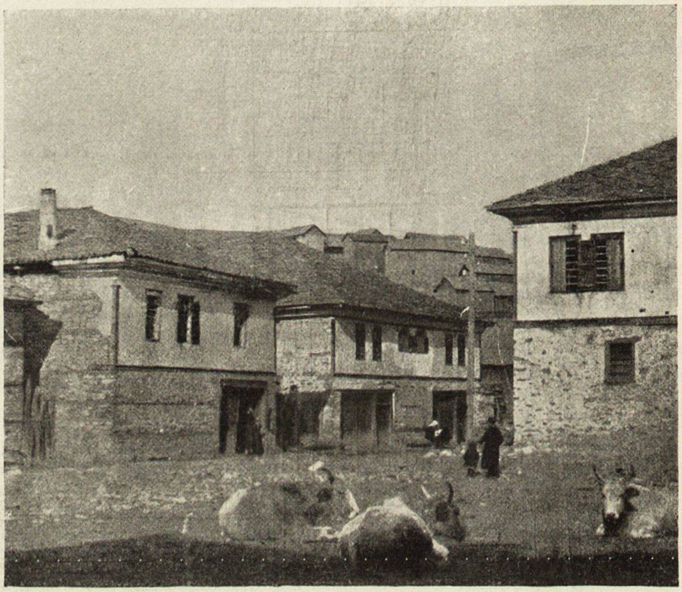

Обр. 66. — Група кѫщи въ с. Батакъ.

---

[1]) Цитираниятъ по напредъ трудъ.

се поставя. Мивката и тука не липсва, придружена по некога съ долапи. Хамбаря се поставя на лицето на кѫщата — въ вестибюла т. е. одъра, като започва отъ дюшемето, има за височина тази на парапета, и независимо отъ това, следва отделенъ, най често, 45 см. парапетъ. Поради това неестествено впечатление прави тоя парапетъ гледанъ отъ пѫтя: височината му сравнена съ парапетната височина на прозорцитѣ, е ненормално голѣма.

Стенитѣ на приземието сѫ каменни, а на етажа паянтови и каменни. Етажа къмъ улицата винаги се наддава еркеровидно напредъ, като при това получаващитѣ се въ горнитѣ помещения остри ѫгли, произтичащи отъ неправилностьта на парцелата, се корегиратъ посредствомъ образуването на еркери чиято форма и размеръ е напълно въ зависимостъ отъ нуждата на вѫтрешното пространство. Това е най характерното и най красивото при тѣзи фасади, че личи искренната органическа връска между реалната нужда и конструкцията и че външната архитектура е абсолютно напълно подчинена на конструктивната нужда, а последната на нуждитѣ на живота и удобството на жилището. Челата на етажния гредоредъ сѫ обшити съ дъска, която минава по дължината на цѣлата фасада; сѫщата въ ѫглитѣ се съединява съ дъскитѣ, които тука покриватъ ѫгловитѣ конструктивни диреци. По такъвъ начинъ съ образуваната дървена рамка която обрамва чисто бѣлосаната стена на фасадата се постига съвършенъ естетиченъ ефектъ.

Корниза е богато съчленение на криви и контра криви, изработенъ е отъ варова мазилка върху дървена конструкция. Върху светло бѣлата му сима се очертава игривата и топла линия на старитѣ керемиди, които се надвесватъ напредъ, по такъвъ начинъ ефекта се усилва отъ вълнообразно контурирана сѣнка на сѫщитѣ керемиди. Прозорцитѣ съ въ групи по два и тѣ, както и всички отвори, въобще иматъ дъсчени рамки. Постройкитѣ сѫ почти винаги двойни долепени една до друга така че въ срѣдата винаги дохождатъ голѣмитѣ отвори на одъра. Въ вѫтрешностьта на сградата преобладава дървото и всичко е нежно и тънко профилирано, съ течение на времето тѣзи профили свършенно се претъпяватъ и изгубватъ остритѣ си рѫбове и вследствие на това, че дървенитѣ части изобщо, като не сѫ боядисани често се чистятъ, като ги изтриватъ съ кърпи наситени съ ситно счуканъ прахъ отъ керемиди.

По липса на достатъчно мѣсто въ дворището, едничкитѣ стопански сгради (освенъ оборитѣ които винаги сѫ въ жилищнитѣ сгради),

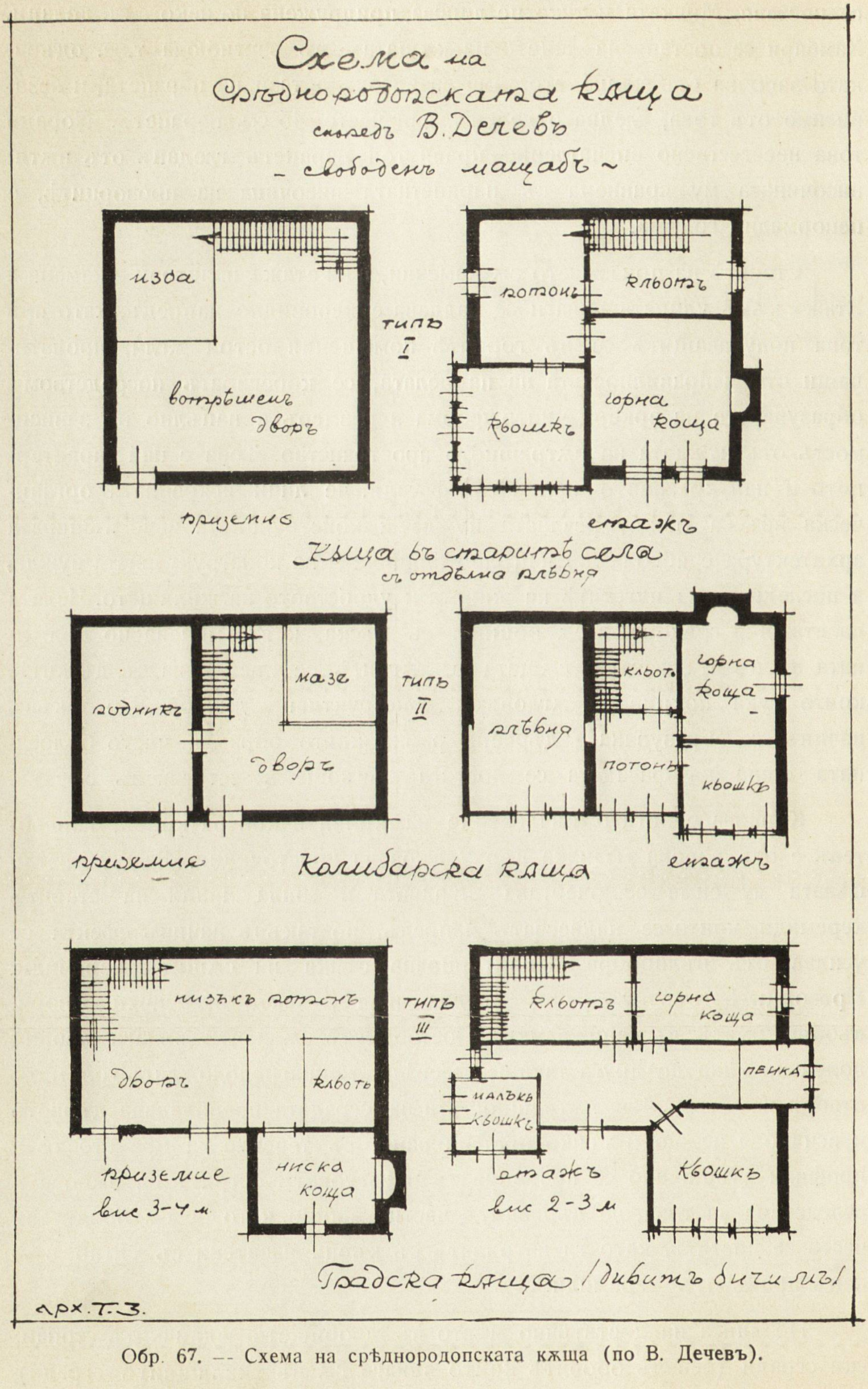
Схема на
Срѣднородопската кѫща
споредъ В. Дечевъ
– свободенъ мащабъ –
изба
вѫтрешенъ дворъ
типъ I
потонъ
клѣтъ
кьошкъ
горна кѫща
приземие
етажъ
Кѫща въ старитѣ села
съ отдѣлна плѣвня
водникъ
мазе
типъ II
дворъ
плѣвня
клѣт.
горна кѫща
потонъ
кьошкъ
приземия
Колибарска кѫща
етажъ
низъкъ потонъ
типъ III
дворъ
клѣтъ
приземие
вис 3-4 м
ниска кѫща
клѣтъ
горна кѫща
пейка
малъкъ кьошкъ
етажъ
вис 2-3 м
кьошкъ
Градска кѫща / дивитъ бичилъ /
арх. Т. З.

Обр. 67. — Схема на срѣднородопската кѫща (по В. Дечевъ).

плевнитѣ — се строятъ по блискитѣ около селото хълмове. Направени сѫ отъ чамови или борови дъски, върху каменна сухозидица и придаватъ чуждъ и своеобразенъ изгледъ на общия видъ на селото.

Споредъ В. Дечевъ¹) единъ отъ най добритѣ познавачи на Родопитѣ, родопската кѫща може да се подреди, схематично, въ три типа. Първиятъ е оня типъ къмъ който принадлежатъ кѫщитѣ намиращи се въ староитѣ села. Типичното при тѣхъ е това, че плевнята е отдѣлена отъ сградата. Последната се състои отъ приземие съдържащо единъ „вотрешенъ дворъ“ често покритъ съ плочи или калдаръмъ. Отъ тоя дворъ излиза стълбата за етажа, сѫстоящъ се отъ „потонь, кьошкъ, горна кѫща и кьошкъ“. Къмъ тоя типъ принадлежи кѫщата въ с. Давудово (обр. 63). Къмъ втория типъ сгради се причисляватъ тези които се строятъ въ колибитѣ. Тѣ иматъ сѫщото разпредѣление както сградитѣ отъ първия типъ само, че е додадено въ приземието едно пространство за яхъръ (подника) и въ етажа върху него е построена плевнята. Третия типъ сгради е този на градска кѫща. Тука вече се среща въ приземието „долната“ или „ниска“ „коща“. Цитиранитѣ образци отъ кѫщитѣ въ с. Петково, принадлежатъ къмъ тия.

Пиринска кѫща.

Тази кѫща, чиято най-ясна и кондензирана форма се намира въ с. Якоруда се простира на изтокъ до чепинската долина гдето се появяватъ първитѣ и белези, и на западъ обема Мехомия — Банско.

Кѫща въ с. Каменица (обр. 68). — Въ най-елементарния си видъ тя се среща въ чепинското с. Каменица. Въ единственото голѣмо помещение наречено „кѫща“ се влиза отъ навеса, който се простира предъ цѣлата постройка, отъ гдето се отива въ страничното тѣсно помещение, наречено „назадъ“, и служащо за поставяне на разни материяли и кѫщни пособия. Въ него се развива дървена удобна стѫлба за тавана, който е широкъ и годенъ за използване, като часть отъ долнитѣ помещения. Интересно въ кѫщата е това, че стенитѣ на изгледа въ тавана, който е високъ около 60—70 см., сѫ направени отъ дървени греди. Гледана кѫщата отъ вънъ прави особено приятно и оргинално впечатление, напомняйки тиролската кѫща; долната часть на сградата, „кѫщата“ и „назадъ“ до таванския гредо-

---

[1] В. Дечевъ — Срѣдногорското овчарство: Сбор. Нар. Умотвор. книга XIX. 1903 г.

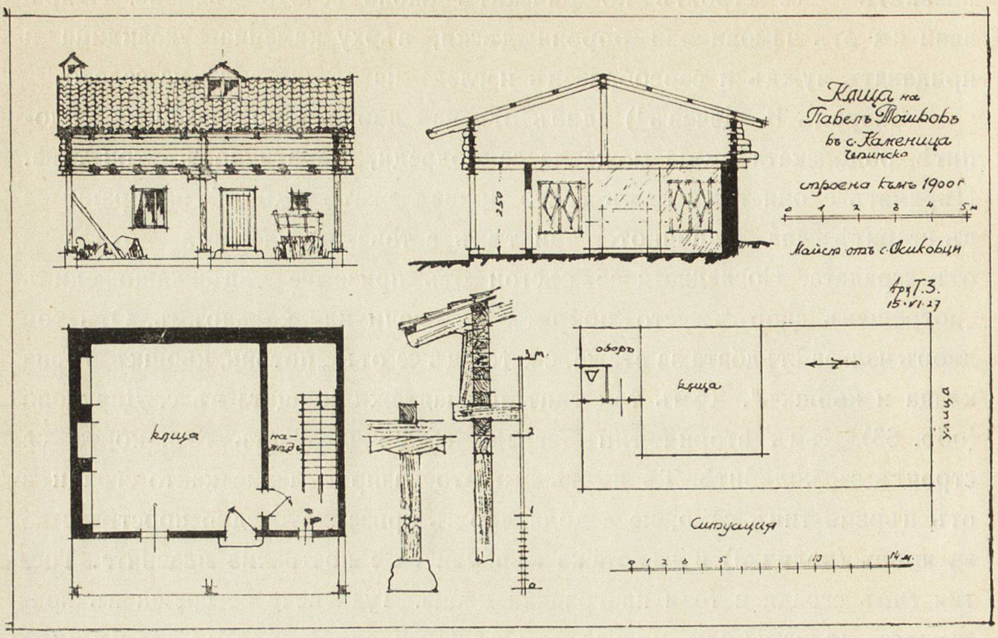
Кѫща на
Павелъ Тошковъ
въ с. Каменица
Чепинско
строена къмъ 1900 г
0 1 2 3 4 5 м
Майстор отъ с. Осиковци
Арх. Т.З.
15·VI·27
250
кѫща
на-дворъ
3 м.
2
1
0
оборъ
кѫща
улица
Ситуация
0 1 2 3 5 10 14 м.

Обр. 68. — Кѫща въ с. каменица.

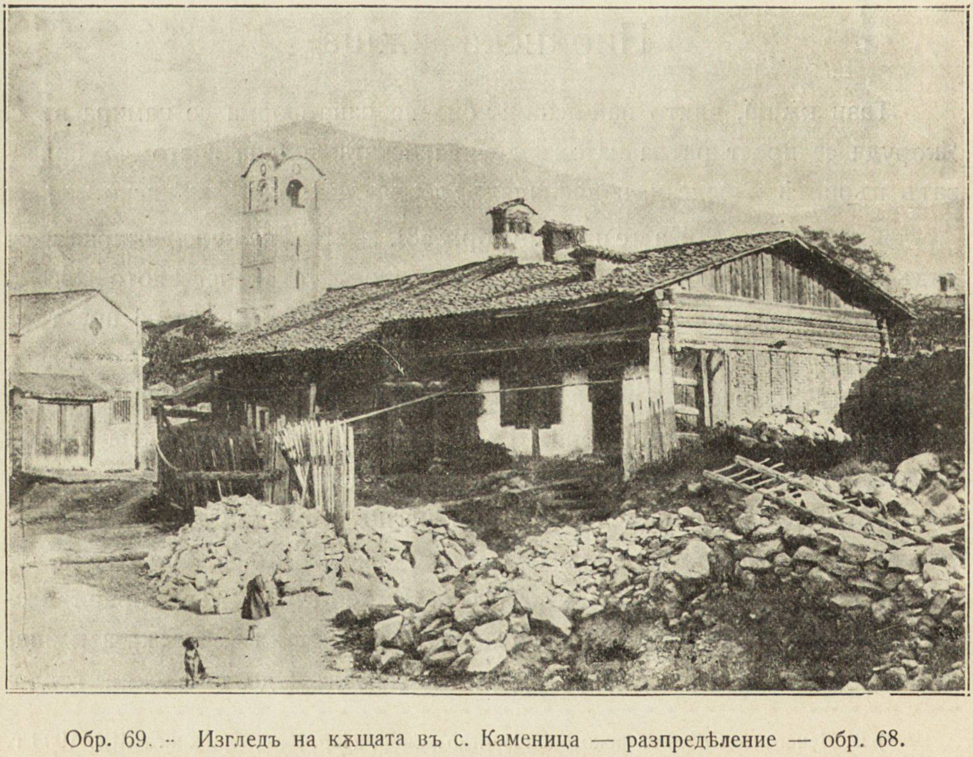

Обр. 69. – Изгледъ на кѫщата въ с. Каменица — разпредѣление — обр. 68.

редъ, има зидани или паянтови стени, измазани и покрити съ варова мазилка, веднага надъ нея — изгледнитѣ стени на тавана — направени както се каза отъ дървени грубо обделяни греди, естествено, не боядисани, иматъ тъмно кафявия типиченъ цвѣтъ на старото дърво, който цвѣтъ въ контастъ съ светлия тонъ на стената, дава красивъ колоритенъ ефектъ. Това е остатъкъ отъ некогашната дървена (блокова) кѫща, която е била строена тука.

Самитѣ дървени греди въ четиритѣ ѫгли на сградата се прекърстосватъ, усичатъ се за свърска по между си и излизатъ извънъ ѫгъла

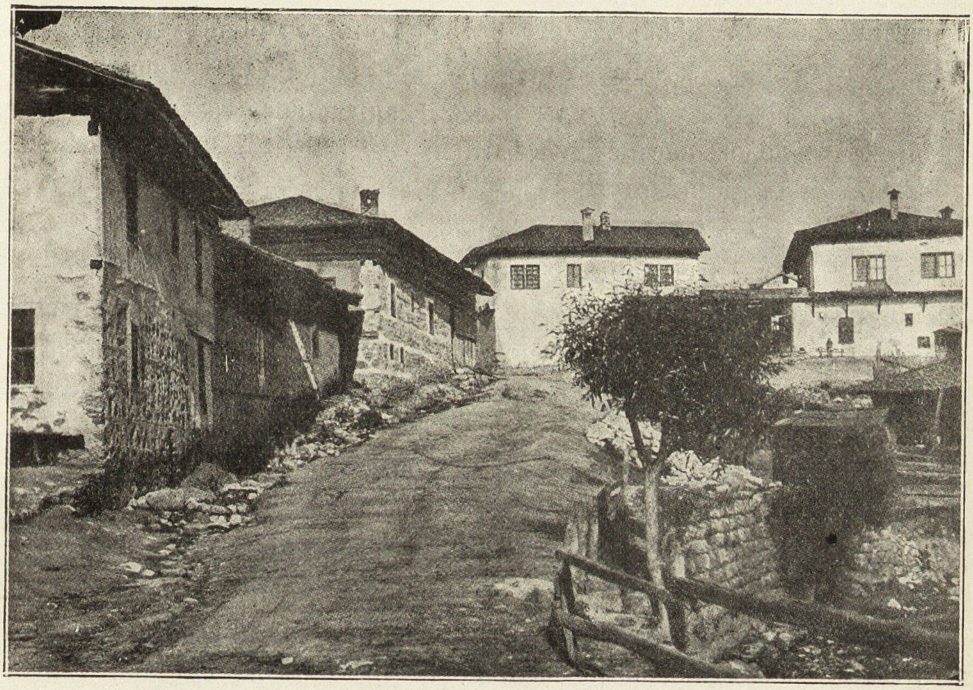

Обр. 70. — Група кѫщи въ с. Каменица.

отъ 30 до 50 см. Челата на гредореда сѫщо сѫ издадени напредъ отъ лицевата плоскость на сградата. Гредитѣ на изгледнитѣ стени се укрепватъ освенъ по поменатия начинъ въ ѫглитѣ на сградата, но и въ срѣдата на дългитѣ страни съ вертикална дървена гредичка прикрепена покрай тѣхъ съ кулакъ доле въ надпустнатата греда отъ таванския гредоредъ, и горе въ реброто на стрехата. Ребрата сѫ на растояние отъ 1·00 до 1·20 м. и служатъ да носятъ поставенитѣ върху тѣхъ, паралелно на билото гредички, върху които се поставя покривния материялъ, найчесто стари керемиди.

Кѫща въ с. Якоруда. — Ако кѫщата въ с. Каменица представлява най-простия видъ на пиринската кѫща, то кѫщата въ с. Якоруда представлява отъ себе си напълно нейната развита форма. Основната идея, обаче, и на двѣтѣ кѫщи е една и сѫща, и майсторитѣ които сѫ ги строили сѫ отъ едно и сѫщо мѣсто — с. Якоруда.

Въ всѣко отношение Якорудската кѫща представлява интересъ: въ вѫтрешната си архитектура и разпредѣление тя е нагодена вече за посрещане по голѣми културни нужди и говори за развитъ семѣенъ и домашенъ битъ, съ едно центриране на нуждитѣ на семейството. Последното е присѫщо на градската кѫща: докато въ селската кѫща има едно расейване било защото една голѣма часть отъ тѣзи нужди не сѫществуватъ тука, било, защото и тѣзи които ги има, се посрещатъ отъ редъ сгради пръстнати въ стопанския дворъ, саята, нивитѣ и пр. И действително може да се каже, че с. Якоруда представлява отъ себе си преходно положение между селото и града.

Въ външната си архитектура тя има елементи и композиция на фасадитѣ си, съ които постига безпорна импресия. Приложението на дървото въ нея е най-широко използвано и резбата и орнаментирането на виднитѣ конструктивни части, както по таванитѣ, вратитѣ, чардака, стрехитѣ и равтоветѣ сѫ доведени до съвършенство, което говори за дълбокото и тънко чувство на строителитѣ отъ този край. Около огнищата въ стаитѣ, иматъ долапи съ дървени капаци, орнаментирани съ вещина и дълбокъ усетъ къмъ шарката и орнамента. Въ външната си архитектура тя е едно завършено сполучливо постижение, особено пъкъ, ако се третира сградата като елементъ на улицата. Ефекта е пъленъ и топлотата, която се излъчва отъ картината на улицата се дължи на завършения естетиченъ моментъ на отделната сграда за себе си, която отъ своя страна е подчинено на общия характеръ на сѫседнитѣ ней-сгради. Потъмнелото отъ времето старо дърво отъ изгледа, съ широката до 1·20 м. плоска стеха, съ дървена рамка по рѫбоветѣ на етажнитѣ стени и съ сѫщо такива окола събранитѣ въ групи по два, прозорци, образуватъ ярькъ контрастъ съ свежитѣ бѣли стени, и будатъ въ наблюдателя настроението на приказната старина.

Въ с. Якоруда сградитѣ могатъ да се подредатъ въ две групи: първата група сѫ кѫщи застроени въ вѫтрѣшностьта на дворището, като лицето на сѫщото е застроено съ стопански сгради, като плевни, обори и пр. и втора група, гдето кѫщата е застроена на линията на самата улица.

Въ обр. 68 е даденъ примеръ на кѫща застроена въ вѫтрешностьта на двора. Състои се отъ приземие и етажъ, приземието е

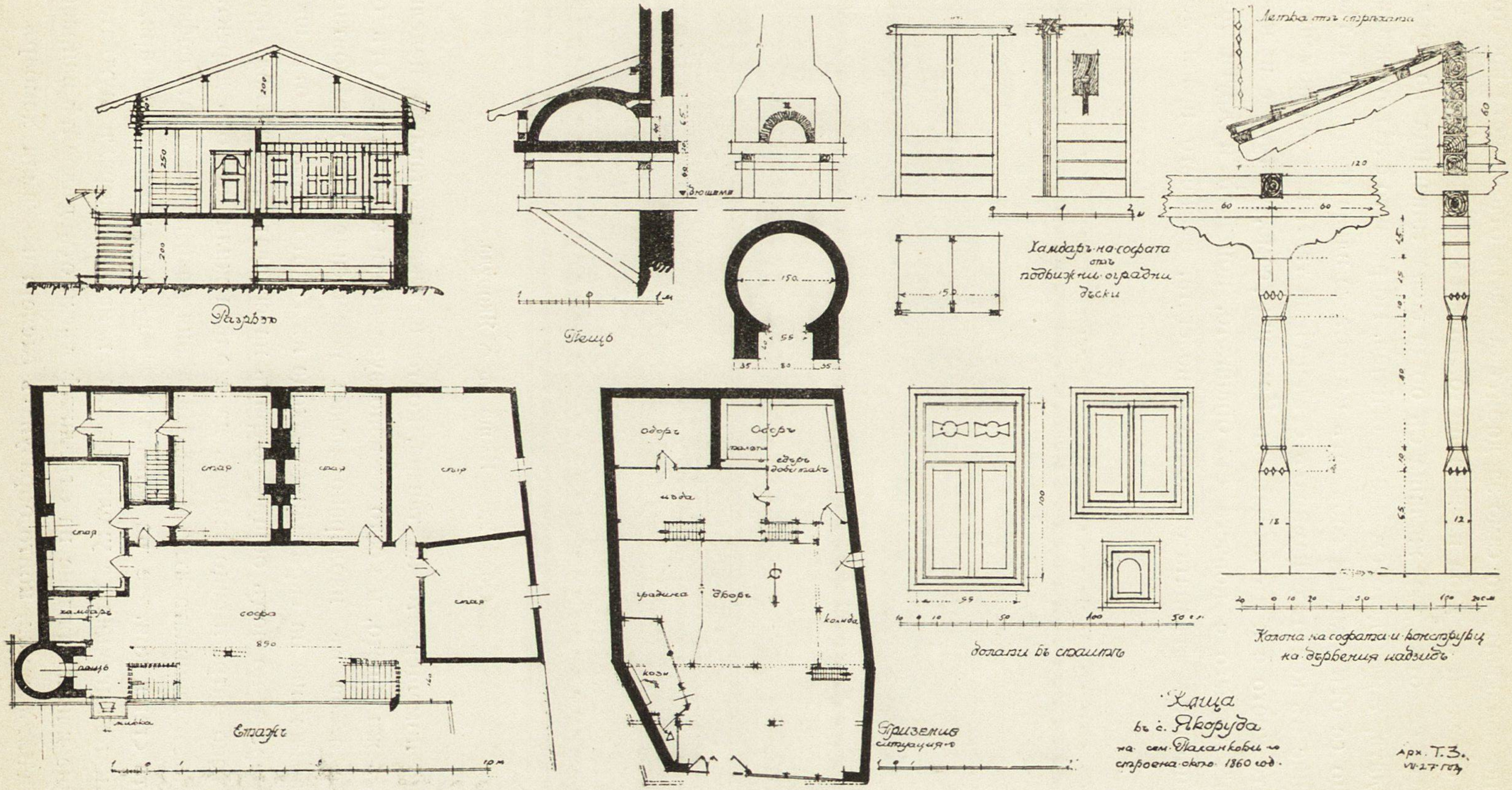
Разрѣзъ
200
250
200
Пещь
дюшеме
150
55
35
80
35
Хамбаръ на софата отъ подвижни оградни дъски
150
Лѣтва отъ стрѣхата
120
60
80
18
12
Колона на софата и конструкц на дървения надзидъ
долапи въ стаитѣ
100
50 см
стая
стая
стая
стая
стая
софа
890
хамбаръ
пещь
мивка
Етажъ
10 м
одоръ
Одоръ
палати
едъръ добитъкъ
изба
градина
Дворъ
колнда
кози
Приземие ситуация
Кѫща въ с. Якоруда на сем. Паланкови строена около 1860 год.
арх. Т. З. VI·27 год.

Обр, 71. — Кѫща въ с. Якоруда.

назначено изключително само за добитъка; часть отъ сѫщото пространство се отделя и за изба на жилището. Етажа може да се третира като състоящъ се отъ две жилища съ обща стена минаваща по срѣдата на сградата, тамъ гдето сѫ дветѣ огнища. По-развито е лѣвото жилище състоящо се отъ кѫща и соба; отъ кѫщата се влиза въ малко и тѣсно помещение въ което се намиратъ стълбитѣ за тавана. Това помещение е сѫщото което е и въ кѫщата въ Каменица, само, че тука е наречено „боария“, въ него е ковчега съ брашното, нощвитѣ и други домакински пособия. Стълбата е удобна и полегата, съ което прави лесно

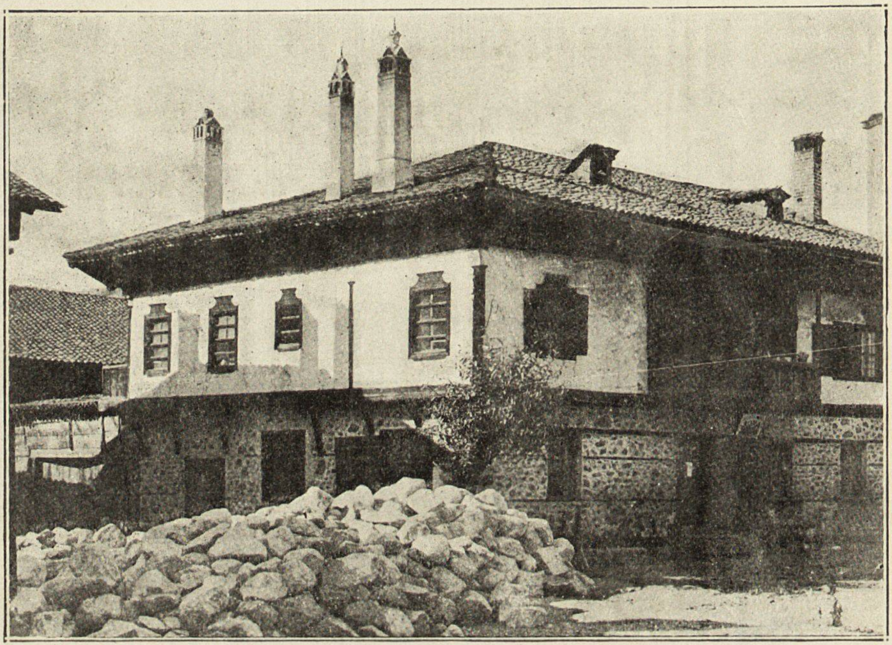

Обр. 72. — Кѫща въ с. Якоруда.

достѫпно помещението на тавана, което и тука съставлява неделима часть отъ жилището, и което се използува почти като стая. Отъ боерията се отива въ изолирано малко помещение което вѣроятно е имало назначение на скривалище. Входа въ самото жилище отъ широката отворена, но подъ общия покривъ на сградата „софа“, води презъ малко тѣсно антре имащо за цель да изолира жилището отъ директния контактъ съ външната атмосфера. На лѣвия край на широката софа, на външната стена, която е на уличната линия, се намира хамбаря, съ стена, чиято височина се увеличава или намалява споредъ нуждата съ прибавяне или изваждане на отдѣлнитѣ дъски отъ дълбейтѣ направени въ дървенитѣ рамки, които образуватъ скелета на самия хамбаръ. До него е пещьта характерно издаваща корпуса си извънъ силуета на сградата съ отделенъ покривъ, надвесваща се надъ улицати. До пещьта, на предния край на софата, къмъ двора, е разположена мивката. Отъ широката софа водатъ две дървени удобни стълби, едната дѣсната къмъ двора, това е главния входъ за жилището отъ двора и лѣвата стълба, която води направо въ избата. Въ приземието се влиза отъ двора при стълбата за етажа и презъ градината.

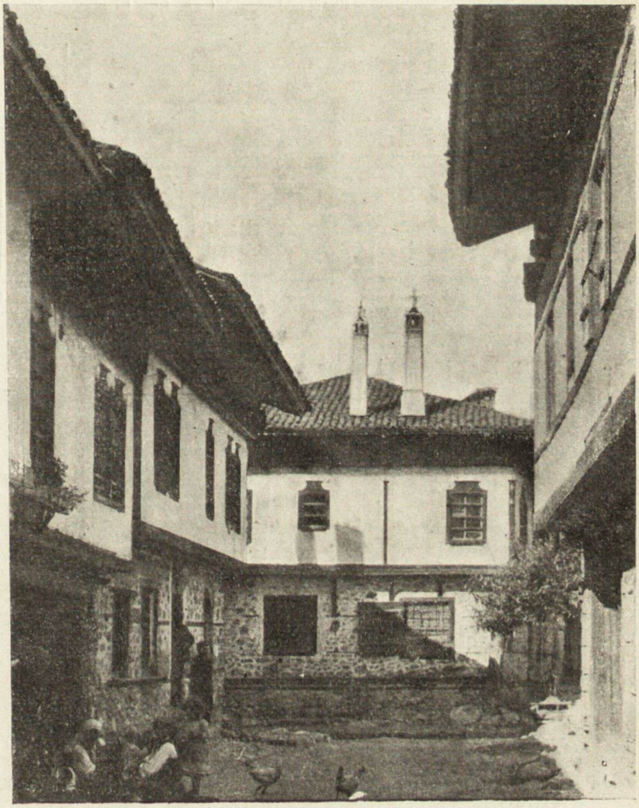
Обр. 73. — Група кѫщи въ с. Якоруда.

Лицевата линия на дворището е застроена съ плевнята, двуетажна дървена сграда, приземието на която служи за складираие на дърва, и други нужни за домакинството материяли. Веднага въ лѣво отъ входа въ двора се намира нужника и кошарата за кози. Отъ софата на жилището се минава по покрива на навеса, който се намира между сградата и плевната и се влиза въ последната. Въ конструктивно отношение е извънредно интересенъ покрива и конструкцията му. Както при кѫщата въ с. Каменица така и тука изгледнитѣ стени на покрива сѫ отъ дървени греди, съ сѫщитѣ ѫглови превърски на гредитѣ въ точкитѣ на пресичането на стенитѣ. Въ покрива нѣма клещи, а тѣхната роля се извършва отъ една или споредъ нуждата и две бичени греди. Биндерната греда се състои отъ три или четири отделни греди сложени една върту друга и скопчани въ краищата си чрезъ засичане съ гредитѣ на изгледнитѣ стени, като всѣка греда отъ биндера минава между две греди отъ изгледнитѣ. На две или три мѣста биндернитѣ греди сѫ съединени посредствомъ дървени тънки, но яки чивии та по тоя начинъ образуватъ отъ отделнитѣ греди на биндера греда, която

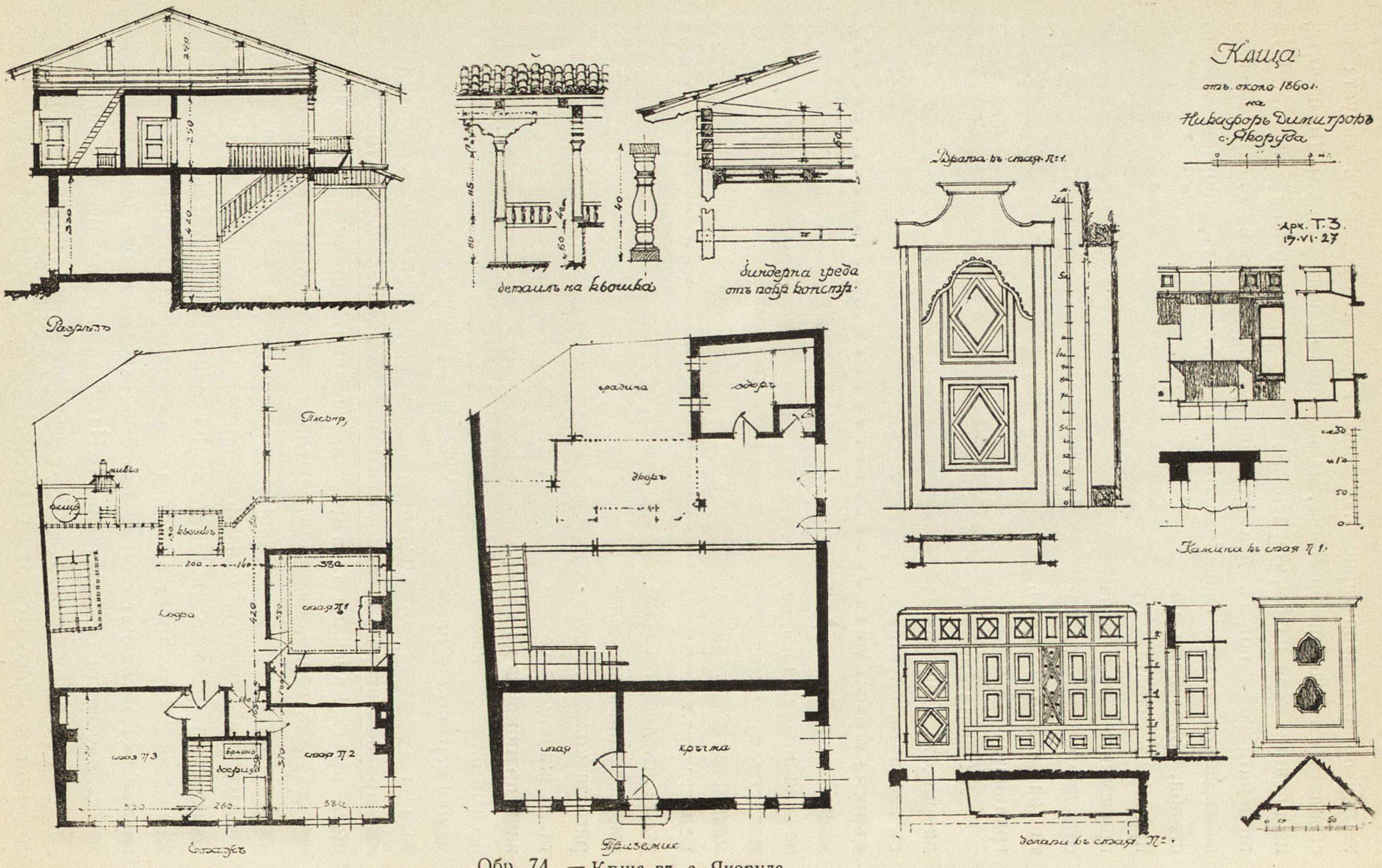
Кѫща
отъ около 1860 г.
на
Никифоръ Димитровъ
с. Якоруда
Арх. Т. З.
17. VI. 27
Разрѣзъ
220
250
330
420
детайлъ на кьошка
115
80
40
60
биндерна греда отъ покр. констр.
Врата въ стая № 1
Камина въ стая № 1
долапи въ стая № 1
кьошкъ
стая № 1
стая № 2
стая № 3
брашно
200
140
380
420
320
260
370
Етажъ
градина
оборъ
дворъ
стая
кръчма
Приземие

Обр. 74. — Кѫща въ с. Якоруда.

работи въ конструкцията като една. Върху тази композирана греда стоятъ поповетѣ на покрива и натиска, който последнитѣ упражняватъ върху нея се редуцира въ теглене, като цѣлото напряжение се поема и унищожава отъ стабилната и правоѫгълна рамка на изгледнитѣ греди.

Другия типъ кѫща е даденъ въ обр. 71, тя е застроена на уличната линия. Принципа на разпредѣлението е сѫщиятъ, съ разлика на това, че нѣма втората служебна стълба поради особеното разположение на сградата и дворището. На софата има сѫщо мивка, пещь, сѫщо и хамбаръ, въ долната часть на кьошка, както въ баташката кѫща. Уредената гостна стая съ стенитѣ долапи — юклуцитѣ, огнището съ формитѣ на лекъ византийски барокъ и дървения орнаментиранъ таванъ сочатъ на едно завършено стилно цѣло.

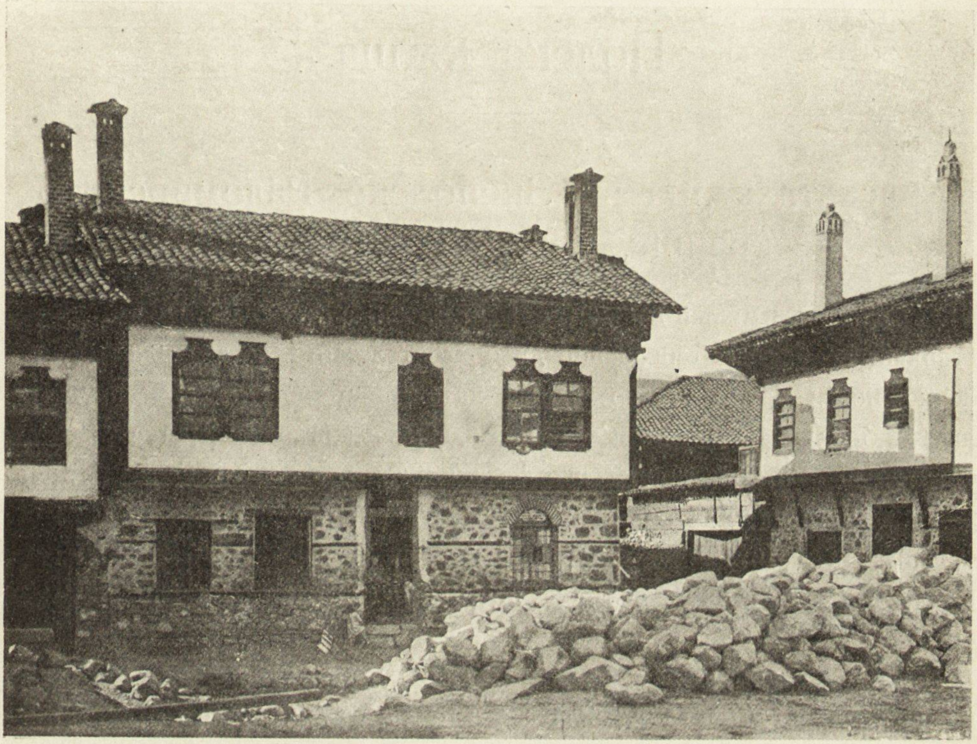

Обр. 75. — Кѫща въ с. Якоруда — разпредѣление обр. 74.

ГЛАВА III.

Полска кѫща.

Селската кѫща въ Знеполско, Радомирското краище, Грахово и Високъ.

Селската кѫща въ некои отъ тѣзи области като Знеполе, представлява особенъ интересъ поради обстоятелството, че тукашното население почти изключително работи като майстори строители по сградитѣ изъ цѣла България, Сърбия, Влашко и Унгария. Това е създало отъ тукашнитѣ хора добрѣ школувани и опитни майстори, което личи въ жилищната кѫща отъ този край, специално Знеполското, гдѣто се срещатъ много и разнообразни форми, които съ свобода и вещина сѫ приложени по начинъ, че всѣка почти сграда има своята индивидуалность.

Тука до скоро е била запазена и оная стопанско-икономична форма на общежитието, която е била характерна въ миналото за славянитѣ изобщо и частно за насъ българитѣ — задругата. Подъ нейно влияние тука се виждатъ опититѣ да се създадатъ въ жилищната кѫща повече отъ две евентуално три пространства, съ други думи да се навлезе, по отношение на разпределението, въ по нова фаза на развитие. Това изпъква като особена и трудна задача въ развитието на б. с. к. особено като се вземе предвидъ, че въ страната и до днешенъ день никѫдѣ не виждаме да е направено нито крачка напредъ отъ оня архаиченъ типъ на двупространната жилищна сграда. Така оформена я виждаме пренесена отъ майсторитѣ отъ този край въ села отдалечени отъ тука, села въ които Знеполскитѣ майстори сѫ работили.

Въ тази насока сѫ постигнати две принципни рѣшения: първото е като сѫ придадени новитѣ пространства въ непосредствена органическа връзка съ първичното помещение на огнището (обр. 16.) и второто като сѫ съединени две самостоятелни дву — и трипространствени сгради помежду съ покрити ходове и навеси. Въ тоя случай сѫ постигнати завършени архитектонически композиции въ които може да става дума вече за съчленяване на отдѣлни архитектонични форми въ едно сложно пространствено тѣло (обр. 76 и 79).

Една отъ най-старитѣ запазени до днесъ кѫщи е показаната въ (обр. 16) кѫща въ с. Забелъ, преди години сѫщата е обитавана отъ задруга състояща се отъ 40 члена, и е строена специално да посрещне нуждитѣ на такова семейство. Тя е едно развитие на основния типъ: кѫща съ две помещения, хижа и одая; намиращитѣ се отъ другата страна на хижата килери, сѫ едно поддѣление на третото помещение на по малки пространства служащи само за спални на отдѣлнитѣ брачни двойки отъ задругата. Като централно помещение остава все кѫщата, тука известно съ старославянското име „хижа“, тука е огнището съ размѣри 2 на 2 м., а надъ него кумина въ долната си частъ съ размѣри, като огнището и стѣсняващъ се нагорѣ докато надъ покрива излиза стѣсненъ съ формата на пресечена пирамида и покритъ съ наведенъ въ една страна дъсченъ покривъ. Въ хижата се намира „брашненика“ — буковъ сандъкъ за съхраняване на брашното — и върху него нощвитѣ за месене хлѣбъ. До него се намира „ковчега“ — сандъкъ буковъ въ който се пази хлѣба. Въ страни до огнището, край срѣдната стена, се намиратъ „црепнята“, така наричатъ подницата и вършняка; печенето на хлѣба въ тѣхъ става въ огнището на хижата. Непосредствено задъ огнището, между него и срѣдната стена, се намира празно пространство широко до 40—50 см. наречено прикладникъ, а върху стената е „чивилъка“ — дъска закована на стената съ набити върху и дървени клинове служащи за окачане сѫдове. Срещу огни-

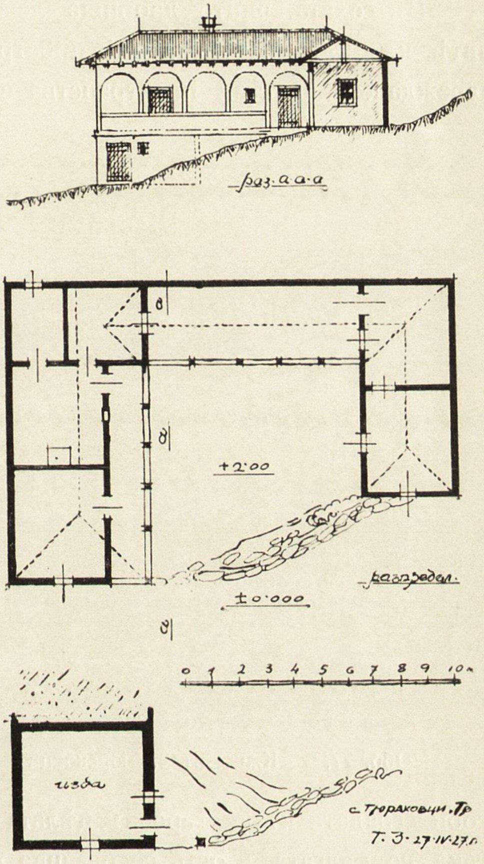

Обр. 76. — Кѫща въ с. Тюрековци — трънско.

щето, върху стената е водника — рафтове върху които се държатъ сѫдоветѣ съ водата. Хижата има въ дъното си врата, която води въ двора; тя и входната, срещу нея, съставляватъ единственитѣ входни врати. Всички килери и одаята иматъ входоветѣ си отъ хижата, безъ да се съединяватъ помежду си.

Въ външната архитектура на тая сграда се хвърля въ очи, липсата на чардакъ, тоя постояненъ елементъ на б. кѫща.

Въ селата, чиито дворища лежатъ изъ хълмоветѣ и въ планинитѣ, кѫщитѣ иматъ сѫщитѣ пространства, само че разположението и нареждането на тѣзи пространства е негодно по начинъ да се приспособи сградата къмъ терена: цѣлата сграда взема продълговата форма, така че дългата ѝ ость се развива по хоризонталата. Примѣръ за такава е кѫщата въ с. Тюрековци (обр. 78).

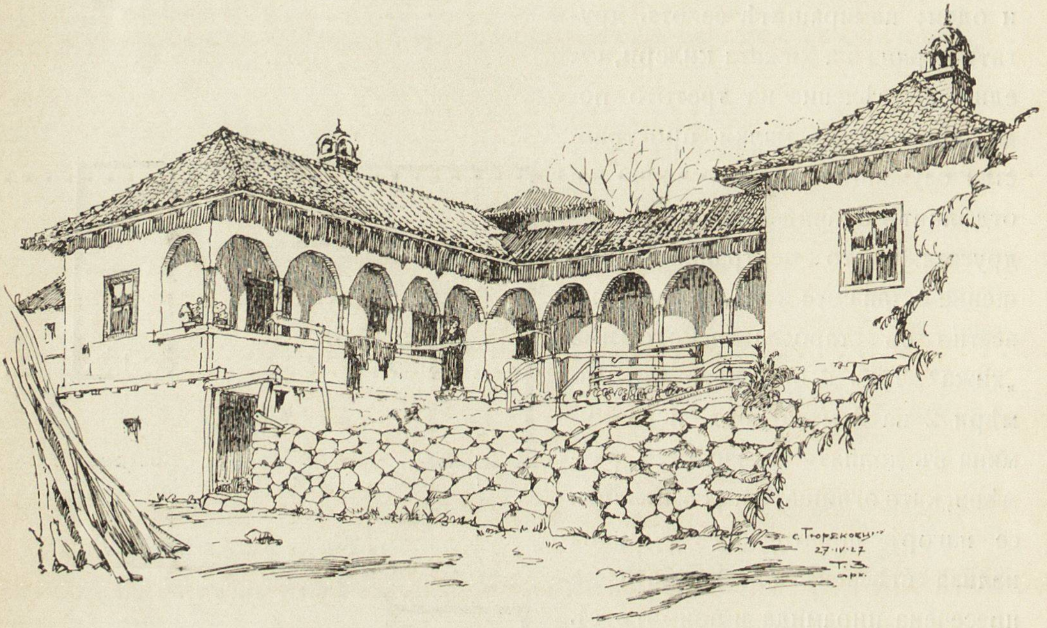

Обр. 77. — Кѫща въ с. Тюрековци — трънско — разпредѣление обр. 76.

Отъ по ново време единъ характеренъ примѣръ е даденъ въ (обр. 76) гдѣто има вече архитектонично композиране: две самостоятелни двупространствени кѫщи съединени съ покритъ, сводовъ навѣсъ. Оградения по такъвъ начинъ вѫтрѣшенъ дворъ ясно сочи произхода си — италиянски ренесансъ: това е пъленъ примѣръ на жилищна с. кѫща отъ западната българска школа, като композиция съ характерния обграденъ дворъ, напомнящъ нашитѣ монастири.

Основнитѣ стени до дюшемето на партера се зидатъ обиквено отъ камакъ било на калъ било на сухозидица. Често се срещатъ изъ тѣзи покрайнини каменни зидове идеално изпълнени като зидария; особено е декоративно ефектенъ каменъ зидъ, сухозидица, съ много клинове. Въ горния градежъ, стенитѣ, сѫ паянтови, скелета е обикновено отъ букъ, а полетата помежду отдѣлнитѣ греди се изпълватъ по два начина: единиятъ е съ плетъ отъ тънки букови или лескови пръте и дебело измазва отъ дветѣ страни съ глинена мазилка размесена съ слама, втория начинъ е като се обковава дървения скелетъ на стенитѣ отъ дветѣ страни съ делани или цепени пръте и празнината между тѣхъ се изпълва съ глина размесена съ слама. Първиятъ начинъ е по-старъ и така изработени сгради се наричатъ тука „чатмени“, а втория е по-новъ и вѣроятно пренесенъ отъ Трансилвания; за последния видъ изработване на стени се казва че сѫ работени съ „баскии“.

Височината на етажа е обикновено 12 педи, което се равнява на 2.40—2.50 м. Стрехата е наддадена напредъ 0.60—0·70 м. и често таванскитѣ греди излизатъ извънъ стената до 1.30 м., върху които идватъ да лежатъ ребрата; цѣлата стреха отъ долу е открита. Покрита е съ стари керамиди, чиито потъмнѣлъ отъ времето цвѣтъ и меки вълнообразни сенки

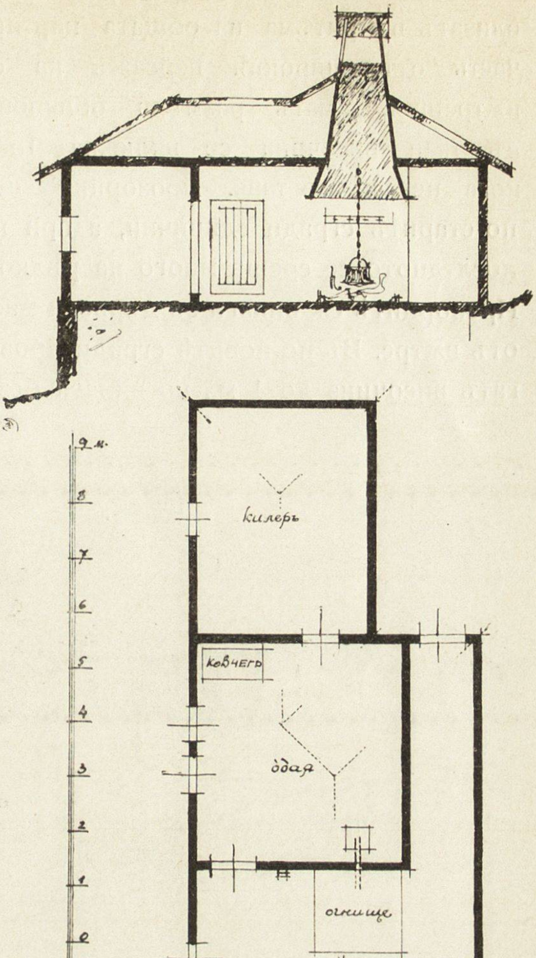
9 м.
8
7
6
5
4
3
2
1
0
5
1
килеръ
ковчегъ
одая
огнище
іжжа
Брашн-
кил.
кил.
кил
сушина
сушина
печене ракия
г. Туряковци
къща на Димо и Тома Симонови
оправена около 1870 г.

Обр. 78. — Кѫща въ с. Тюрековци — трънско.

влизатъ въ ритъма на общата картина, която съставлява нераздѣлна часть отъ широкия пейсажъ на околностьта. Вратитѣ, външни и вѫтрешни, иматъ размѣри обикновено 0.70—0.80 м. на 1.70 м., въ тази височина се включва 15 сантиметровия прагъ, който никога не се изоставя. Прозорцитѣ сѫ обикновено 0.50 на 0.70 м. при по-старитѣ сгради единични, а при по-новитѣ въ групи отъ по два: последното се среща много на рѣдко и не е характерно за тоя край. Прозорцитѣ сѫ винаги съ дървени масивни капаци, които се затварятъ отъ вѫтре. Въ по-новитѣ сгради прозорцитѣ се разширяватъ и достигатъ височина до 1 м., но винаги безъ кемпферъ.

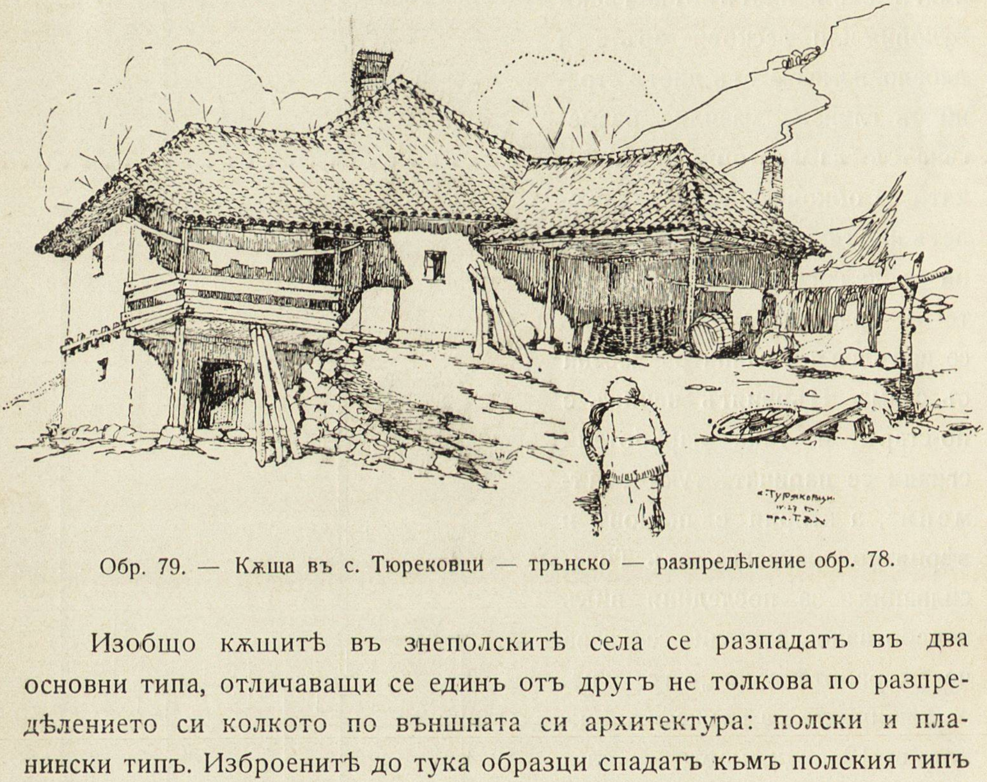

Обр. 79. — Кѫща въ с. Тюрековци — трънско — разпредѣление обр. 78.

Изобщо кѫщитѣ въ знеполскитѣ села се разпадатъ въ два основни типа, отличаващи се единъ отъ другъ не толкова по разпредѣлението си колкото по външната си архитектура: полски и планински типъ. Изброенитѣ до тука образци спадатъ къмъ полския типъ съ варианти отклоняващи се отъ общия типъ на чисто полската кѫща: колкото се приближаваме къмъ планината, толкова и тя се нагажда къмъ особеноститѣ на терена.

Въ селата Кална, Цървена Ябука, Ябуковикъ, Градско, взети отъ Сърбия презъ 1876—7 г. чиито планински села, се среща построената отъ букови греди кѫща, съ прекърстосани въ ѫглитѣ крайща и покрита съ слама (блоковъ строежъ). Разпредѣлението се състои отъ хижа и одая (соба) и единъ преминаващъ предъ дветѣ помещения чардакъ цѣлъ подъ общия покривъ на кѫщата. Тука се срещатъ и кѫщи състоящи се само отъ едно помещение съ огнище въ срѣдата и покрита веранда отпредъ.

Въ тѣзи села се срещатъ изъ дворовetѣ интересни плетени кошове съ сферична форма. Въ горната часть иматъ отворъ съ капакъ за насипване хранитѣ, а въ долната другъ за изваждане на сѫщитѣ. Понеже тука кошоветѣ се използватъ и за складиране на жито, измазватъ се отъ вѫтрешната страна съ говежди лайна.

Въ селата между Руй и Плана, минали въ сръбско владение презъ 1919 г., срещатъ се, макаръ и редко, кѫщи, чийто стени сѫ изработени отъ обли букови стъбла, както въ горнитѣ села (блоковъ строежъ). Въ последно време тѣ не се правеха, а конструкцията на стенитѣ се извършваше било съ „баскии“ или пъкъ „чатмени“.

Въ всичкитѣ села почти отъ тѣзи крайща, дворищата сѫ извънредно малки и тѣсни и това е като следствие отъ последователни дѣления на имота между наследницитѣ; има дворища гдето едва има мѣсто за минаване край жилищната сграда. Понеже население не се занимава съ земледѣлие, тази маломѣрность не се чуства така болезнено. Въ колибитѣ извънъ селата, гдето сега се поселватъ и гдето има възможность да се създадатъ по-голѣми дворища, поради силно пресечения теренъ, такива на пръвъ погледъ не се очертаватъ, както въ едно полско северобългарско село, гдето двора е обграденъ и подреденъ. Тука се огражда не цѣлото дворище съ една обща ограда, а се огражда всѣко мѣсто отъ двора, което се използва за постояна и установена нужда. Така напримѣръ гумното, кошарата, поятата за овцитѣ, плевнята и пр. всѣка за себе се огражда съ плеть, тръне или каmененъ зидъ сухозидица. Пространството между тѣхъ, макаръ и часть отъ единния стопански дворъ, остава не обградено и наблюдателя остава съ впечатлението, че има работа съ отдѣлни притежания, въпреки това, че всички тѣзи оградени мѣста съставляватъ едно стопанство.

Кѫща отъ Софийското поле.

Кѫща въ с. Григорево (обр. 80 и 81). — Това е типичната софийска полска кѫща; въ разпредѣлението си тя съ нищо не се различава отъ останалитѣ чисто полски кѫщи, като тази отъ долината на р. Марица, или отъ плѣвенското поле. Сградата, която е развита само въ малко повдигнато надъ терена приземие, съдъжа: кѫща, соба, килеръ и единъ вторъ на лицето на сградата килеръ, който заедно съ навеса за входа, образува едно крило, което излиза отъ корпуса на

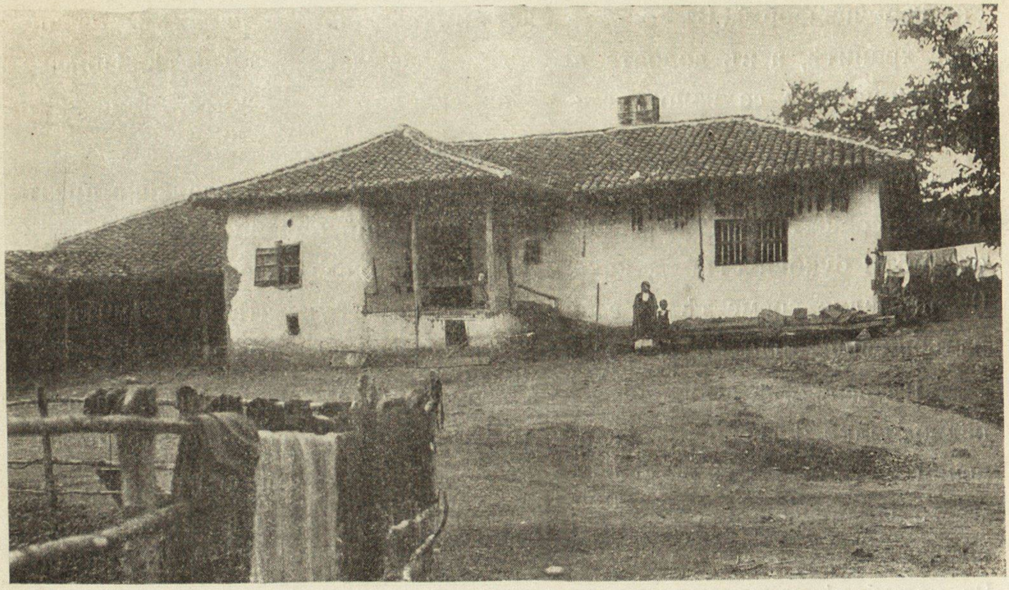

Обр. 80. — Кѫща въ с. Григорево — новоселско — разпредѣление обр. 81.

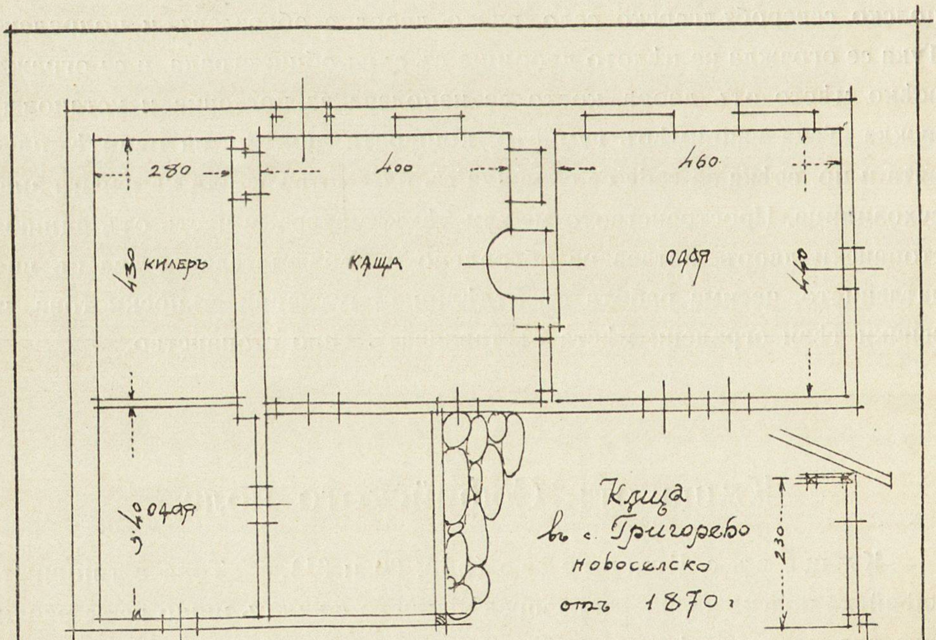
280
400
460
430 килеръ
кѪща
одая
460
340 одая
230
Кѫща
въ с. Григорево
новоселско
отъ 1870 г.
арх. Т.З. 26.

Обр. 81. — Кѫща въ с. Григорево — новоселско.

сградата. Всички помещения сѫ съ земленъ подъ отъ утѫпкана и гладко заравнена глина. Въ кѫщата е огнището разположено въ срѣдата на вѫтрѣшната стена, а срещу него на другата вѫтрѣшна стена е водника. Отъ дветѣ страни на огнището се намиратъ въ стената по едно дулапче, плоскостьта на огнището е 20 см. по-ниско отъ нивото на пода на кѫщата. Навеса надъ огнището е разработенъ по маниера на планинската срѣдногорска кѫща, чието влияние се вижда. Стенитѣ сѫ паянтови изпълнени съ кирпичъ, помазана отъ вънъ и вѫтрѣ съ

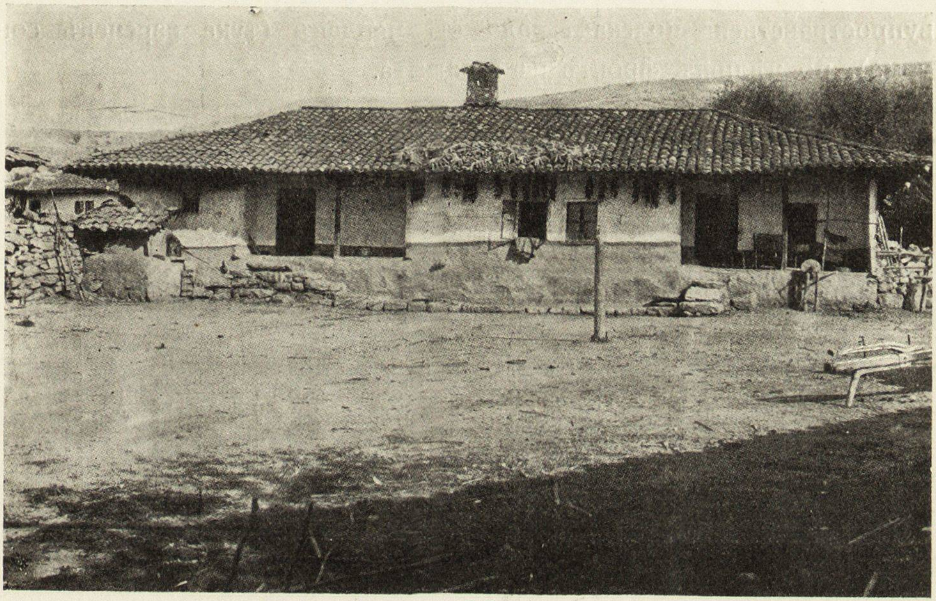

Обр. 82. — Кѫща въ с. Саранци — новоселско.

бѣла бадана неакуратно подържана въ изправность. Цѣлата сграда има свой характеренъ видъ, който се дължи на небрежното изпълнение на строежа. Сградата е разположена въ дъното на широкъ и просторенъ дворъ; отъ едната ѝ страна покрай граничната линия на дворището, се редатъ стопанскитѣ постройки: пещь за хлѣбъ, обора и пр. Въ самата срѣда на двора е мѣстото за гумното. Дворището е оградено съ два метровъ керпиченъ зидъ покритъ съ керамиди стара форма. Входната дворна порта е широка, двукрила, за коли, и една малка врата до нея за хората; портата е съ широка дървена стреха, едно влияние отъ съседната срѣдногорска селска кѫща. Самото село е развито отъ старъ турски чифликъ.

Кѫща въ с. Саранци (обр. 82). — Основната ѝ форма се състои отъ онѣзи основни помещения, които се срещатъ въ всѣка полска сграда: „кѫща“ и „соба“. Тази сграда е пристройвана и нагаждана за нужди на семейството, на етапи и не е била въ първиятъ си видъ такава, каквато я виждаме днесъ. Характерна е външната багра на сградата: жълтъ цокълъ, бѣли стени, и червени рамки около отворитѣ на вратитѣ и прозорцитѣ: всичко обагрено съ глина. Както тази сграда, така и тази въ с. Григорево, сѫ типични примери на шопската кѫща, която въ нищо не се различава отъ коя да е сграда отъ останалитѣ полски селски сгради въ България.

Кѫща въ с. Дивля, радомирско (обр. 83). — Типична двупространствена полска сграда съ чардакъ (тука нареченъ сондурма), по цѣлиятъ фронтъ на сградата.

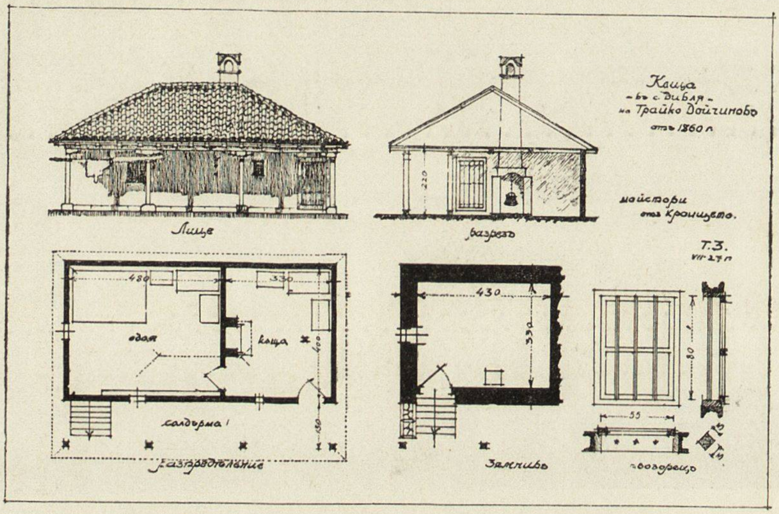
Лице
разрезъ
Кѫща
- въ с. Дивля -
на Трайко Дойчиновъ
отъ 1860 г.
майстори
отъ Крайщето.
Т. З.
VII-27 г.
480
330
одая
кѫща
400
сондърма!
130
разпредѣление
430
330
Запливъ
220
80
55
подробности

Обр. 83. — Кѫща въ с. Дивня — кюстендилско.

Кѫща въ Западна България.

Кѫща въ с. Заножене (обр. 84). — По разпредѣление е обикновената двупространствена сграда, само чардака се очертава като неорганически прилепенъ къмъ главното тѣло, като покрива му обаче е часть отъ общиятъ покривъ на сградата. За този край, северно и южно отъ балкана, въ полето и самиятъ балканъ, тази кѫща е нормалния типъ. Чардака тука се среща въ разни форми и положения, произтичащи отъ конструкцията, която тукъ е примитивна и безъ особенъ уcетъ къмъ формата. Нѣкѫде чардака преминава по цѣлиятъ фронтъ на сградата, както случая при обр. 89, а некѫде само презъ часть отъ този фронтъ. Нивото на дюшемето на чардака е нѣкѫде наравно съ този на кѫщата, а нѣкѫде по ниско, обр. 85, нѣкѫде нивото на чардака е на равно съ дворното. При тази кѫща,

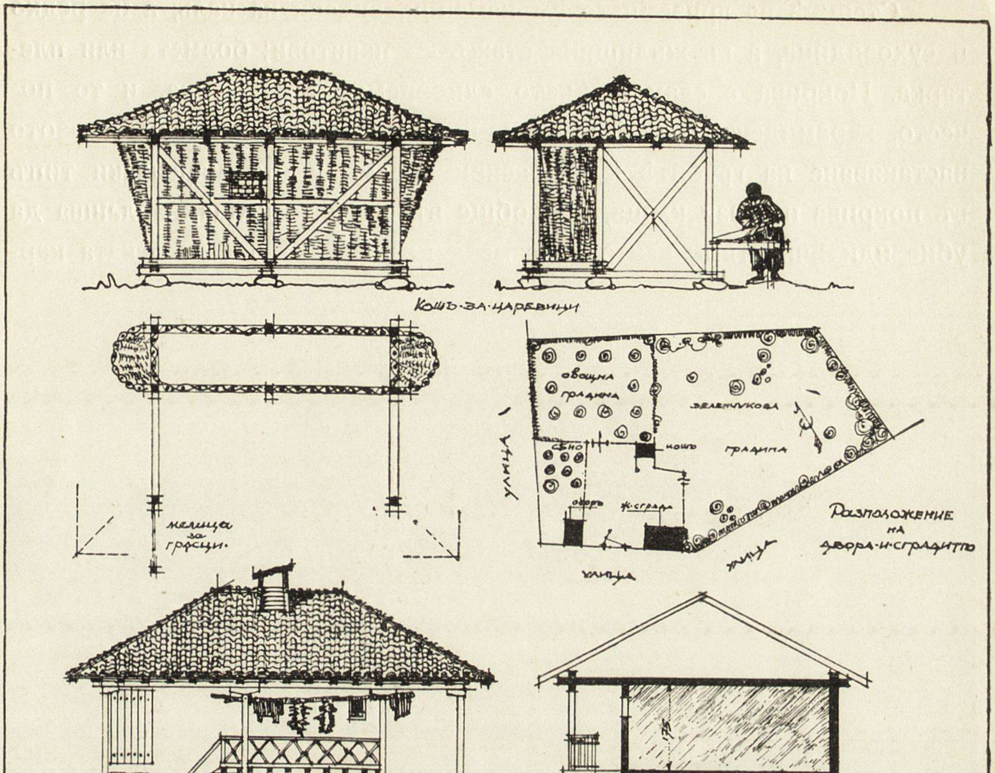
кошъ-за-царевици
келица за грозди
овощна градина
зеленчукова градина
сѣно
кошъ
оборъ
ж. сграда
улица
улица
улица
Разположение на двора-и-сградитѣ
лице
разрѣзъ
175
200
3.70
3.70
4.20
кѫща
соба
пѫтько
свиня
1.20
ясли
оборъ
Разпределение
зимникъ
Кѫща въ с. Заножене отъ 1890 г.
арх. Т. З. VIII. 27. г.

Обр. 84. — Кѫща въ с. Заножене — берковско.

както и при планинската, чардака е изключително къмъ двора. Входа въ приземието е подъ чардака. Часть отъ пространството подъ чардака е обградено съ грубо обдѣляни букови дървета и служи за кочина.

Стенитѣ на приземието сѫ каменни, зидани на каль, а не редко и сухозидица, а въ жилищния етажъ — паянтови; болмета или плетарка. Покрива е сламенъ, като едновременно се среща, и то почесто, керамиденъ, или съвсемъ инцидентно каменни плочи. Бързото настаняване на грубитѣ и некрасиви керамиди отъ марсилски типъ въ покрива на тази кѫща, и въобще въ селската кѫща, заплашва да убие идиличностьта, както на самата кѫща, така и на селската картина. Дюшемето е отъ букови стебла грубо подравнени и наслагани едно до друго и измазани съ дебелъ слой глина. Прозорцитѣ сѫ малко по брой и малки по размѣръ, поради което и освѣтлението въ тази кѫща е винаги недостатъчно.

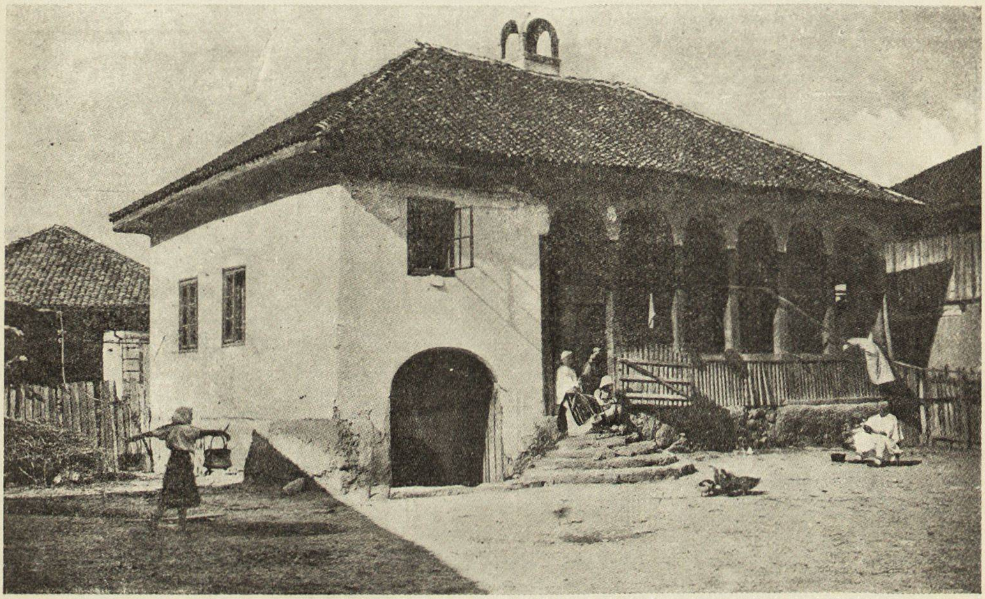

Обр. 85. — Кѫща въ с. Ново-село — видинско.

Вратитѣ сѫ букови, дъскитѣ сѫ прикрепени върху кушацитѣ съ дървени чивии и иматъ размѣръ 100/170: височината е на свѣтлия отворъ, като не се смѣта височината отъ 15 см. на долниятъ прагъ, който увеличава съ толкова и използваемиятъ отворъ на вратата. Този доленъ прагъ се поставя винаги понеже принадлежи къмъ конструктивния скелетъ на сградата.

Комина въ таванското пространство се прави отъ дърво, долниятъ му отворъ е обикновено 120/130—140 см., а въ горния край надъ покрива се сбира въ 40/40 см. и завършва въ типична форма характерна за всичкитѣ кумини въ западна България.

Височината на зимника е чисто 2 м., на етажа 2 до 2.50 м. Покрива надъ софата, както тука наричатъ чардака, се носи отъ три до четири диреци (колони), въ зависимость отъ дължината на фронта. Поради това, че дюшеметата на жилищнитѣ помещения, най-често сж издигнати на 1—1.20 м надъ дворното ниво, височината на софата, която има пода си на равно съ дворното ниво, достига до 3—3.50 м. и тогава се получава онази интересна фасада, която често се среща въ постройкитѣ отъ по ново време изъ врачанско и видинско (гл. обр. 85) и въ съседнитѣ области южно отъ балкана.

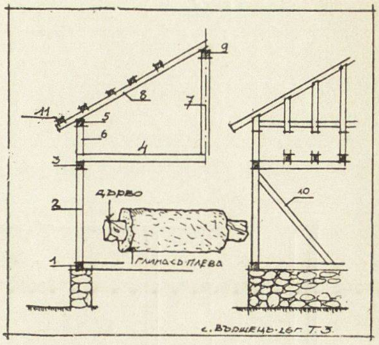

Обр. 86. — Дървенъ скелетъ на зап. бълг. селска кжща.

Интересъ представлява въ таванската гредоредната конструкция, отдѣлнитѣ греди въ гредореда, които се поставятъ на растояние на 50 см. една отъ друга. Вмѣсто дъски за каратаванъ се употрѣбяватъ къси цепени букови парчета, които преди да се поставятъ върху летвитѣ помежду гредореда, се обвиватъ съ дебелъ пластъ глина размесена съ слама. Така приготвенитѣ гредички за черниятъ подъ се поставатъ една до друга въ гредореда и образуватъ една плоскость отъ глина,

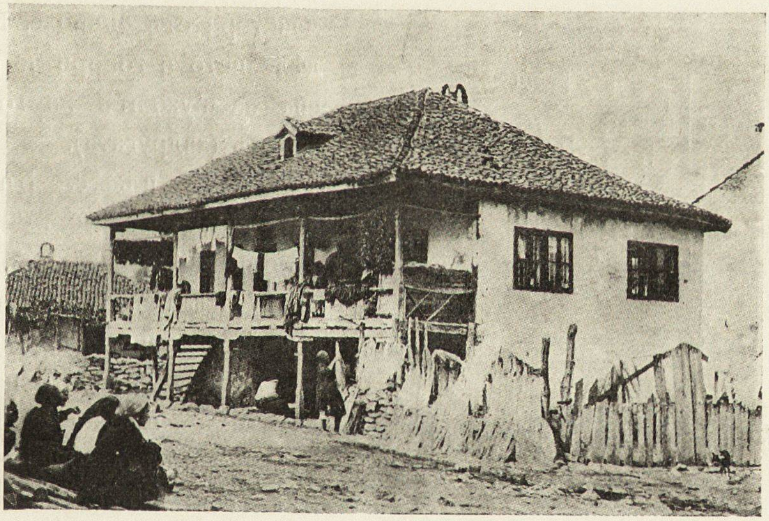

Обр. 87. — Кжща въ с. Вършецъ — врачанско — разпредѣление обр. 88.

върху която по-късно ще се извърши таванската мазилка. По такъвъ начинъ цѣлиятъ плафонъ на помещението е равенъ, гладко измазанъ и понеже дървото не е така близо до плоскостьта на лицето на тази мазилка, никога не се напуква, както това е обикновено въ варовата мазилка върху летви. Така изработени и обвити въ глинения пласть дъсчици за черния подъ, се наричатъ „валци“.

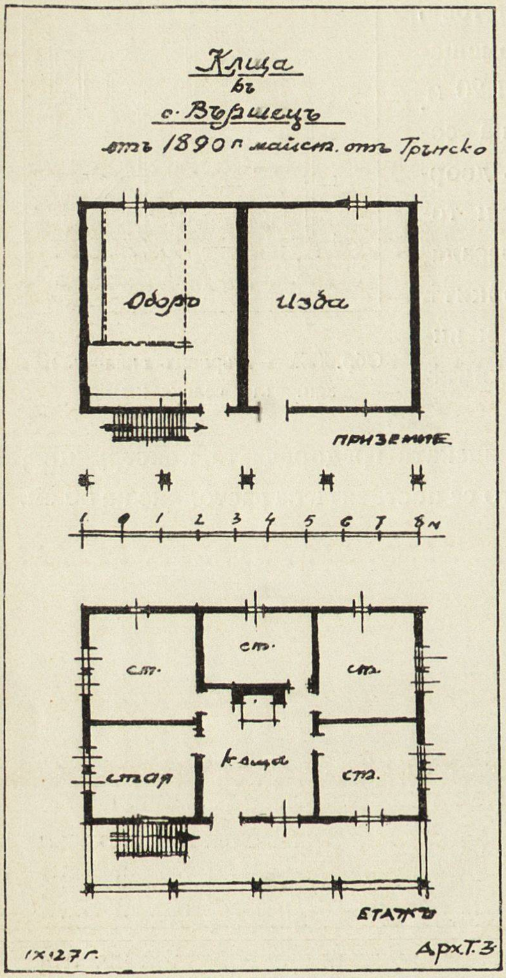

Обр. 88. — Кѫща въ с. Вършецъ — вратчанско, разпредѣлени.

Наименованието на отдѣлнитѣ греди въ паянтовия скелетъ на сградата въ тази часть на България сѫ: (обр. 88) 1. темелъ, 2. дирекъ, 3. янъ, 4. греди, 5. янъ (горенъ, за разлика отъ първиятъ нареченъ доленъ), 6. диречe, 7. попъ, 8. мертекъ, 9. билс, 10. паянта, 11. баскии (летви).

Кѫща въ с. Вършецъ (обр. 87 и 88). — Строена отъ майстори отъ Знеполе. Разпредѣлението ѝ говори че е строена за нуждитѣ на голѣмата челядъ (задругата).

Кѫща въ с. Баница, Вратчанско (обр. 89). — По отношение на разпредѣлението на тази кѫща нѣма какво да се каже особено. Интересъ представлява третирането на фасадата и специално дъгитѣ на чардака, който минава презъ цѣлата дължина на градинската фасада. Тази сграда, както и тази въ Ново село (обр. 85) и тази отъ с. Тюрековци (обр. 77) сѫ характерни сгради за полската селска кѫща присѫща за западна България и тѣ опредѣлятъ единъ специаленъ класъ сгради, които обарзуватъ една архитектурна българска школа, която може да се нарече „западна“. Голѣмата връзка на този типъ съ италиянския ренесансъ е очебиюща, миналъ по единъ пѫть различенъ отъ този който се наблюдава въ балканската кѫща въ източна България оттатъкъ Искъра. Това е то шопската кѫща въ своятъ завършенъ видъ.

Трѣбва да се прави разлика между тази кѫща и кѫщата въ с. Па-

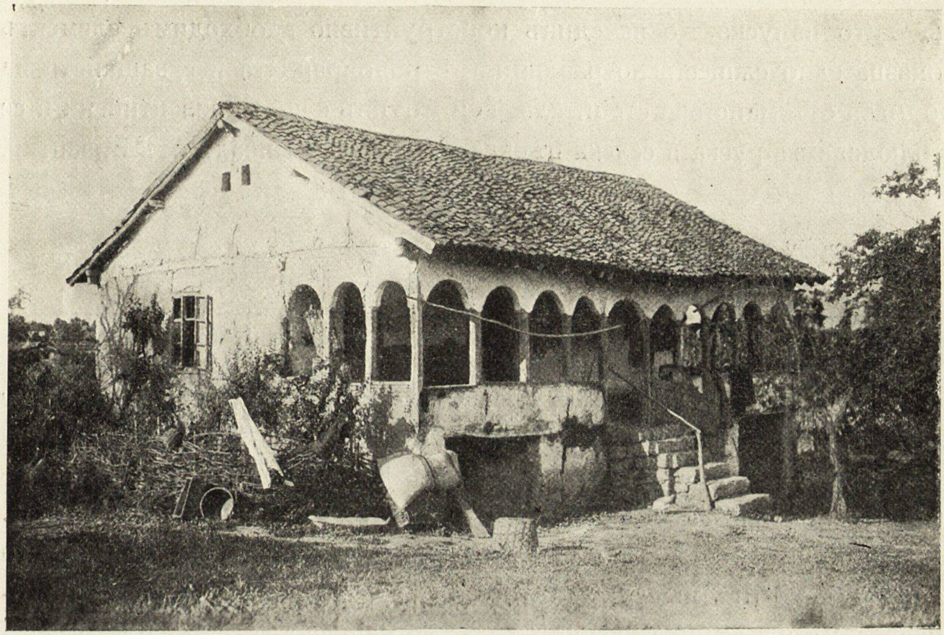

Обр. 89. — Кѫща въ с. Баница — вратчанско.

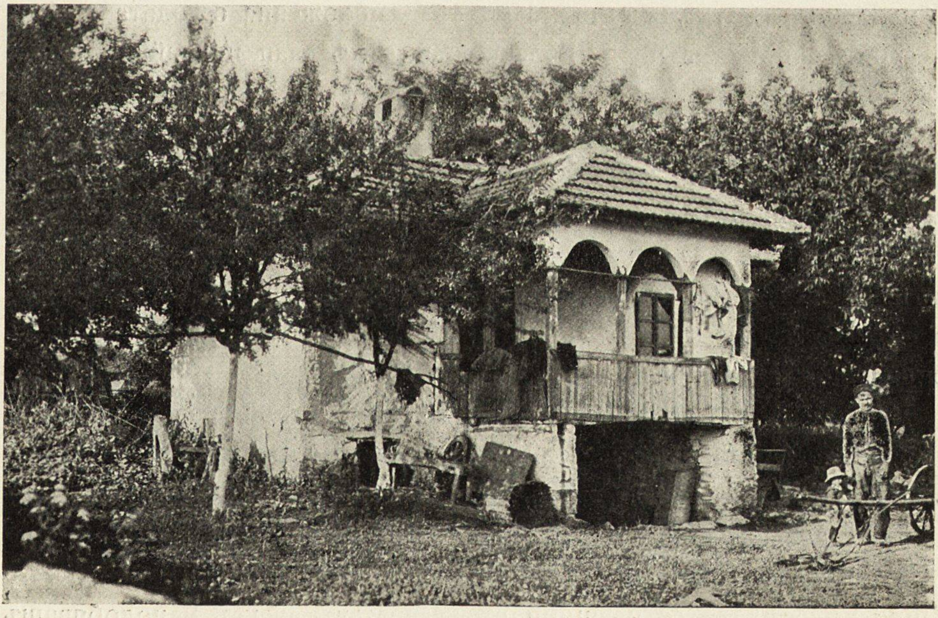

Обр. 90. — Кѫща въ с. Баница — вратчанско.

латово (обр. 93) въ долината на р. Марица, съ висящитѣ свободни легла на сводоветѣ на чардацитѣ. Подобна по контура на палатовската кѫща е вториятъ образецъ на другата кѫща въ сѫщото с. Баница (обр. 90). При нея нѣма висящъ сводъ, което е сѫществена разлика, тъй като изпускането на единъ конструктивно необходимъ елементъ показва едно сѫществено различие въ разбиранията и схващането на формата отъ майстора строитель. Тоя мотивъ е чисто византийски и се наблюдава въ руската селска църква, гдето е преминалъ отъ Византия.

Полска кѫща отъ долината на р. Марица.

Кѫща въ с. Узунджово (обр. 91). — Тя е безъ зимникъ и се състои отъ две помещения съвършено отдѣлени едно отъ друго и съ навесъ, заемащъ цѣлиятъ фронтъ на сградата. И двете помещения се вхождатъ отъ навеса-чардакъ, тука нариčанъ „сачакъ“. Едното пространство е „кѫща“, а другото се нарича „занца“, което напомня едно отъ помещенията на кѫщата въ с. Каменица и троглодитната кѫща въ плевенскитѣ села. Помещението „одъръ“ въ сачака е отъ най-ново време и не е присѫщо на нормалната жилищна кѫща на района. Преди построяването на тоя одъръ, сегашната занца е била соба къмъ „кѫщата“. При това положение сградата е била въ своята форма на чиста полска кѫща отъ тази покрайнина. Присѫтствието на огнища и въ двете помещения е не нормално, въ „занцата“ огнището е въ последствие и временно поставено. Характерно е разполагането на огнището върху външната стена, което показва, че и двете пространства сѫ се отоплявали съ огнища. Дюшемето е утѫпкана и заравнена жълта глина, чийто редъкъ разтворъ е послужилъ за обагряне и върху долнитѣ 50 см. отъ лицевата стена. Прозорци има само отпредъ. На единия край на сградата, на линия съ помещенията, долепена до сградата е пещьта.

При сгради по-голѣми, съ повече помещения, разположението не се изменя: новитѣ помещения се редятъ въ страни, като паралелно съ удължения фронтъ на сградата расте и сачака. Когато това удължаване стане значително и дължината почва да действа отегчително въ външния изгледъ, става едно раздвижване само на чардака, като сѫщия въ срѣдата се разшири въ квадратенъ анексъ наподобяващъ много чардака на планинската кѫща.

Полска кѫща съ преходни форми.

Планинската кѫща като такава на по висока култура не е могла да не укаже влияние върху полската, тамъ гдето е имало възможность да се създаде известенъ контактъ между населението на полето и планината. Изникналата по такъвъ начинъ полска кѫща, като е запазила своятъ полски характеръ, е възприела известни елементи отъ планинската, най-често, чисто декоративни. И днесъ въ нашето полско село се наблюдаватъ двата тѣзи типа: чисто полската и развитата подъ влиянието на планинската сграда полска кѫща. Тоя новъ типъ кѫща,

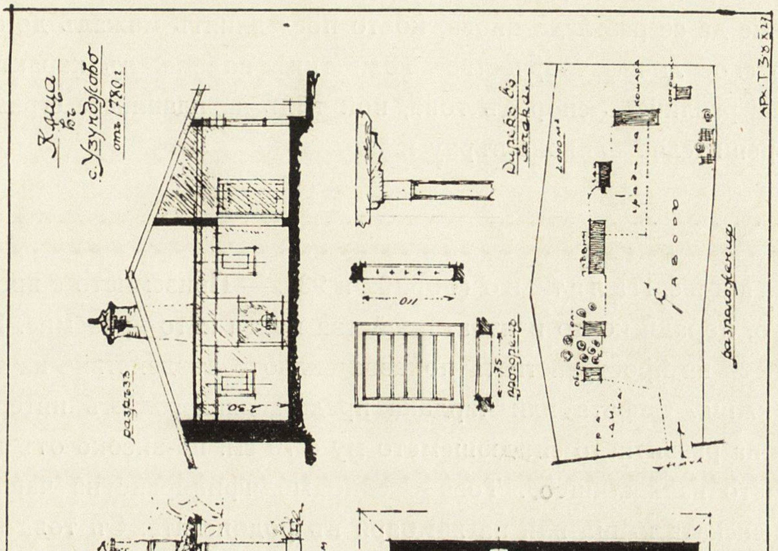

Обр. — 91 Кѫща въ с. Узунджовъ — хасковско.

би могло да се нарече полупланинска кѫща, и въ архитектонично отношение представлява голѣмъ интересъ: напълно пригодена за нуждитѣ и производството на полянеца, тя нѣма монотонниятъ видъ на последната. Въ тѣзи кѫщи се е наложилъ детайла на планинската кѫща, като съ това е удохотворилъ първата. Въ тази полубалканска-полуполска кѫща се е проявилъ българскиятъ майсторъ строитель и въ нея може да се разгледа онова, което последниятъ можалъ да създаде като свое лично творчество. Този типъ на смесенъ характеръ кѫща, бива различенъ споредъ това, кой типъ на планинска сграда е указвалъ решително влияние върху ѝ.

Кѫща въ с. Палатово (обр. 92 и 93). — Приземието е високо повдигнато, поради което и избата действа почти като приземие. Разпредѣлението на пространствата показва силното въздействие на планинската кѫща. Софата или чардака представлява голѣмъ интересъ по начина на развитието си: дюшемето му е 70 см. по-високо отъ това на дюшемето на жилището. Това е едно модифициране на чардака въ жеравненската кѫща или на хамбаря въ родопската. Съ това повдигане на чардака се получава възможность да се развие стълбата за къмъ приземието. Друга характерность е висящето сводово легло на чардака и завършването му съ дървена топка, боядисана синьо, както и колонитѣ на чардака. Не може да не се отбележи строго канонизираната симетрия прокарана въ архитектониката на тази кѫща. Главниятъ архитектониченъ моментъ лежи въ чардака, презъ който минава и осьта на симетрията. Измѣстването на пода на чардака създава приятенъ дизонансъ напълно сходенъ съ сменяване на гамата въ нѣкое музаклно произведение. Всички тѣзи особености на тази кѫща, установяватъ гнетическата връзка на последната съ близката родопска жилищна сграда.

Кѫща въ с. Кара-Топрагъ (обр. 94). — Строена е отъ майстори отъ близкитѣ околни села. Въ разпредѣлението си е полска кѫща. Характерното въ сградата се намира въ срѣдната партия: чардака съ сводоветѣ съ висящитѣ легла, по което напомня кѫщата въ с. Палатово. Покрита е съ керамиди старъ форматъ, типично редени въ долниятъ край на майитѣ гдето става едно отрупване чрезъ сгъстяването имъ следствие на което контурната линия въ това мѣсто се издига следъ което образува седловина. Сѫщо така сѫ покрити и куминитѣ, Сградата има лице само къмъ двора отъ която страна е само бада-

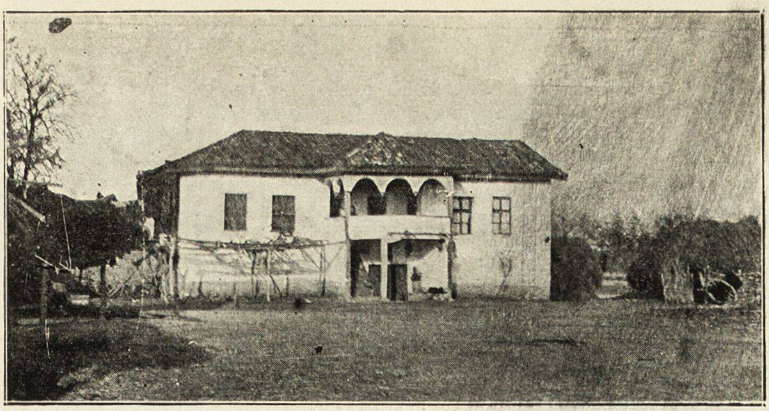

Обр. 92. — Кѫща въ с. Палатово — пловдивско — разпредѣление обр. 93.

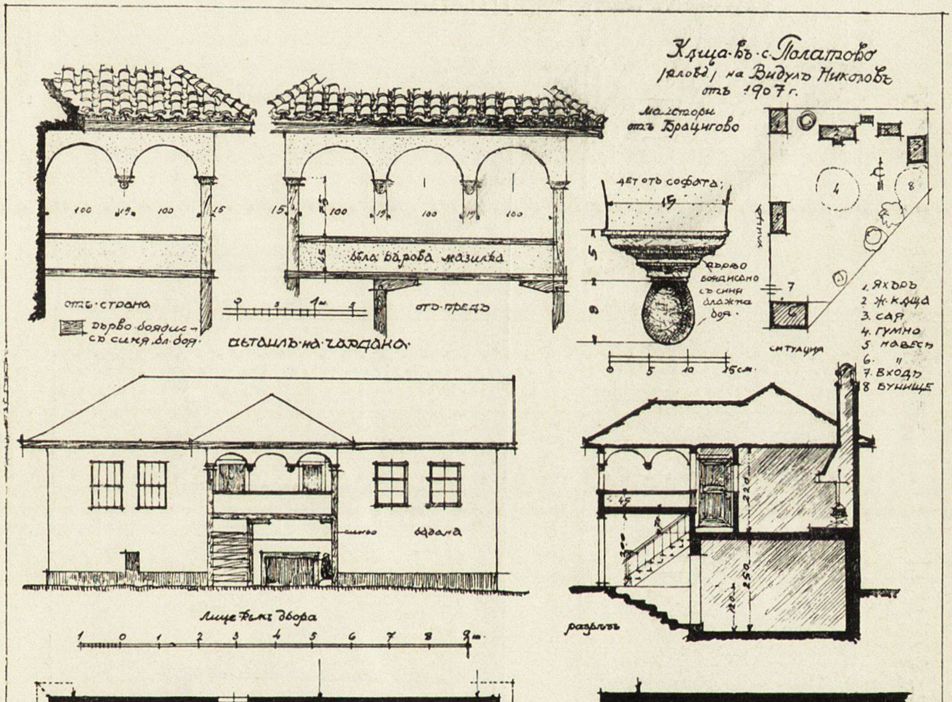
Кѫща въ с. Палатово
(яловъ) на Видулъ Николовъ
отъ 1907 г.
Майстори
отъ Брацигово
100
15
100
15
отъ страна
дърво боядис-
съ синя бл. боя
дѣтаилъ на чардака
бѣла варова мазилка
отъ предъ
детъ отъ софата;
15
дърво
боядисано
съ синя
блажна
боя.
0
5
10
15 см.
улица
ситуация
1. яхъръ
2. ж. кѫща
3. сая
4. гумно
5. навесъ
6. "
7. входъ
8. бунище
лице къмъ двора
разрѣзъ
софа
кѫща
софа
подслонъ
софа
жилище
земникъ
изба
650
380
Т. З.

Обр. 93. — Кѫща въ с. Палатово — пловдивско.

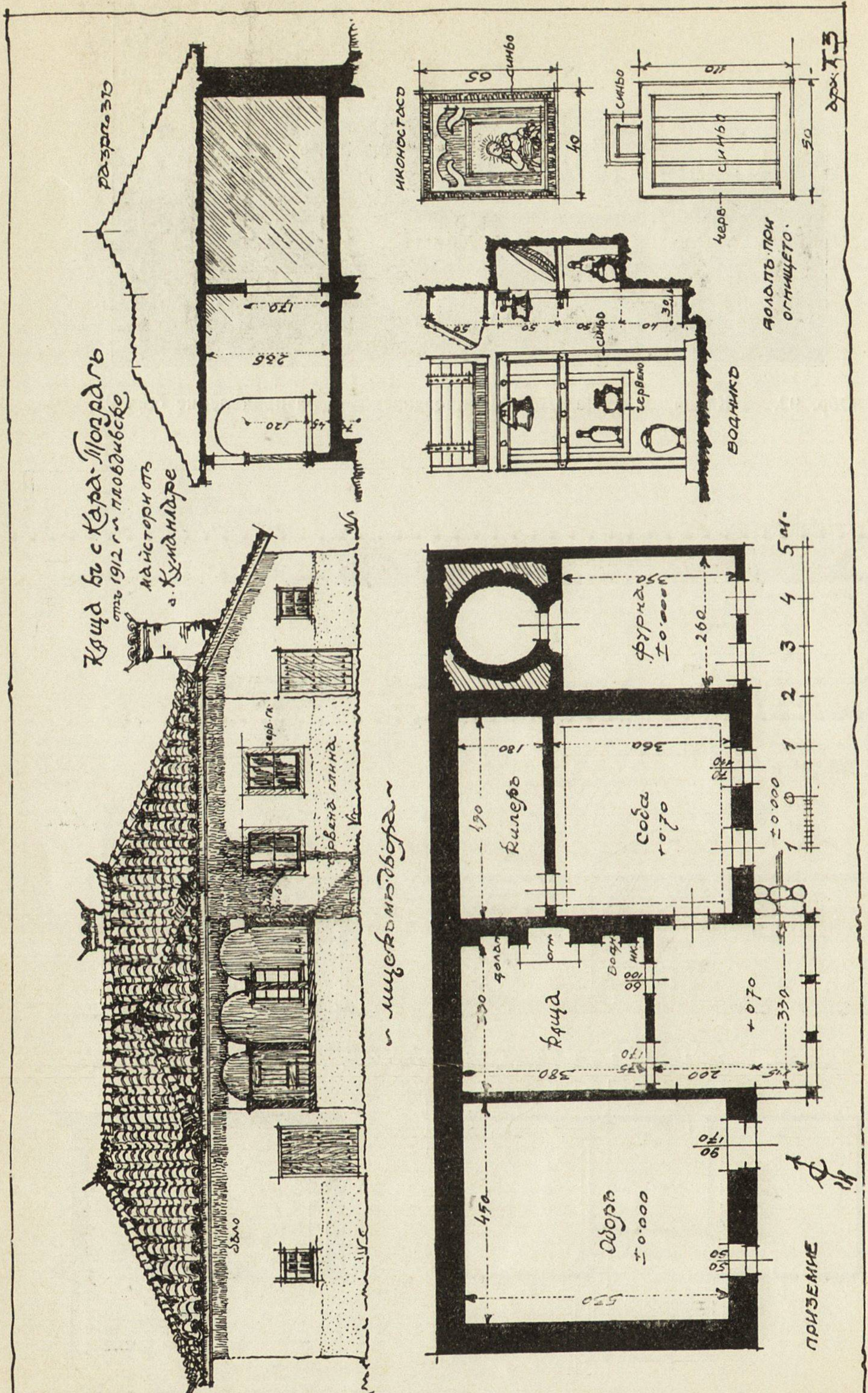
Кжща въ с Кара-Топрагъ
отъ 1912 г. м пловдивско
майсторитъ
г. Кумандаре
разрѣзъ
иконостасъ
синьо
65
40
синьо
110
50
черв.
долапъ при огнището
водникъ
червено
червена глина
дърво
къмъ двора
фурна
±0.000
соба
+0.70
килеръ
кжща
+0.70
оборъ
±0.000
призѣмие
0 1 2 3 4 5 м.
арх. Т.З.

Обр. 94. — Кжща въ с. Кара-топрагъ — пловдивско.

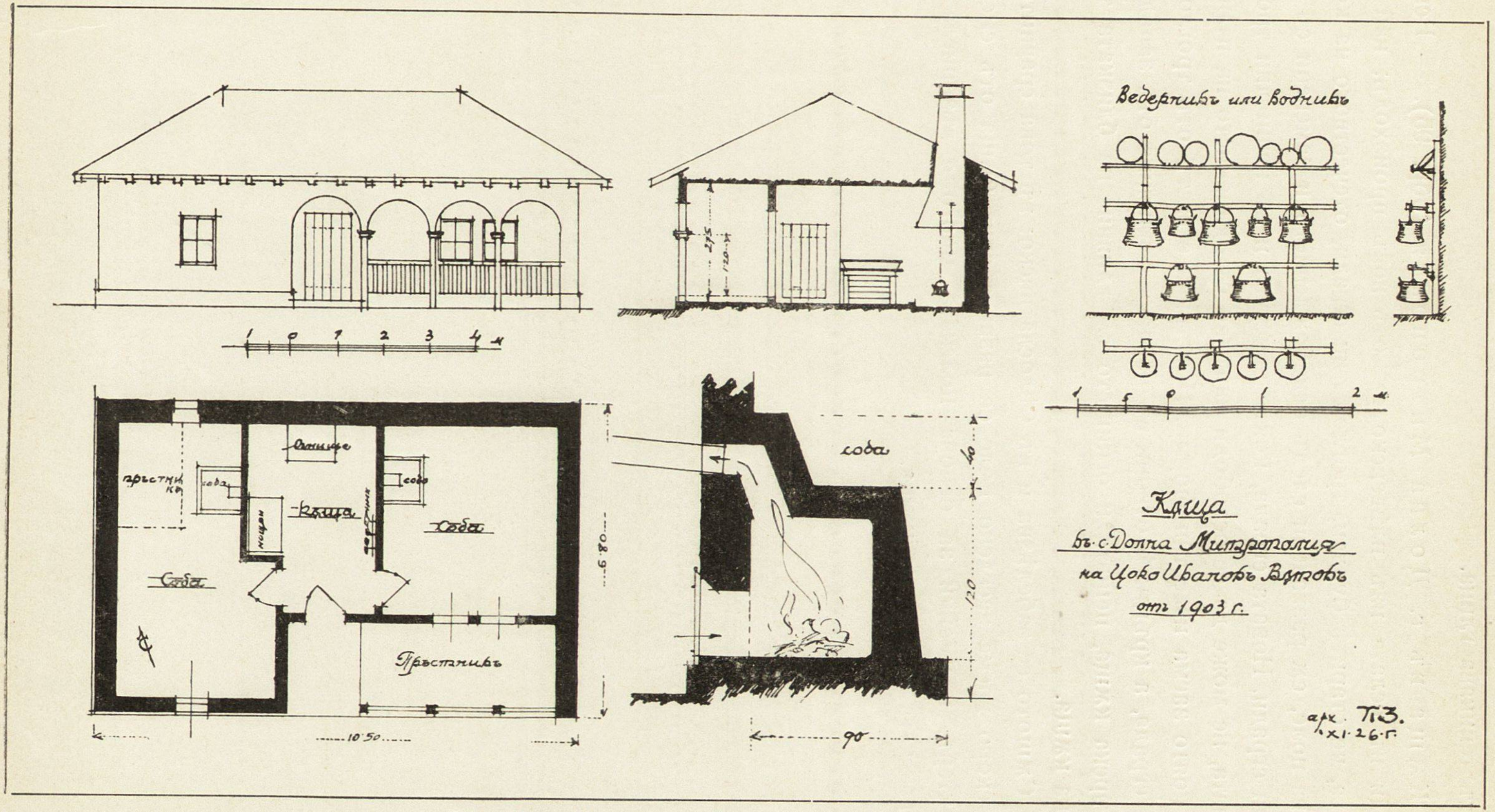
Ведерникъ или водникъ
1 0 1 2 3 4 м.
1 5 0 1 2 м.
огнище
пръстникъ
соба
кѫща
нощви
соба
соба
Пръстникъ
соба
6.80
10.50
2.75
1.20
40
120
90
Кѫща
въ с. Долна Митрополия
на Цоко Ивановъ Вѫтовъ
отъ 1903 г.
арх. П. З.
1.XI.26 г.

Обр. 95. — Кѫща въ с. Долна Митрополия — плѣвенско.

носана; останалитѣ три страни нѣматъ никакви прозорци и сѫ омазани съ жълтеникава глина.

Кѫща въ с. Долна-Митрополия (обр. 95). — Всички сгради въ селата изъ плѣвенско сѫ отъ новъ произходъ: най-вече затова, че старитѣ бурдеи, троглодитни сгради, отечеството на които е това поле, сѫ развалени следъ освобождението и заменени съ надземни сгради. Новата сграда, която заменява и въ наши дни троглодитната, не може да се освободи напълно отъ влиянието на първата, отъ която заема известни форми. Пръстника е взетъ отъ троглодитната сграда, а кръглитѣ отвори въ чардака е влияние отъ западната българска кѫща, пещьта и огнището сѫ влияние на близката тетевенска кѫща.

Сѫщото се забелѣзва и въ бѣлослатинско: въ това сравнително отъ скоро време заселено поле се развива една кѫща отъ смесенъ характеръ, и имайки за основа полската, много е възприела отъ тетевенската планинска кѫща.

ГЛАВА IV.

Троглодитна кѫща.

Къмъ полската кѫща може да се причисли и разгледа една друга интересна и специфична кѫща, която се среща сравнително много на редко въ Европа — троглодитната кѫща. Строго погледнато, тя както по разпредѣление така и по техническо изпълнение и концепция, представлява отъ себе си отдѣлна и самостоятелна група жилищни сгради, интересни повече въ своята културно историческа стойность. Троглодитната кѫща въ днешниятъ си видъ ясно сочи на своя произходъ направо отъ преисторическата жилищна землена яма (обр. 1) съ своето застрояване изключително въ земята.

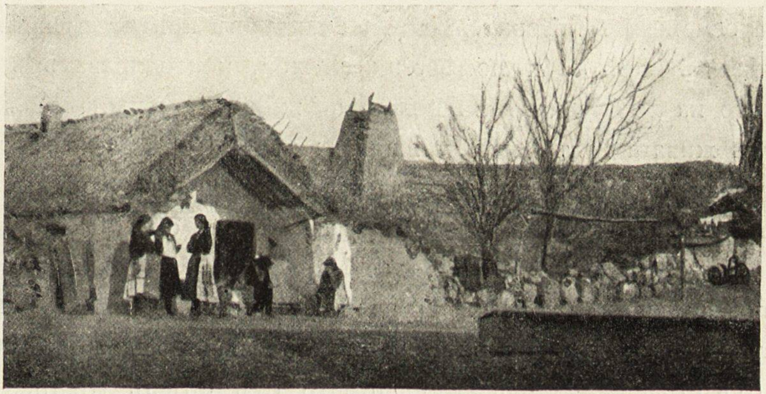

Обр. 96. — Троглодитна кѫща въ с. Долно Митрополия — разпредѣление обр. 97.

Отечеството на тази кѫща, наречена у насъ още „кѫща уземъ“, „изба“, „бурдей“ е дунавската равнина между сегашната събска граница и рѣка Осемъ: въ видинско, ломско, бѣлослатинско и северно отъ Плѣвенъ до Никополъ. Въ миналото, до неотдавна, тѣзи сгради сѫ били много разпространени по този край, но днесъ броятъ имъ бързо намалява подъ влиянието на новитѣ условия на живота, създадени въ страната следъ освобождението.

Троглодитнитѣ сгради могатъ да се поддѣлатъ въ две групи: първата обема въ себе си тѣзи строени въ плѣвенско и втората обемаща тѣзи отъ останалитѣ покрайнини предимно строени въ ломско.

Троглодитната кѫща отъ първата група е запазена и до днесъ и това дава възможность за едно по точно и безсъмнено изучване на тази кѫща, когато изучването на вториятъ видъ кѫщи е затрудненъ отъ това, че отъ тѣхъ вече не сѫ запазени цѣли почти никакви екземпляри и това което е запазено не е достатъчно за тази цѣль.

Троглодитна кѫща отъ плѣвенско. — Троглодитната кѫща отъ тази група има сравнително по удобно и по разработено разпредѣление, което изглежда да е имала и отъ по раннитѣ години. Срѣдния типъ на тази кѫща съдържа помещения разположени въ две оси стоящи перпендикулярно една спрямо друга. По първата, главната ость, минаваща презъ входа на жилището се намиратъ подъ редъ едно задъ друго: прустъ, земникъ и брегъ, последнитѣ две сѫ отдѣлни съставни части на едно пространство и се очертаватъ като отдѣлни само по функциитѣ, които изпълняватъ въ нуждитѣ на семейството. Това сѫ помещенията въ които семейството спи и такива въ който сѫ помѣстени служби, които правятъ възможно живѣенето на хората въ тѣзи подземни жилища: жилищата на добитъка, отъ живата излъчваща топлина на който, единствено се получава необходимата температура въ спалното помещение на човѣка. Въ втората напречна ость на жилището сѫ разположени останалитѣ две помещения: „кѫщата" и „задника", две свързани и недѣлими едно отъ друго помещения. При всѣка сграда входа е подъ навесъ въ челото на постройката, цѣлъ откритъ и на ниво на терена (обр. 96). При входа, отъ страни, има винаги издигнато отъ пръсть мѣсто, служащо летѣ за одъръ за спане, наречено „пръстникъ"; такива пръстници се правятъ и въ пруста и въ земника. Отъ входа се влиза въ първото помещение наречено „прустъ", което е предверието на жилишето и има назначението да служи за лѣтно жилище на членоветѣ на семейството. При нѣкои сгради, гдѣто спалното помещение е уредено по добре и членоветѣ могатъ да спятъ и летѣ, кѫщата въ дол. Митропа (обр. 97) пруста служи за лѣтно жилище на добитъка, това е обаче частенъ случай, въ такъвъ случай въ пруста се правятъ и ясли. И въ единия и въ другия случай, пруста служи за лѣтно жилище, било за хората, което е правило, било за добитъка, което е изключение. Пруста е едно помещение което зиме се явява като изолирващо пространство между външниятъ студенъ въздухъ и следващитѣ на вѫтре задъ него пространства, които собствено служатъ за живѣене. Презъ една врата отъ 100×170 се минава отъ него въ земника, помещение въ което живѣе зимѣ добитъка; може да се каже че следъ „кѫщата“, това е централното пространство на сградата. Дължината на зимника никога

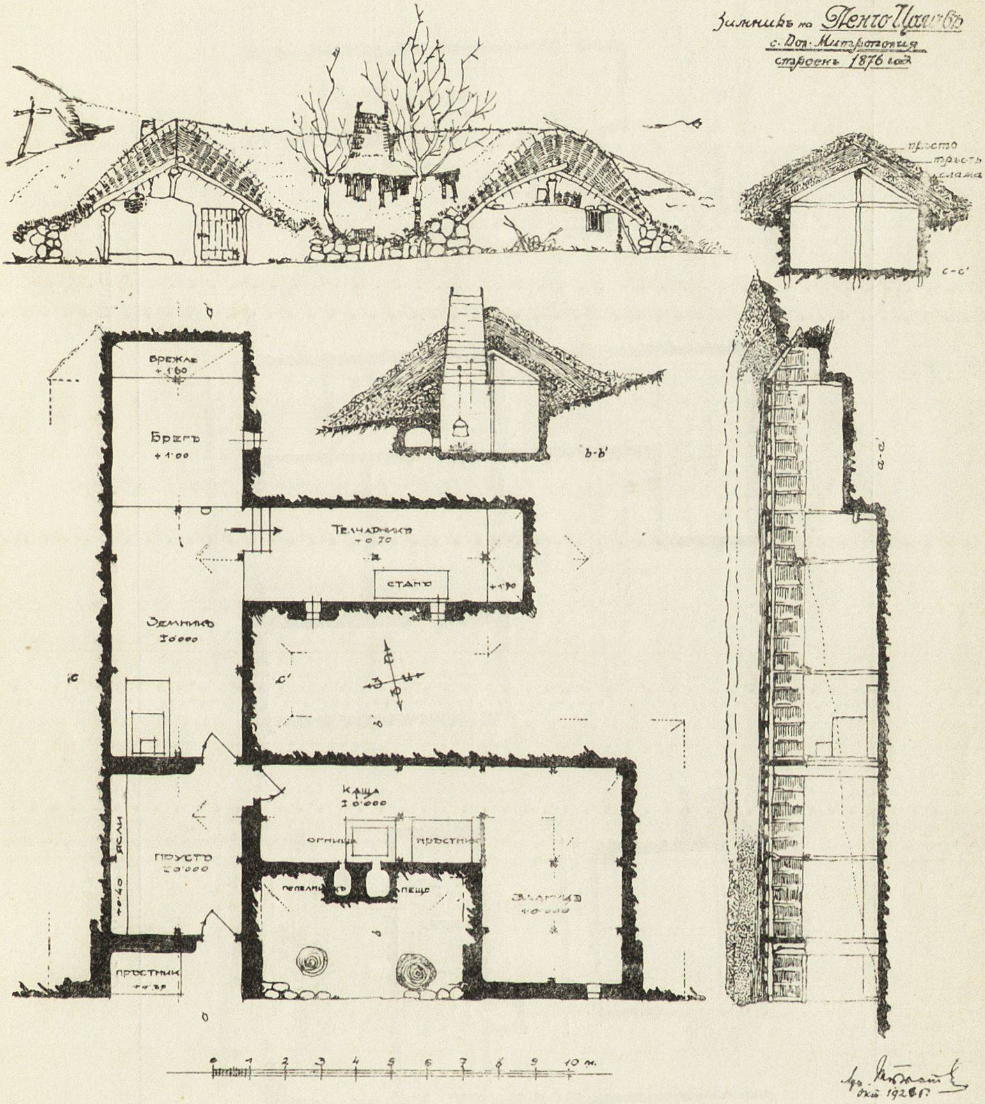
Зимникъ на Пенчо Цачевъ
с. Дол. Митрополия
строенъ 1876 год.
пръсто
тръсть
слама
с-с'
b-b'
а-а'
Брѣжле +1·60
Брѣгъ +1·00
Телчарникъ +0·70
станъ
+1·90
Зимникъ ±0·000
Кѫща ±0·000
огнище
пръстник
пепелникъ
пещь
Прусто ±0·000
ясли
+0·40
пръстник +0·37
0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 м.

Обр. 97. — Троглодитна кѫща въ с. Долна-Митрополия — плѣвенско.

не е по малка отъ 7.00 м. и на едната му дълга страна се намиратъ яслитѣ за добитъка. Пода му се намира на ниво съ този на пруста, респективно съ това на входа и двора, тъй като по тази линия се движи добитъка. Следъ зимника следва „брѣгътъ“. Зимника и брѣгътъ съставляватъ едно недѣлимо пространство; нищо не дѣли тѣзи две части освенъ едно повдигане нивото на пода на брѣгътъ съ 80—90 см. надъ пода на зимника. Брѣгътъ служи за спане на членоветѣ на семейството, вѣроятно въ минали времена това отдѣляне на брѣгътъ отъ земника, чрезъ различнитѣ нива на подоветѣ, не е сѫществувало, а съ

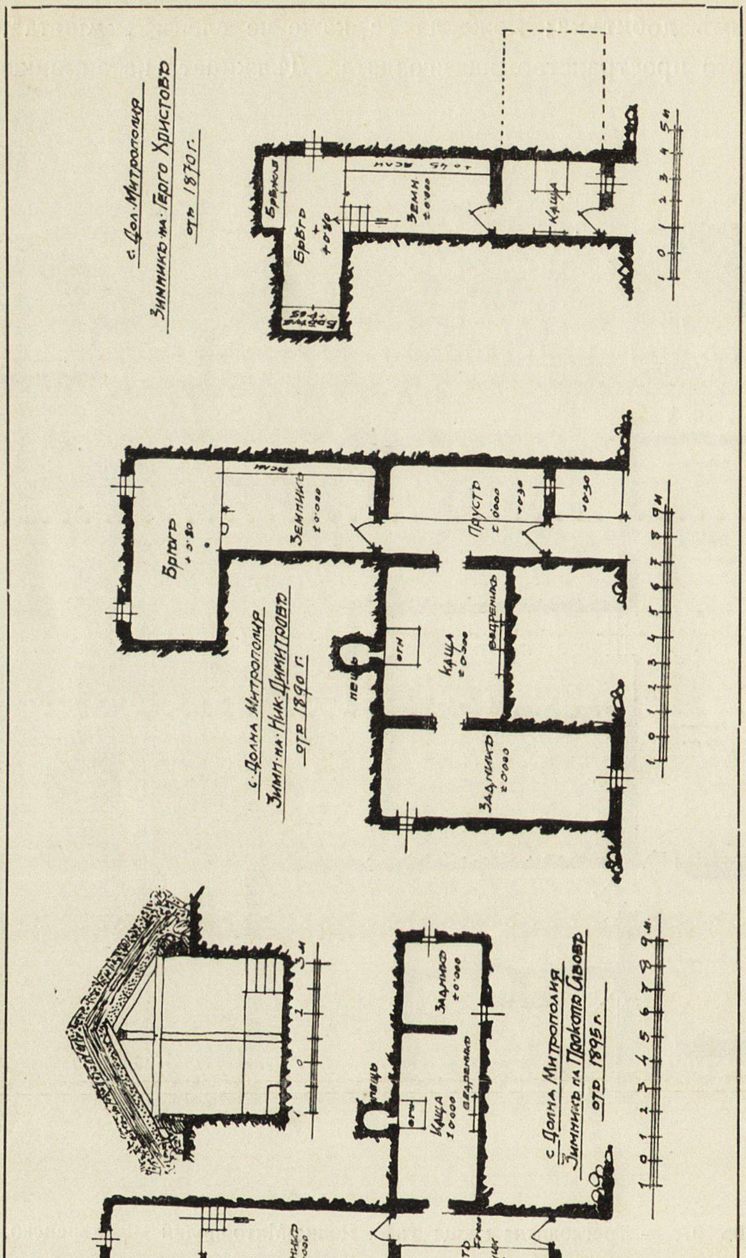
с. Дол. Митрополия
Зимникъ на Герго Христовъ
отъ 1870 г.
Брѣгъ +0.80
Землн ±0.00
Кѫща
0 1 2 3 4 5 м
с. Долна Митрополия
Зимн. на Ник. Димитровъ
отъ 1890 г.
Брѣгъ +0.80
Земникъ ±0.00
Пруст ±0.00
-0.30
Вградникъ
Кѫща ±0.00
огн
пещь
Задникъ ±0.00
0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 м
с. Долна Митрополия
Зимникъ на Прокопъ Савовъ
отъ 1895 г.
Брѣгъ +0.50
Земникъ ±0.00
Пруст
Подстник -0.30
Задникъ ±0.00
Вградникъ
Кѫща ±0.00
огн
пещь
0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 м
0 1 2 3 м

Обр. 98. — Троглодитни кѫщи въ с. Долна-Митрополия — плѣвенско.

течение на времето е било въведено по редъ причини, това разграничение между човѣка и животното. Въ тѣзи помещения, пруста, земника и брѣгътъ, огънъ не се пали никога и никакви съоръжения за тази цѣль не се правятъ, отоплянането на брѣгътъ зимно време става отъ топлината която излъчва отъ себе си спящиятъ въ земника добитъкъ. Като такъвъ тука се поставa само биволицата и бивола, по на редко и крави, първитѣ се предпочитатъ понеже при храненето си развиватъ висока температура. Въ брѣгътъ има обикновено малко прозорче, което едва пропуска светлина презъ дебелиятъ натрупанъ съ пръстъ, покривъ който на билото достига до единъ метъръ, а ниско при терена е по дебелъ. Често пръста трѣбва да се попълва, тъй като постояно се срутва отъ билото по наклона на покрива. Много често въ самото

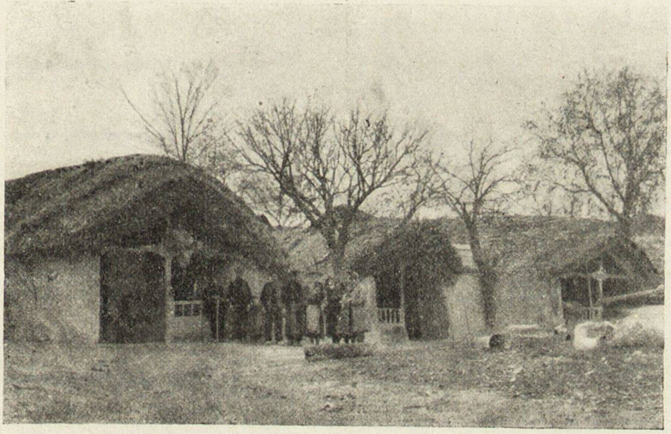

Обр. 99. — Троглодитна кѫща въ с. Брѣстъ — плѣвенско — разпредѣление обр. 5.

дъно на брѣгътъ има едно второ повдигане на пода, което обикновено е естественото ниво на терена и което служи за поставяне на постилки, сандъци и др. и се нарича „брѣжле“.

Това съжителство между човѣка и добитъка е типичното и характерното на тѣзи жилища и то дава отпечатъкъ на тѣхниятъ характеръ; прибавено и климатическитѣ и географическитѣ условия и имаме комплекса отъ условията които сѫ ги създали. Такова съвмѣстно живѣене съ добитъка виждаме и въ нѣкои македонски села, а въ чужбина това се наблюдава въ долногерманскитѣ села въ: Вестфалия, Холщайнъ, Олденбургъ, Брауншвайгъ, Хановеръ и пр. само че въ изменена форма. (Dielenhaus).

Лѣтно време живота на членоветѣ на семейството се изнася на навънъ къмъ отворения въздухъ и слънцето, къмъ пруста, а зимѣ се отдърпва въ най дълбоката часть на жилището, като поставя между себе си и външната студена атмосфера, зимника съ живящиятъ тука добитъкъ, който играе роля на топлининъ резервоаръ.

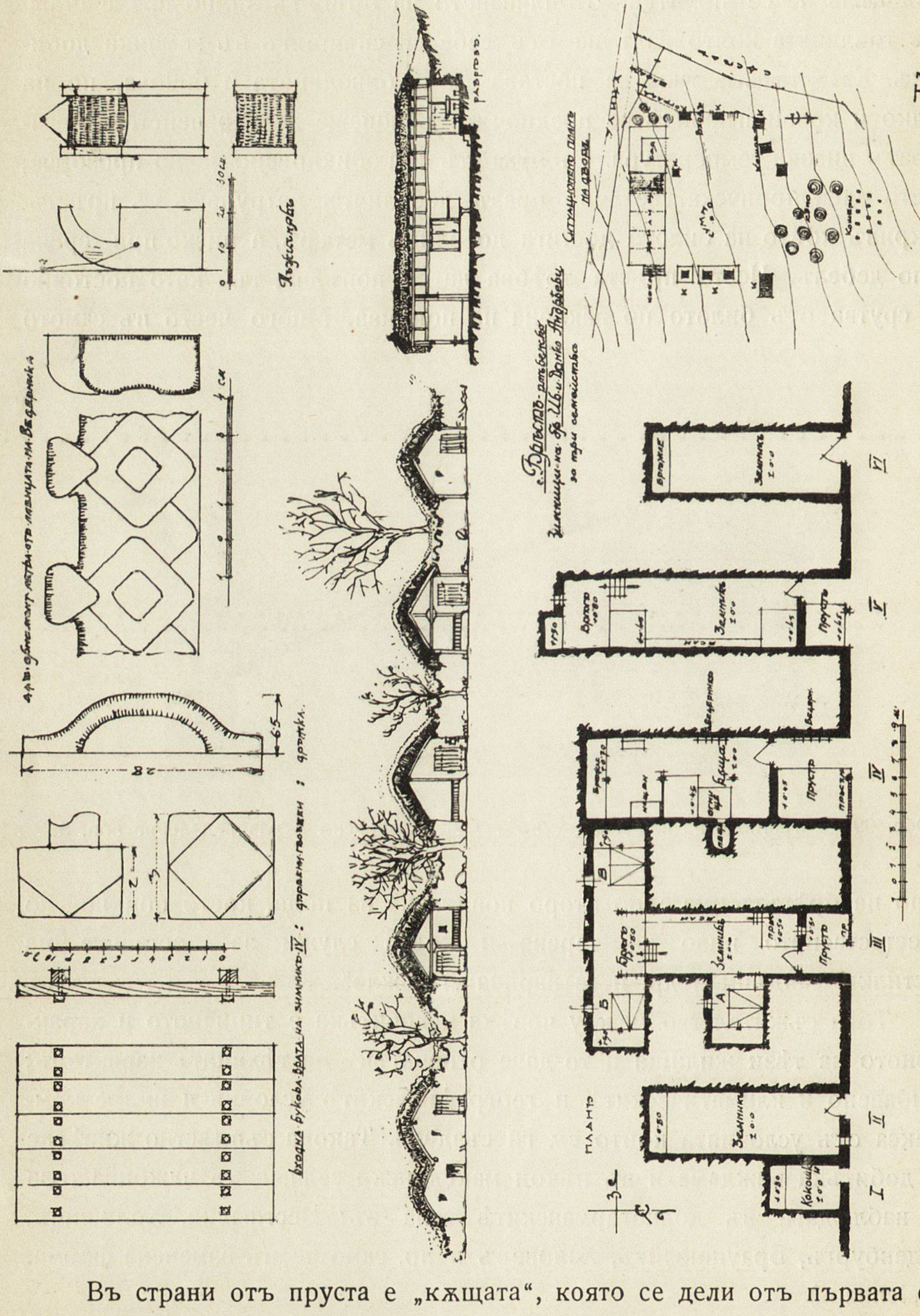
Брѣстъ-плѣвенско
Зимници на бр. Ив. и Данко Андрееви
за три семейства
Ситуационен планъ на двора
улица
разрѣзъ
входна букова врата на зимникъ IV
I
II
III
IV
V
VI
Зимникъ
Пруст
Кѫща
Плантъ

Обр. 100. — Троглодитна кѫща въ с. Брѣстъ — плѣвенско.

Въ страни отъ пруста е „кѫщата“, която се дели отъ първата съ стена, освенъ тази врата която се намира тука и втората между зимника и прустъ въ жилището има една трета—входната. „Кѫщата“ това е сѫщото помещение което се намира съ сѫщото име и въ надземното жилище. Огнището което се намира тука е обикновено съ размѣри 2/2 м. и винаги е разположено до една отъ външнитѣ страни: обикновено онази, която е къмъ височината на хълма въ който е построена землянката. До огнището въ стената е издълбана ниша въ която се събира пепельта отъ огнището. На това огнище се пече хлѣба въ подница. Мобилировката е сѫщата както и въ надземната кѫща: водникъ, сандъка съ хлѣба, нощвитѣ. Кѫщата е окадена отъ димътъ на огъня, тъй като поради положението на комина спрямо терена, не може да се получи необходимата тяга за това. До кѫщата се намира друго помещение наречено „задникъ“, обикновено широко просторно пространство, служащо за складиране на храна, продукти и други материяли нужни за домакинството. Кѫщата и задника очертаватъ втората осъ на жилищното разположение, която е перпендикулярна на първата, въ която лежатъ първитѣ помещения.

Отъ този нормаленъ типъ троглодитно жилище има различни вариянти, обаче принципа и характера на пространствата си остава винаги сѫщиятъ. Тия отклонения се създаватъ подъ влиянието на различни причини и условия; така напримѣръ характерно е жилището въ с. Брестъ (обр. 100) гдето стопанството е общо на трима братя, които живеятъ съ снахитѣ си и синоветѣ си, нѣщо като малка задруга. Тука кѫщата е отдѣлена въ самостоятелна землянка и нѣма върска съ землянкитѣ въ които сѫ разположени спалнитѣ помещения съ които вървятъ неразделно и помещенията за добитъка: землянкитѣ 3 и 4 въ (обр. 100). Особенъ интересъ представлява землянката 3, гдето има спални мѣста за 3 отделни брачни двойки: това е едно рѣшение напомнящо кѫщата на задругата отъ зап. България. Две отъ леглата сѫ разположени въ двата фланга на брѣгътъ по такъвъ начинъ, че се закриватъ въ нишитѣ получени отъ вдълбяването на пространствата въ страни и намиращи се въ непрекъсната връска съ зимника (добитъка). Третиятъ чифтъ легла се намира въ една ниша образувана въ лѣвата страна на зимника и въ директна връска съ последниятъ. Тази ниша е вдигната на около 70 см. надъ нивото на зимника, подобно издиганетo на брѣгътъ. Отдѣлнитѣ спални ниши се прекриватъ съ платнени пердета, а стенитѣ сѫ облечени съ дъсчена обшивка и черги, за отстраняване зловредното влияние на почвената влага върху хората.

Троглодитна кѫща въ С. З. България. — Втората група троглодитни кѫщи отъ ломско и бѣлослатинско сѫ по опростени въ разпредѣлението си и сѫ съ по малко пространства отъ тѣзи отъ първата група. Входното пространство наречено тука „грива“ или „гривици“ води презъ една врата въ „кѫщата“ отъ която въ страни се влиза въ избата гдето се намира и „брѣгътъ“. Характерното е това, че входа води първо въ кѫщата презъ която се минава за земника респ. брѣгътъ. Друга особеностъ е липсата на задника. Дадената въ обр. 101 и 102 землянка отъ с. Кнежа, е стара постройка, отъ преди стотина години, въ днешното си състояние е безъ изба и брѣгъ, които сѫ разрушени, но следитѣ имъ още ясно личатъ; собата е пристроена сравнително късно. Огнището съ пещьта е сѫщо отъ по ново произхождение, въ сегашното си положение пещьта, която е построена въ собата, служи и за отопление на последната. Това комбинирано и интелегентно съчетание, е влияние отъ балканската кѫща, донесено тука изъ тетевенския балканъ отъ майстори балканджии, които работатъ изъ полето. Гривицата е сѫщото пространство, което въ плѣвенската троглодитна кѫща се нарича прустъ, а тука съ това име се нарича пръстника. Въ новитѣ надземни сгради и днесъ гривица наричатъ входа въ приземието подъ язлъка (чардака) (въ с. Долни Луковитъ). Конструкцията и детаила на троглодитната кѫща отъ тази група напълно е еднаква съ тѣзи отъ плѣвенскитѣ села. Троглодитната кѫща отъ тѣзи покрайнини е напълно изчезнала и замѣстена съ надземенъ строежъ; въ последнитѣ много елементи сѫ пренесени и заети отъ троглодитната кѫща.

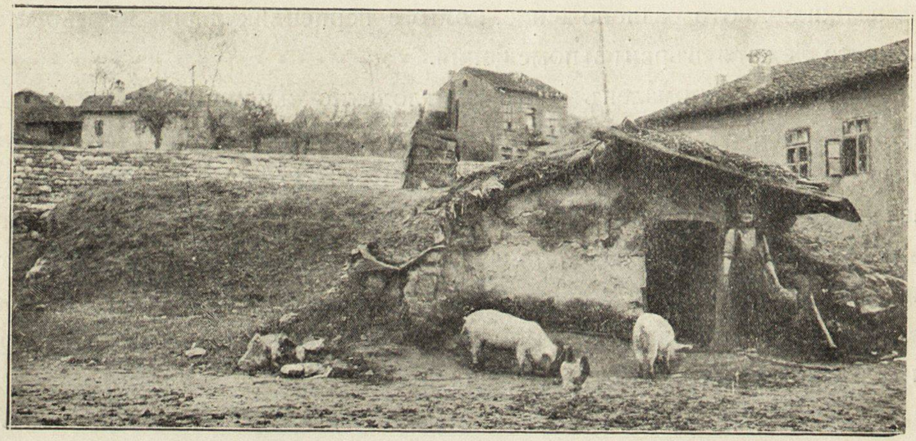

Обр. 101. — Троглодитна кѫща въ с. Кнежа — бѣлослатинско — разпредѣление обр. 102.

Споредъ Д. Мариновъ най простия видъ на тази кѫща е еднопространствена яма, и се нарича „бурделъ“ — сѫщото име е запазено и

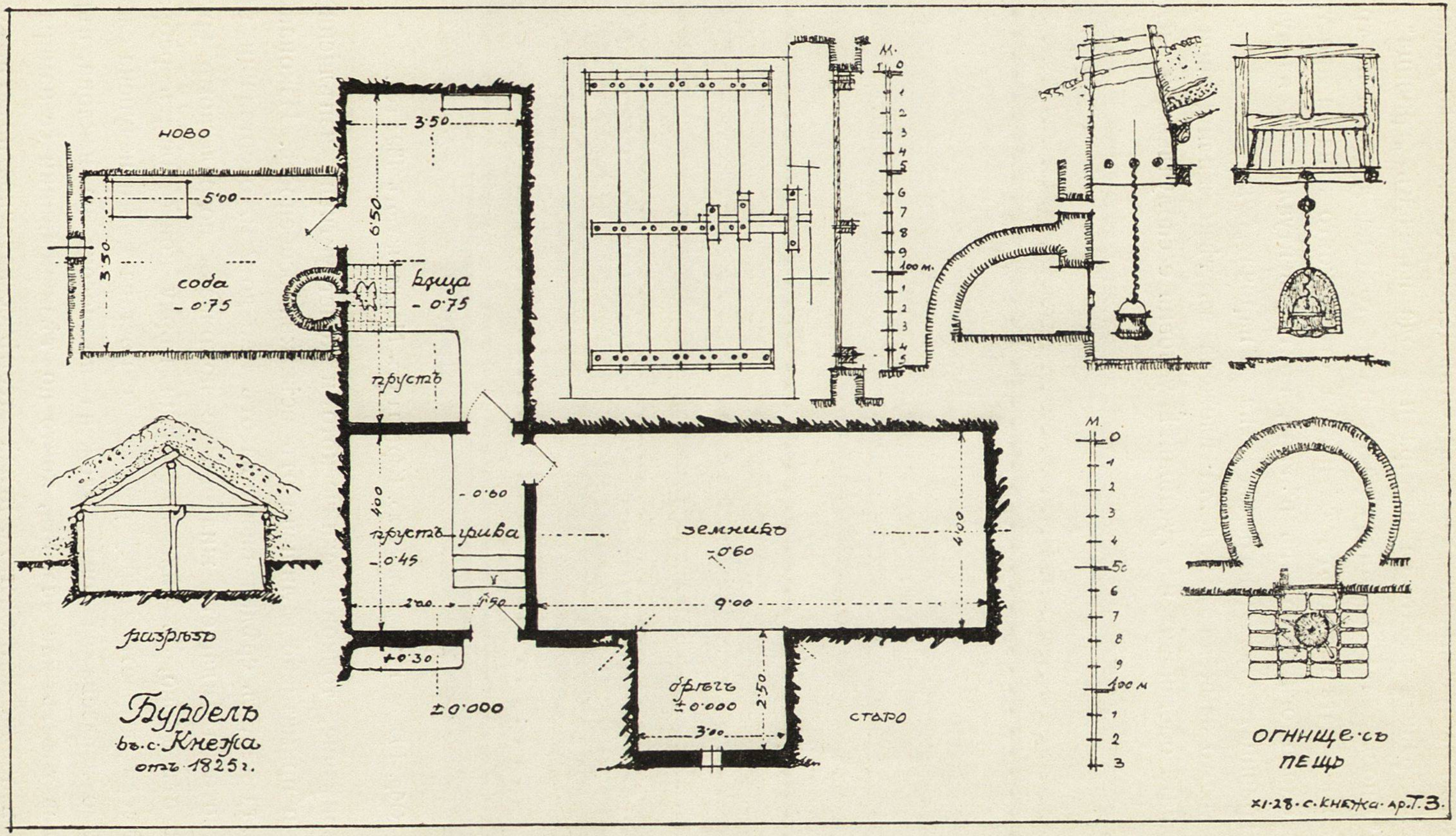
ново
3·50
5·00
6·50
3·50
сода
- 0·75
кѫща
- 0·75
пруштъ
- 0·60
4·00
пруштъ грива
- 0·45
2·00
1·50
+0·30
±0·000
земникъ
-0·60
4·00
9·00
брѣгъ
±0·000
2·50
3·00
старо
разрѣзъ
Бурдель
въ с. Кнежа
отъ 1825 г.
М. 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 100 м. 1 2 3 4 5
М. 0 1 2 3 4 5с 6 7 8 9 100 м 1 2 3
огнище съ пещь
XI·28· с. Кнежа· ар. Т. З.

Обр. 102. — Троглодитна кѫща въ с. Кнежа — бѣлослатинско — разпредѣление.

до днесъ. Единственото пространство се нарича „трапъ“, въ него е огнището което съответства на „кѫщата“. Огнището е долепено до една отъ дългитѣ страни на която се намира и входа нареченъ „гривица“ или „грива“, последната съединява дветѣ нива: това на двора и на трапа. Между гривицата и трапътъ се издига стена която запазва пространството около огнището отъ вѣтъра, който евентуално би нахлувалъ презъ гривицата; тази преградна стена се нарича „бухрия“.

Колкото замисъла и идеята вложена въ тѣзи жилища при действителната обстановка на тукашнитѣ условия е сполучлива, и заслужваща внимание, толкова техническото и конструктивно изпълнение е просто и примитивно и лишено отъ всѣкаква особеность. Изкопанитѣ въ земята ями, съ срѣдна височина отъ 1.80 до 2 м. очертаващи пространството на бѫдащето жилище, се покриватъ посредствомъ грубъ скелетъ отъ дърво, съ било и столици върху които идватъ ребрата отъ валчести дървета. Върху ребрата се постава дълга нечупена слама, специялно запазена за това, положена по посока на наклона, върху това идва тръстъ или шаваръ, който по тѣзи крайнини се намира въ голѣмо изобилие изъ блатата, и най отгорѣ се натрупва пръстъ, която образува пласт дебелъ при билото до 1 м. а въ долнитѣ части — при

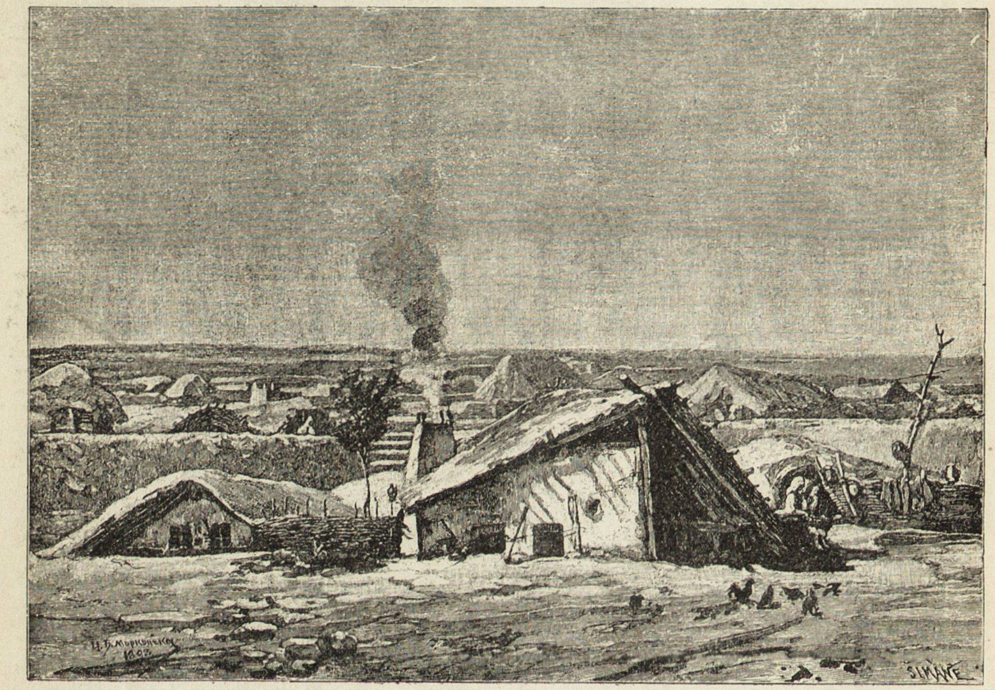

Обр. 103. — Троглодитно село. Картина отъ Мърквичка отъ 1892 год.

„стрѣхата“ дебелината му расте поради естественото свличане на пръста по наклона на покрива. Покрива се попълва съ пръсть всѣка година. Отъ вѫтрѣ стенитѣ се обмазватъ съ редка глина която се заглажда и баданосва съ чиста бѣла варь, за да се помогне отчасти на осветлението на иначе доста тъмнитѣ пространства. Височината на помещенията обикновено е 2.00 м. Прозорци се поставятъ само въ брѣгътъ и по редко въ кѫщата, останалитѣ пространства получаватъ осветление или презъ сѫседнитѣ на тѣхъ помещения или оставатъ изобщо безъ такова. Колкото и да е „модернизирано“ едно такова жилище, то си

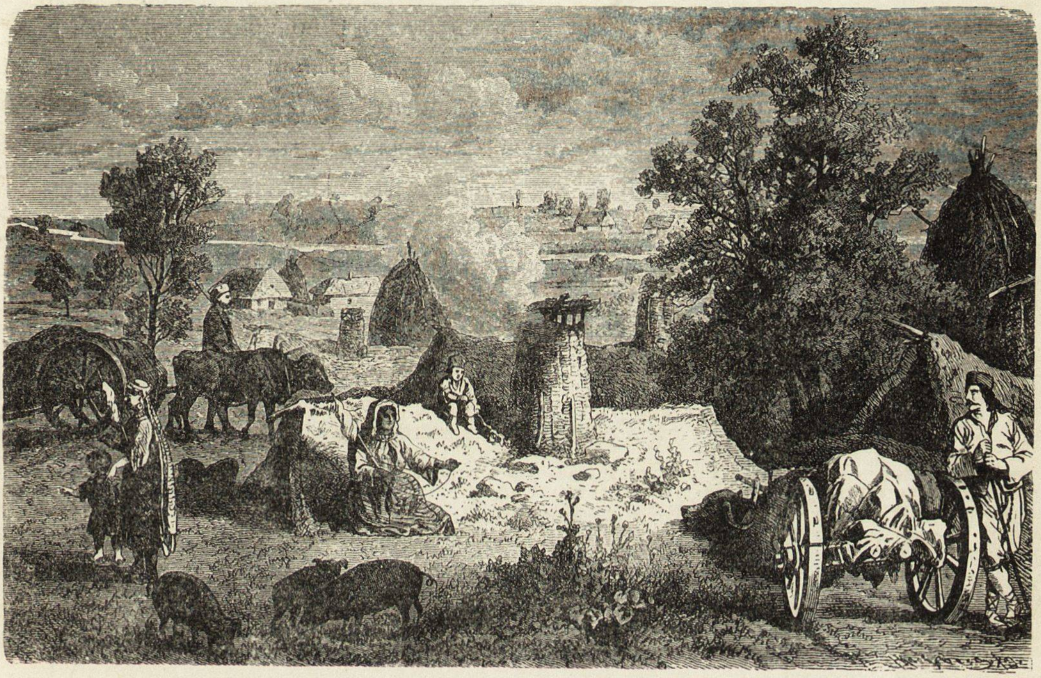

Обр. 104. — Троглодитно село Василовци — по рѣка Ломъ — рисунка отъ Ф. Каницъ.

остава винаги нехигиеничио и бързото имъ изчезване отъ освобождението на насамъ, показва на пробудилото се съзнание на селенина отъ тоя край да свърши часъ по скоро съ тоя начинъ на живѣене.

Въ наши дни тѣзи жилища почти сѫ изчезнали изъ селата на бѣлослатинско, гдето се срѣщатъ инцидентно и ломско отъ гдето отдавна ги нѣма, само въ плѣвенско още се срѣщатъ масово цѣли села като двetѣ Митрополии, Брестъ и пр. Такива села правятъ особено впечатление съ своя еднообразенъ студенъ цвѣтъ на оголената отъ всѣкаква зеленина пръстъ, и гледано селото отъ горната страна на хълма, по който е заселено, виждатъ се само землени могилки и стърчащитѣ широки комини. Въ скоро време тѣзи сгради ще изчезнатъ и ще остане само спомена за тѣхното сѫществувание.

Троглодитнитѣ сгради иматъ своето минало, което се корени назадъ още въ античнитѣ вѣкове; тѣхното истинско отечество обаче винаги е било равниннитѣ на долния Дунавъ, Влахия и Унгария. Специялно за тѣзи въ нашата Дунавска равнина поменава Каницъ въ пѫтописа си отъ 1873 г. и дава една скица за външния изгледъ на такава кѫща отъ с. Васильовци на р. Ломъ обр. 104 и което сега нѣма нито една такава, а по него врѣме почти цѣлото е било така застроено. Той попада обаче въ грѣшка като твърди, че това били врѣменни сгради на завърналитѣ се отъ Кримъ българи избегали тамъ съ рускитѣ войски презъ 1862 г.

Причината за появата на тѣзи жилищни сгради е безлесието на тѣзи крайнини и отъ тука липсата на дървенъ строителенъ материялъ. И днесъ по тѣзи села нѣматъ дърва за горене, а за тая цѣль си служатъ съ изсушенъ биволски и кравешки торъ. Новоизникващитѣ надземни сгради които замѣстватъ „кѫщата у земъ“ носятъ характера на първитѣ и много елементи отъ тѣхъ сѫ пренесени и въ новата надземна кѫща.

ГЛАВА V.

Стопански сгради.

Стопанския дворъ на полската селска кѫща и неговитѣ сгради.

Стопанския дворъ на полската кѫща и неговитѣ сгради представляватъ по-голѣмъ интересъ отъ този на планинската кѫща. Обекта на полското селско стопанство е преимуществено земледѣлието. Самото дворище е широко, тъй като има за цель да побере всички функции на това стопанство, до колкото се отнася до обработването на продуктитѣ, тѣхното складиране, а сѫщо и да прибере живиятъ му и машиненъ инвентаръ. До преди въвеждането на машината, въ земледѣлското стопанство, нуждата отъ широкъ дворъ е била още почувствителна: при единиятъ и при другиятъ случай, обаче винаги ширината и голѣмината на дворътъ е въ зависимость отъ количеството на обработваемата площь, ниви, градини, ливади и пр., които принадлежатъ къмъ стопанството. При чисто полскитѣ села съ интензивно развито земледѣлие, каквито сѫ селата въ бѣлослатинско, плѣвенско и пр., срѣщатъ се дворища съ голѣма площь, която понѣкога достига до 9—10 декара. Въ полупланинскитѣ села, гдето стопанството е еднакво ангажирано съ земледѣлие и скотовъдство, дворището представлява съ своитѣ сгради една смесица.

Централната сграда на стопанскиятъ дворъ е винаги жилищната сграда, която по-често стои въ края отъ колкото въ срѣдата на обширенъ дворъ; до нея по протежение на граничната линия на дворището, се редатъ отдѣлнитѣ стопански сгради. Получената по срѣдата на двора празна площь, служи за гумно, за дръвника — мѣстото гдето се извършватъ малкитѣ поправки на селско-стопанския инвентаръ и др. Изобщо установенъ редъ въ ситуацията на стопанскиятъ дворъ въ насъ нѣма: всѣко стопанство се реди и подрежда стопанскитѣ си сгради споредъ разбиранията и сръчностьта на стопанина. Отъ даде-

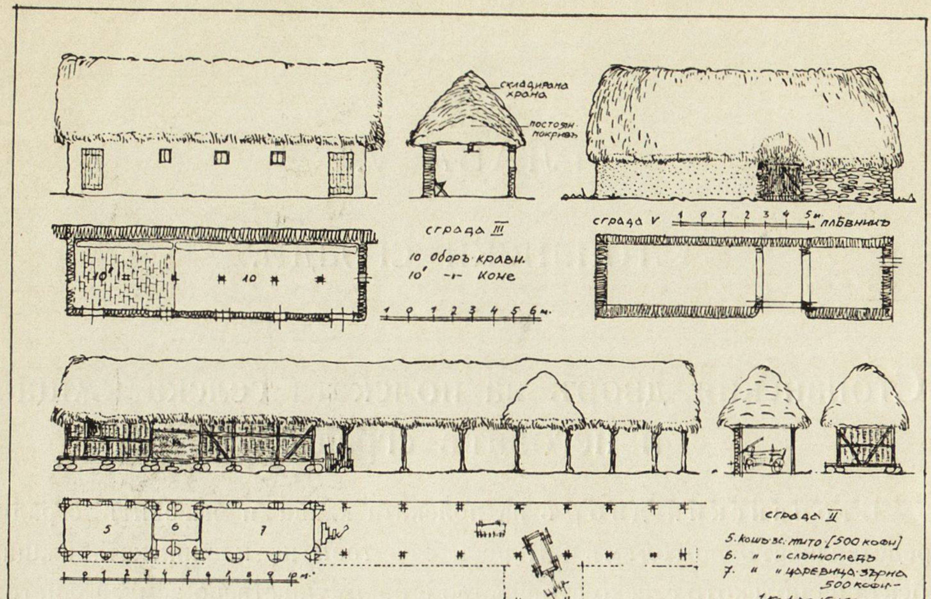
складирана храна
постоянъ покривъ
сграда III
10 оборъ крави.
10' -„- коне
1 0 1 2 3 4 5 6 м.
сграда V
1 0 1 2 3 4 5 м.
плѣвникъ
сграда II
5. кошъ за жито [500 кофи]
6. „ „ слънчогледъ
7. „ „ царевица зърна 500 кофи
1 кофа = 15 кg.
1 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 м.
18
17
16
19
20
21
22
23
14
15
8
II
7
6
5
I
4 3 2 1
9
10
10'
11
12
13
III
IV
V
11·10
2·60
2·40
3·40
2·70
3·00
1
2
3
4
сграда I
1. навесъ за ластуни
2. угойване свини
3. дворъ за свине
4. пом. за свине.
1 0 1 2 3 м.
60
170
3 м.
170
№ 12
350
1·5
Кокошарникъ
№ 9
150
230
100
арх. Т. З.
с Кнежа. Стопански дворъ на Савчо Бълоперинъ м² 2400. ниви - дек 130.

Обр. 105. — Стопански дворъ въ с. Кнежа — бѣлослатинско.

1 — Навесъ за ластуни, 2 — Сграда за свине, 3 — Дворъ за свине, 4 — Кочина, 5 — Кошъ за жито (400 кофи), 6 — Кошъ за слънчогледъ (100 кофи), 7 — Кошъ за царевица (кочани) 500 кофи, 8 — Навесъ за коли и машини, 9 — Сандъкъ за смѣтъ, 10 — Оборъ, 11 — Навесъ за резачката и сѣно за добитъка, 12 — Кокошарникъ, 13 — Ластуни, 14 — Плѣвникъ за ситна слама, 15 — Торъ (сухъ) за горене, 16 — Кошъ за жито, 17 — Нужникъ. — Стопанството има 100 декари ниви, ливади, лозя и пр.

нитѣ примѣри въ обр. 105 и 106 се виждатъ различнитѣ ситуации на дворищата. Би могло да се каже, че по-голѣмия брой дворища иматъ известна еднообразность въ разполагане на отдѣлнитѣ сгради, а именно: разполагатъ сградитѣ по периферията на двора.

Въ кѫщата въ с. Заножене, обр. 84, личи разумно разграничение

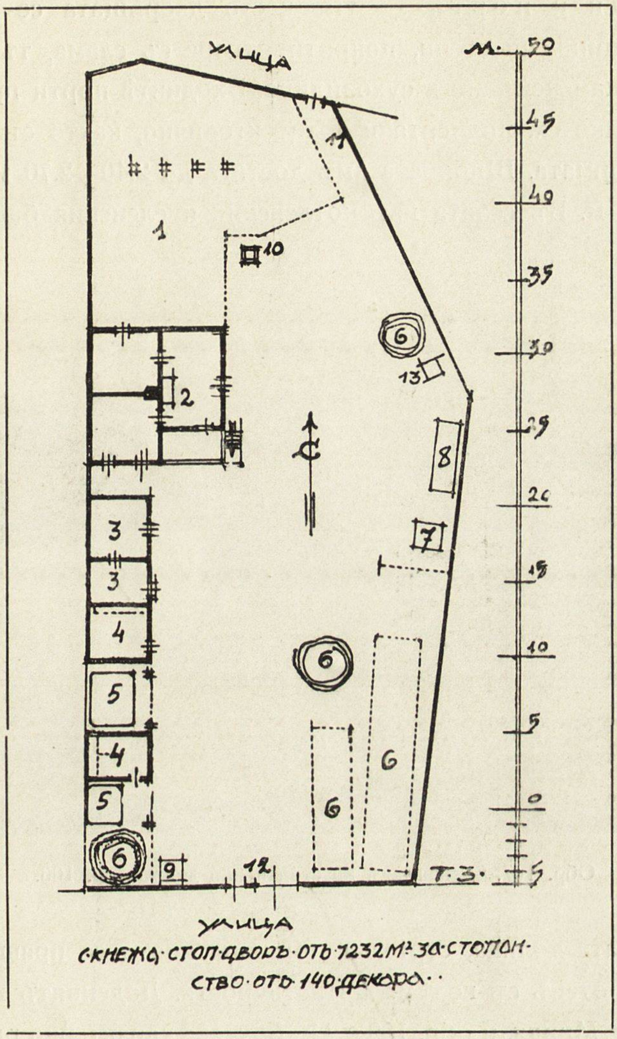
улица
м. 50
45
40
35
30
25
20
15
10
5
0
5
11
1
10
6
13
2
С
8
7
3
3
4
6
5
4
6
6
5
6
9
12
Т.З.
улица
с. Кнежа. стоп. дворъ отъ 7232 м² за стопанство отъ 140 декора..

Обр. 106. — Стопански дворъ въ с. Кнежа — бѣлослатинско.

1 — Дворъ-градина съ кошери за пчели, 2 — Жилищна кѫща, 3 — стаи за живѣене, 4 — Яхъръ, 5 — Кошъ за царевица на кочани 300 кофи, 6 — Купи отъ пластуни и слама, 7 — Кокошарникъ, 8 — Кошъ за жито, 9 — Сухъ говежди торъ за горене, 10 — Бунаръ, 11 — Входъ отъ улицата, 12 — Входъ за коли, 13 — Кошъ за жито. — Стопанството има 140 декара обработваема площь.

на двора, за различнитѣ нужди на стопанството, прави впечатление отдѣлния входъ за двора за добитъка, гдето сѫ разположени и купитѣ съ сѣното. Сѫщото се наблюдава и въ троглодитната сграда въ с. Брѣстъ. Дворищата въ с. Кнежа обр. 105 и 106, се характеризиратъ, съ двѣ особености, първо тѣ нѣматъ хармани, понеже работятъ съ машини, и второ нѣматъ буница, тъй като торътъ отъ добитъкътъ използватъ за горене.

Огради и порти. — Най-често дворищата се обграждатъ съ плетъ, кирпичени стени, покрити отгоре съ слама, търне или керамиди или каменен зидъ сухозидица. Входнитѣ порти при зиданитѣ стени най-силно сѫ подчертани архитектонично, както съ размѣра си така и съ формата. Ширината имъ достига до 2.40—2.70 м., а височината до 2.80 м. Въ селата изъ котленския и еленския балкани, както и въ стремската долина, стрѣхата-покривъ, която се прави надъ портата е разработенъ съ голѣма артистичность. Дадениятъ примѣръ въ обр. 108 отъ с. Миндя, и обр. 109 и 110 показва характерно разработване на цѣлиятъ входъ въ свързка съ портата. Малката врата за пешоходци се прави или отдѣлена отъ голѣмата порта или въ едно отъ крилата на сѫщата. При ограждане съ плетъ входната порта, наречена вратникъ, се изработва сѫщо отъ плетъ (обр. 111).

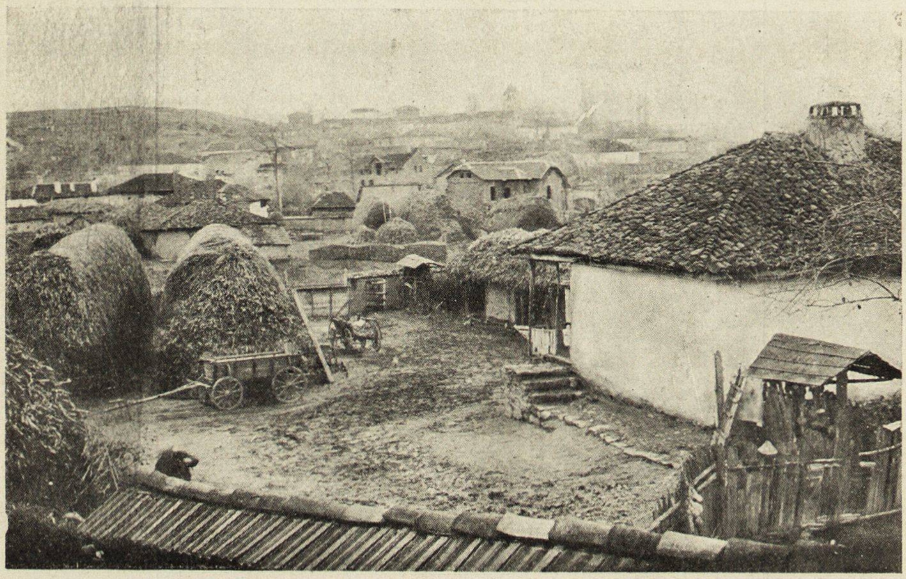

Обр. 107. — Изгледъ на стопанския дворъ обр. 106.

Оборъ. — Самиятъ стопански дворъ е единъ комплексъ отъ сгради. Най-сѫществена сграда следъ жилищната е обора — жилището на добитъка: мотора на селско-стопанската машина, и безъ който е немислимо такова. Селенина презъ цѣлиятъ си животъ е въ непрекъснатъ контактъ съ него. И поради зависимостьта на първиятъ отъ добитъка се обяснява този голѣмъ контактъ, който винаги е сѫществувалъ между тѣхъ. Мѣстото за живѣене на добитъка е въ непосредствена врѣска съ това на човѣка. Въ родопската кѫща, въ много македонски села, въ троглодитната кѫща виждаме това сѫжителство. Въ селската полска кѫща отъ ново време, обора макаръ и въ отдѣлна

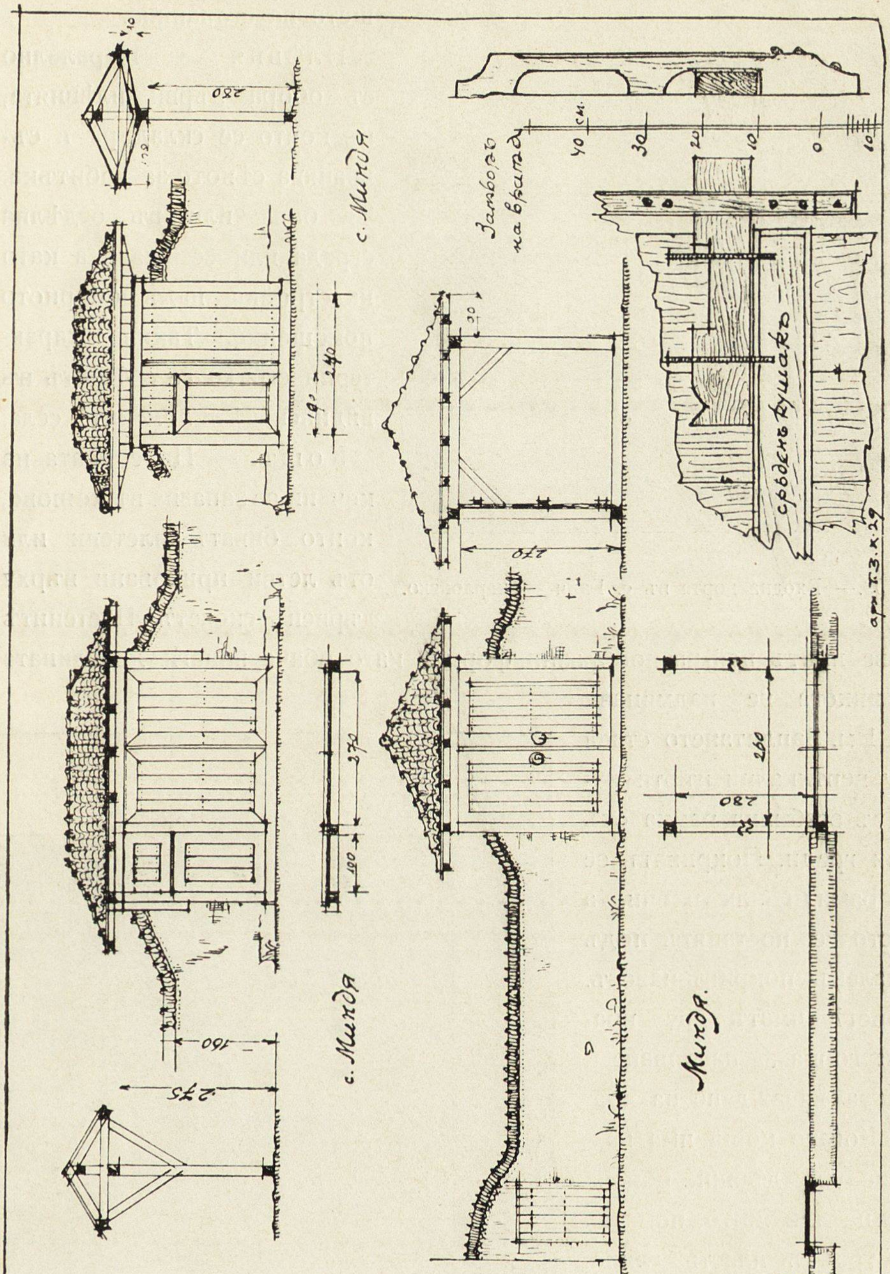
с. Миндя
280
240
270
30
Замъкъ на врата
40 см.
30
20
10
0
10
срѣденъ кушакъ
арх. Т.З.К. 29
370
100
280
160
275
с. Миндя
Миндя

Обр. 108. — Дворни порти въ с. Миндя — еленско.

Обр. 109.— Входна порта въ с. Баня — карловско.

сграда поставенъ, а разположенъ най-близо до жилището на стопанина.

Плѣвня. — Паралелно съ обора върви плѣвнята, въ която се складира и съхранява сѣното за добитъка. Тя бива или въ отдѣлна сграда или се развива като надстройка надъ оборното помещение. Такива характерни сгради се срѣщатъ въ видинскитѣ и ломскитѣ села.

Кошъ. — Царевицата на кочани се запазва въ кошове, които биватъ плетени или отъ летви приковани върху дървенъ скелетъ. Плетенитѣ кошове иматъ най-разнообразни форми, като обаче винаги дебелината имъ никога не надминава 0.80—1 м. Заплитането става върху вертикални пърти набити въ стабилна рамка отъ дебели греди. Покриватъ се съ керамиди или плочи, а по-често се поставятъ подъ специаленъ покривъ-навесъ. Кошоветѣ иматъ две вратички: горна за насипване и долна за изваждане на хранитѣ. Когато коша има назначение да държи ронена царевица или жито, помазва се вжтре съ пласть глина. Кошоветѣ се поставятъ винаги така щото да бждатъ достжпни отъ всѣка страна за въздуха за да може постоянно да се ветилира

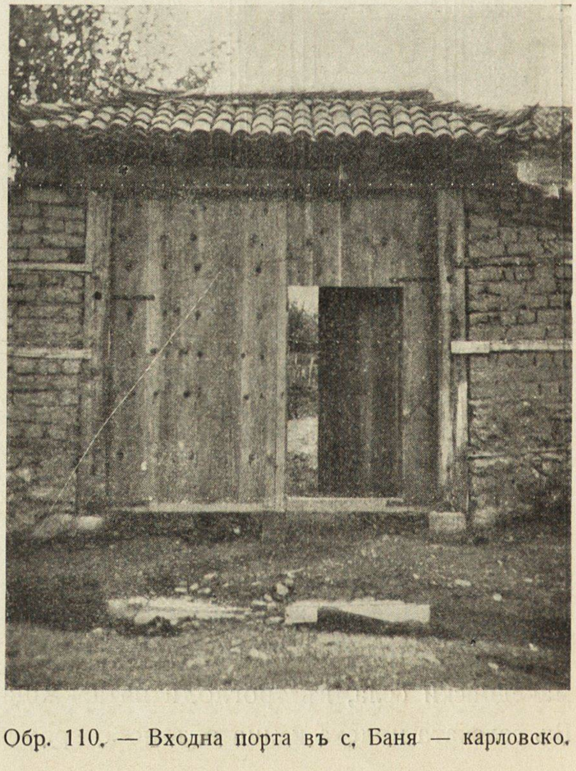

Обр. 110. — Входна порта въ с. Баня — карловско.

храната въ него. Все заради това, единиятъ отъ размѣритѣ на коша, е винаги малъкъ за да не представлява дебела площь, която мъчно би се пронизвала отъ външниятъ въздухъ. Срѣщатъ се кошове съ грамадни размѣри въ височина и дължина, и то въ покрайнини плодородни, така напримѣръ въ Македония, въ Гостиваръ, дължинитѣ имъ

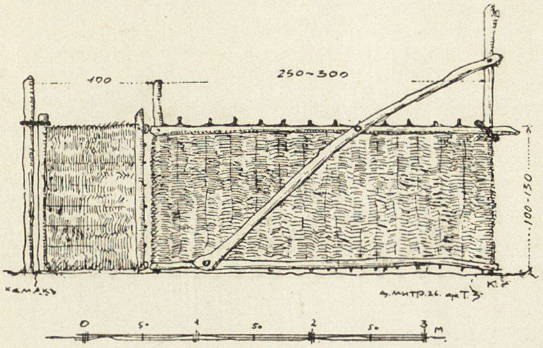

Обр. 111. — Вратникъ въ с. Долно Митрополия.

достигатъ до 10—12 и повече метри. Въ села съ богатъ и изобиленъ дървенъ материалъ се правятъ кошове отъ дървени летви поковани върху скелетъ отъ греди.

Хамбаръ. — Хабара е най-красивата постройка въ селскиятъ дворъ. Въ планинската кѫща хамбаря е малъкъ и не се строи само-

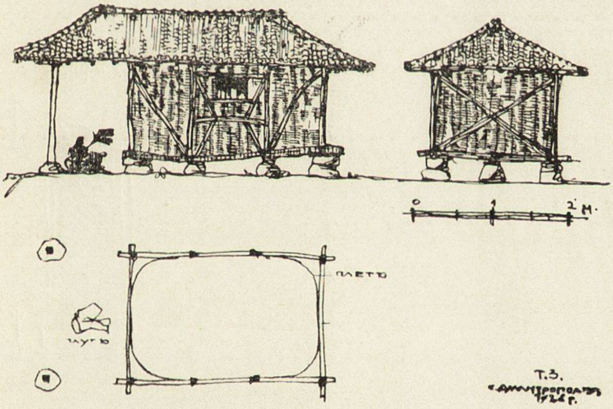

Обр. 112. — Плетенъ кошъ за царевица на кочани.

стоятелно, но винаги идва въ връска съ нѣкоя часть отъ жилищната сграда. Въ тетевенската, еленската, родопската и др. планински кѫщи, хамбаря се помещава въ чардака, въ кьошка. Това разполагане на хамбаря създава нарушение на ритъма на фасадата, но сѫщевременно е умело използвано като архитектоничен мотивъ внасящъ разнообразие въ нея.

Самостоятелни хамбари като отдѣлни сгради се срѣщатъ обикновено въ полскитѣ и полупланинскитѣ села. Поставени сѫ върху каменни подложки и цѣлиятъ имъ скелетъ е отъ дървени греди, обковани отъ вѫтре съ дъски така щото цѣлиятъ дървенъ скелетъ остава виденъ. Покрива е керамиденъ или покритъ съ каменни плочи. Иматъ горни и долни врати, за насипване и респективно за изваждане на храната. Хамбаря стои винаги изолиранъ въ срѣдата на двора, по съображения казани погоре за кошоветѣ. Срѣщатъ се хамбари двуетажни като приземното пространство се използва за нѣщо друго, обр. 115 въ приземието е кухня. Запазени сѫ хамбари съ грамадни размѣри,

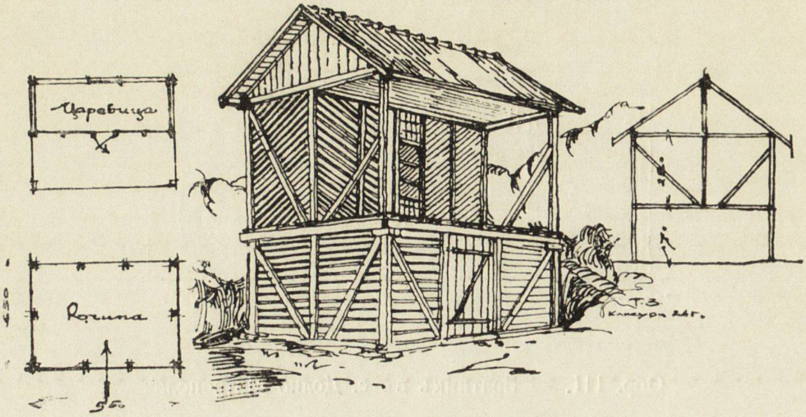

Обр. 113. — Дъсченъ кошъ за царевица.

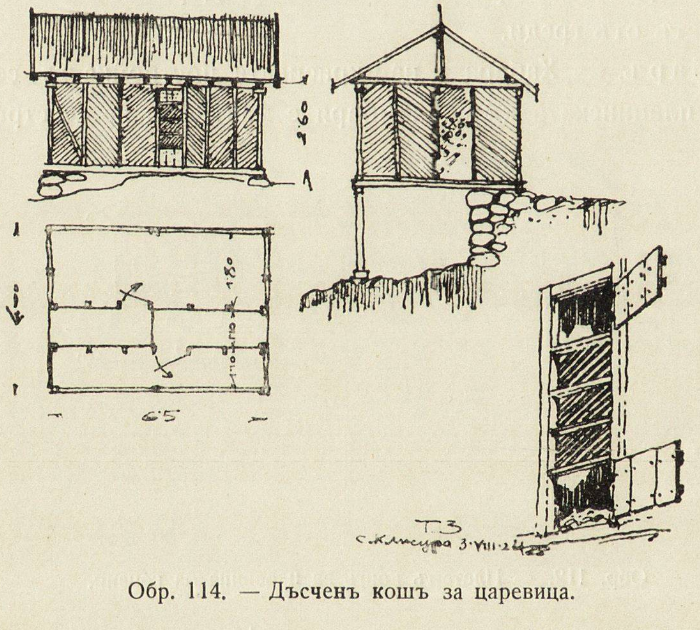

Обр. 114. — Дъсченъ кошъ за царевица.

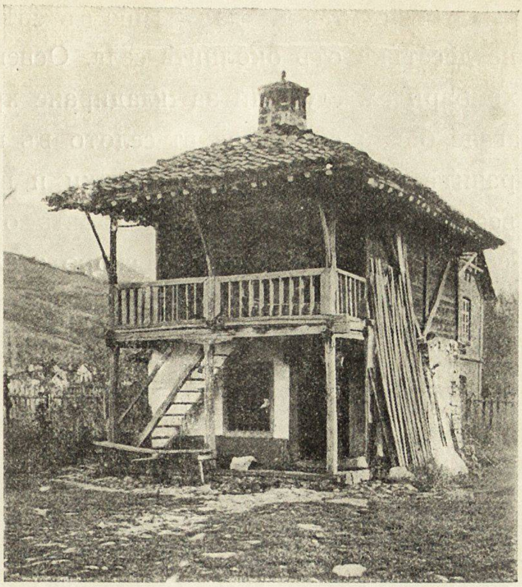

Обр. 115. — Хамбаръ — разпредѣление обр. 116.

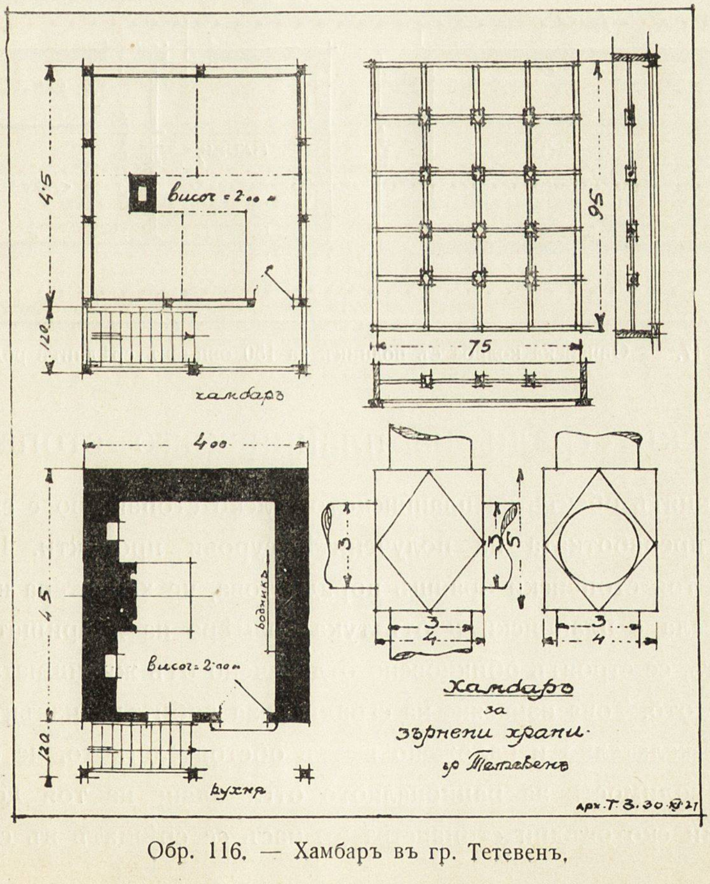
4·5
височ = 2·00 м
120
хамбаръ
95
75
400
45
водникъ
височ = 2·00 м
120
кухня
3
5
3
4
3
4
Хамбаръ
за
зърнени храни
гр Тетевенъ
арх. Т. З. 30. VI. 21

Обр. 116. — Хамбаръ въ гр. Тетевенъ.

предназначени за нуждитѣ на голѣми стопанства, като хамбаря въ с. Долни Луковитъ, строенъ отъ Митхадъ Паша въ срѣдата на миналия вѣкъ, за събиране десетъка отъ околнитѣ села. Освенъ за тази цель тѣзи общински хамбари сѫ служили за складиране храни предназначени за подпомагане бедни семейства въ селото въ неплодородни и лоши години. Хранитѣ сѫ събирани отъ всички и всѣкой е давалъ като даждие известно количество въ зависимость отъ общиятъ си доходъ. Такъвъ е билъ хамбаря, който до скоро е сѫществувалъ въ с. Бреница. Тоя колективенъ начинъ на взаимно помагане е характеренъ и говори за голѣмо социално съзнание.

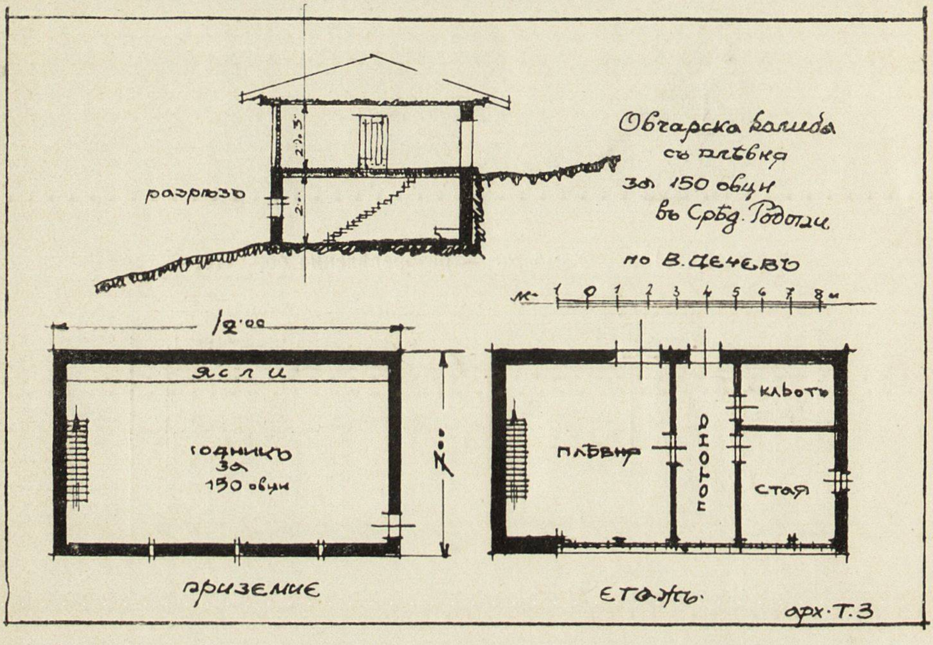
Овчарска колиба
съ плѣвня
за 150 овци
въ Срѣд. Родопи
по В. Дечевъ
разрѣзъ
2.25
2.00
м 1 0 1 2 3 4 5 6 7 8 м
12.00
ясли
подникъ
за
150 овци
7.00
плѣвня
потонъ
кльоть
стая
приземие
етажъ
арх. Т. З

Обр. 117. — Овчарска колиба съ подникъ за 150 овци въ срѣднитѣ родопи.

Стопански сгради на планинското стопанство.

Главниятъ обектъ на планинското селско стопанство е скотовъдството и преработката на полученитѣ сурови продукти. Всичкитѣ сгради на тоя стопански браншъ поради това, че характера на терена на тѣзи села е планински и отъ тука размѣра на дворищата много ограниченъ, се строятъ обикновено отдалечено отъ жилищната сграда, извънъ селото. Това изнасяне на сградитѣ за добитъка извънъ селото е удобно, желателно и наложено и отъ обстоятелството, че се явява като необходимость за рационалното отглеждане на тоя добитъкъ. Най-голѣми скотовъдни стопанства въ насъ се срѣщатъ въ срѣднитѣ

Родопи, гдето специално се е развило овцевъдството въ голѣмъ мащбъ.

Сая. — Сградитѣ, въ които добитъка нощува и гдето седи затворенъ презъ зимата наречени „саи“, а въ западна България „пояти“, сѫ разположени по на 6—7 км. надалече отъ селото извънъ въ планинитѣ. Мѣстото гдето се строи саята е избрано и удовлетворява редъ условия. Интересъ представляватъ срѣднородопскитѣ саи понеже тука скотовъдството е интензивно развито и сложено на стабилни начала. Саята е каменна сграда покрита съ каменни плочи, слама или дъски. Понеже овчаря живѣе винаги при стадото, за него се пристроява или надстроява жилище. Саята се строи винаги на скатоветѣ на нѣкой хълмъ. Приземието, което съдържа помещенията за добитъка, тука наречено „подникъ“, поради профила на терена, въ едната си страна е въ изкопъ. Въ етажа, който следва върху подника, една часть е отдѣлена за плѣвня, а въ останалата се построява жилището на овчаря. Въ последното се влазя отъ горна страна на хълма, гдето поради наклона на терена, входа му се намира на ниво съ сѫщия въ тази точка. Стенитѣ на подника сѫ каменни, помещението е полутъмно и се освѣтява само съ три-четири дупки-мазгали оставени въ южната стена. Стенитѣ на етажа сѫ паянтови, а часть отъ външнитѣ стени отъ къмъ южната страна, дъсчени, презъ зиркитѣ на които се освѣтява плѣвнята и нѣкои отъ помещенията на овчаря. Пода на подника е слабо наклоненъ по посока на терена и редко бива посланъ. Саята въ обр. 117 побира до 150 овци.

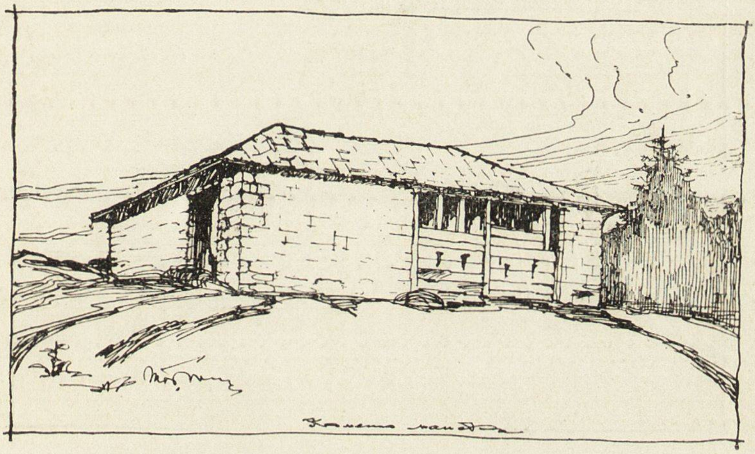

Обр. 118. — Каменна мандра въ Срѣднитъ Родопи.

Поята. — Въ полскитѣ села, саитѣ се работятъ леко, не така както въ срѣднитѣ Родопи. Като образецъ на тѣзи полски саи могатъ да послужатъ тѣзи отъ западна България: това сѫ леки постройки, които по конструкцията си напомнятъ троглодитнитѣ сгради отъ северобългарската равнина. Пода имъ е вдълбанъ 30 до 40 см. въ земята, горниятъ имъ градежъ е плетъ, който се покрива съ слама и следъ това съ дебелъ пласть пръстъ. Тѣзи пояти иматъ дъгообразна форма, но се срѣщатъ и такива състоящи се отъ права дълга часть съ две крилообразни излизания въ двата си фланга така, че въ предната часть се образува дворъ. Въ едното крило е колибата на овчаря, въ другото оборъ за конъ, крава или другъ едъръ добитъкъ, а за овцетѣ остава срѣдната и най-голѣмата часть отъ саята. Въ това помещение се намиратъ и ясли за хранене на овцитѣ. Двора, който се образува предъ саята, служи за задържане на добитъка сутринь преди изкарването му на паша и вечерь следъ връщането му, гдето овцитѣ се издойватъ. Купитѣ съ храната на овцетѣ се намиратъ въ сѫщия дворъ. Въ бѣлослатинско, фуража се складира по покривитѣ на отдѣлнитѣ сгради.

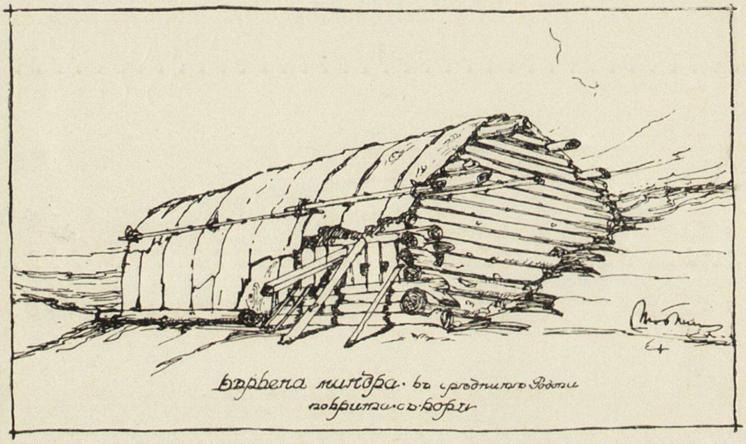
Дървена мандра въ срѣднитѣ Родопи
покрити съ кори

Обр. 119. — Дървена мандра въ срѣднитѣ родопи.

Каменна сая. — Въ Родопитѣ се срѣщатъ и каменни саи за по-малъкъ брой овце — до 30—40 глави. При тѣхъ колибата на овчаря се строи отдѣлно.

За преработването на млѣкото при мандритѣ се правятъ, въ срѣднитѣ Родопи, специални постройки, които биватъ постоянни — каменни и временни — покрити съ кори отъ дървета.

Срѣдно-родопскитѣ саи и мандри правятъ впечатление, а особено като се сравнятъ съ сѫщитѣ сгради въ останалата часть на страната.

Уреденитѣ и завършени стопански сгради, на срѣднородопскитѣ овчари напълно съответствуватъ на развитото имъ скотовъдство. Овчарството тука е създадено отъ преселилитѣ се тука Юруци-турци, които до преди завладяването на страната отъ турцитѣ сж населявали Малоазиатскитѣ равнини, гдето сж пасли грамаднитѣ си стада отъ коне, овци и пр. Следъ завладяването на България и Византия нѣколко оджака отъ тѣхъ се прехвърлятъ на полуострова заедно съ стадата си и се поселятъ въ обезлюденитѣ равнини на Гюмюрджина и Енидже-вардарската долина, гдето се установяватъ на постояни мѣстожителства, а презъ горещинитѣ идвали съ стадата си да лѣтуватъ въ Родопитѣ. Влиянието, което Юруцитѣ сж указали върху редкото родопско население, е било извънредно голѣмо; овцевъдството сложено на такава широка база и появилитѣ се съ това овчарски сгради е юрушко влияние. Въ началото на XVIII вѣкъ юруцитѣ престанали да идватъ въ лѣтнитѣ си пасища и повѣрили стадата си на хора отъ тукашното население, които по такъвъ начинъ ставатъ кехаи и овчари, забогатяватъ покрай юруцитѣ и започватъ да изкупватъ тѣхнитѣ пасбища и гори, като съ това се появяватъ и голѣми собственици между тѣхъ.

ГЛАВА VI.

Архитектонични елементи.

Стрѣха. — Като най-главенъ и сѫщественъ елементъ въ сградата, който разграничава и ограничава вертикалнитѣ и хоризонтални ѝ елементи, е стрѣхата, която съ преминаването на строежа на сградата отъ дървенъ въ масивенъ, преминава въ зиданъ корнизъ. При б. с. к. това преминаване се ясно, наблюдава, тъй като сѫ запазени форми които сѫ фази отъ това еволиране на тази часть отъ сградата. Най-простата форма на стрѣхата е простото надвесване на ребрата отъ покрива предъ околовръснитѣ стѣни на сградата (обр. 120). Отъ тази основна форма се явяватъ последующитѣ, гдѣто било, че се усъвършенства самата форма въ естетическо отношение, било че се търси едно по практично за назначението ѝ рѣшение, основната конструктивна мисълъ си остава все сѫщата. Така въ обр. 120 п. 3 съ получения надзидъ въ тавана отъ една страна се развива таванското помещение и отъ друга се създава благодаренъ мотивъ за външната архитектура на сградата За получаването обаче на тази форма трѣбва да се предполага дълга практика и сравнително голѣмъ усетъ къмъ формата. Тази стрѣха въ сградитѣ гдѣто се срѣща сега, въ пиринската кѫща, се е развила въ периода на дървената кѫща и въ днешната си форма и видъ е остатъкъ отъ тогава. Въ днешниятъ си видъ тя е бѣлегъ, който показва пѫтя на развитието презъ който е минала пиринска кѫща за да дойде въ днешния си живописъ видъ въ който я намираме. По нататъшното развитие на стрѣхата се вижда въ п. 4 на сѫщия образъ, гдѣто широката стрѣха се подкрепва отъ дървени паянти, докато при една още по късна форма на развитие, когато кѫщата отъ дървена минава въ масивна — зидана сграда, повлича и налага изработването на стрѣхата да стане въ сѫщия характеръ: обшититѣ съ летви подпорни паянти се измазватъ и се създава основната форма на корниза отъ която въ последствие се развиватъ производни форми.

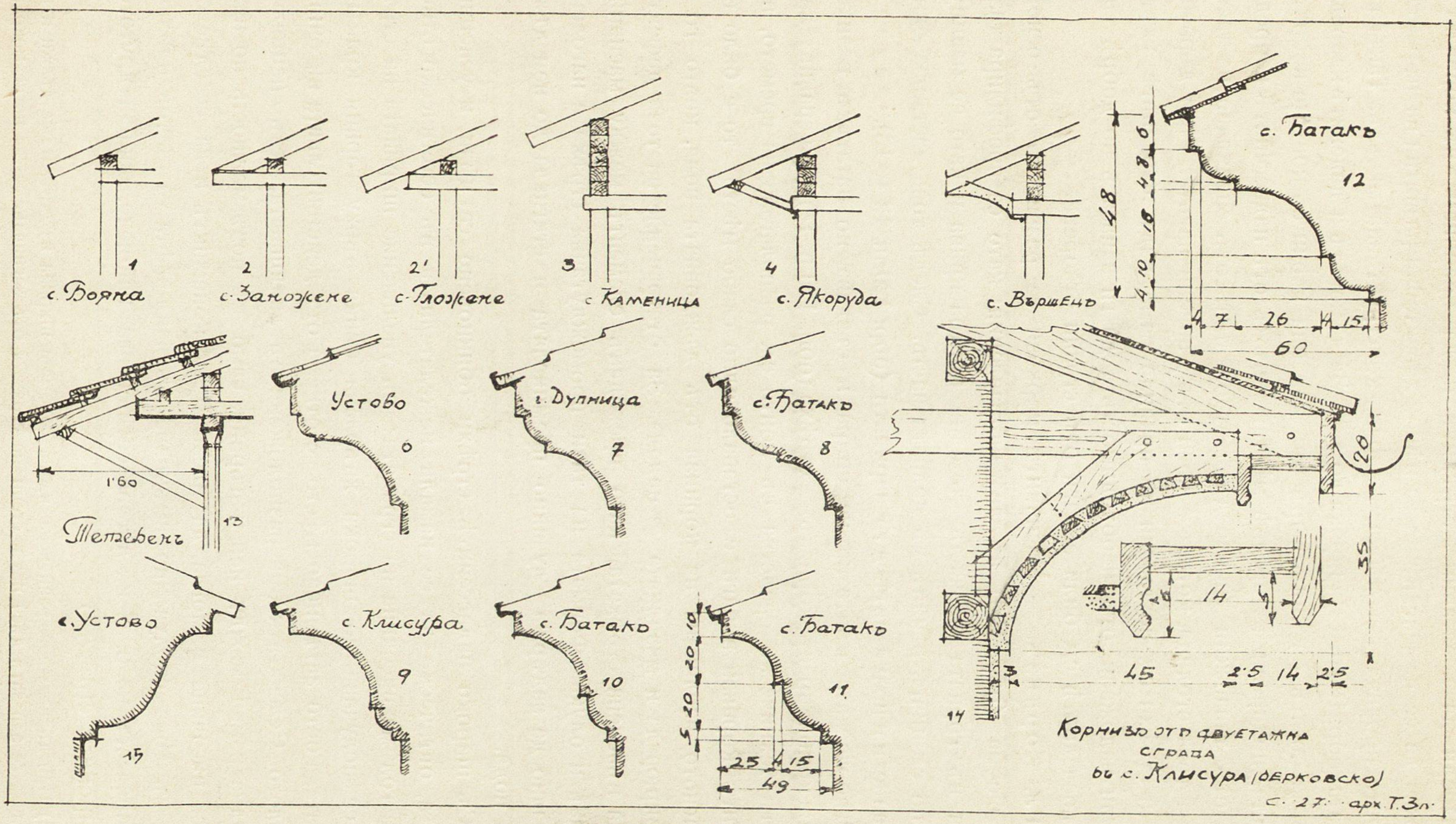
1
с. Бояна
2
с. Заножене
2'
с. Глоджене
3
с. Каменица
4
с. Якоруда
с. Вършецъ
с. Батакъ
12
6
8
4
8
18
4
10
4
10
48
4
7
26
4
15
60
1'60
Тетевенъ
13
Устово
0
г. Дупница
7
с. Батакъ
8
20
35
14
14
45
2'5
14
2'5
3
14
с. Устово
15
с. Клисура
9
с. Батакъ
10
с. Батакъ
11
10
20
20
5
25
4
15
49
Корнизъ отъ двуетажна сграда
въ с. Клисура (Черковско)
с. 27. арх. Т. Зл.

Обр. 120. — Стрѣха и корнизъ.

Преди да изоставиме стрѣхитѣ и да преминеме въ корнизитѣ, заслужва да се помене нѣщо за нѣкои характерни развития на първитѣ, въ които проличава дълбока и здрава конструктивна мисълъ. Такъва е стрѣхата (обр. 120 п. 13) широка до 1.60. За да могътъ издаденитѣ напредъ ребра да носатъ тежкия товаръ отъ каменни плочи съ които е покрита сградата, подпрени сѫ на двѣ мѣста, еднъжъ отъ надвесенитѣ напредъ греди отъ таванския гредоредъ и втори пѫть отъ специялно поставената за това столица, която се носи отъ дървени паянти. Тѣзи дървени широки стрѣхи сѫ поставяни по правило само надъ чардацитѣ гдѣто сѫ били наложени отъ необходимостьта да ги запазатъ по добрѣ тъй като последнитѣ сѫ били винаги отъ страни отворени.

Гл. Корнизъ. — Масивнитѣ корнизи се развиватъ отъ основната форма (обр. 120) въ двѣ направления: като се профилира тази форма въ горната си часть съ една контра крива и като се манипулира по сѫщиятъ начинъ въ долната часть. Следъ това настѫпва едно съчетание на полученитѣ двѣ вариянти (обр. 120 п. 12 и 13).

Творческата фантазия не спира и създава по нататъкъ великолепния комбиниранъ корнизъ — стрѣха (обр. 120 п. 14). При сравнително слабитѣ технически средства съ които сѫ разполагали на времето, въ мазанитѣ корнизи винаги е оставало едно слабо мѣсто: то е било не ефикасното изолиране на корниза отъ дъждовната вода, която го е подмокрювала и мазилката е падала. За отстранение на този дефектъ е била въведена стрѣхата, като преходенъ елементъ между масивния корнизъ и олука. Формата на тази промеждутачна стрѣха е нагодена специално да задържа случайно преминалата и стигнала до нея дъждовна вода.

Съ широко надвесенитѣ стрѣхи обикновено се цѣли, и успешно постига, оптически да се намали нежелателната въ естетическо отношение голѣма височина на сградата: съ увеличение ширината на стрѣхата се получава по широка хвърлена сѣнка върху горния край на сградата, което затъмнено мѣсто се отнема отъ действителната височина на тѣлото. Селската кѫща разположени въ ландшафта, безъ специялна преходна рамка между нея и първия, само съ повъзможность по низката си височина е могла да влезе безъ конфликтъ и да се слѣе съ него: въ това сполучливо вмъкване въ ландшафта се състои идиличната прелестъ на б. с. к., а това се постига най-вече, покрай другото, съ широкитѣ стрѣхи.¹)

---

¹) При дървената жеравненска кѫща голѣмата ширина на стрѣхата се дължи и на нуждата да се запазатъ дъсченитѣ стени на сградата отъ загниване — да не се мократъ отъ дъждовната вода.

Прозорецъ. — Прозорцитѣ при б. с. кѫща по назначение и форма могатъ да се раздѣлатъ на двѣ групи. Първата група обема прозорци чието назначение е не толкова да освѣтяватъ помещението въ което се поставятъ, колкото да служатъ за отворъ презъ който домакина да наблюдава и да оглежда изъ кѫщата цѣлия дворъ. Тѣхнитѣ размѣри не сѫ по голѣми отъ 20/20 до 40/50 см. и се намиратъ обикновено въ „хижата“. При дадения размѣръ на отвора, ясно е, че тѣ нѣматъ голѣмо декоративно значение за фасадата на сградата. Най-често тѣ се затварятъ съ дървенъ капакъ, който често е вѫтрѣшенъ.

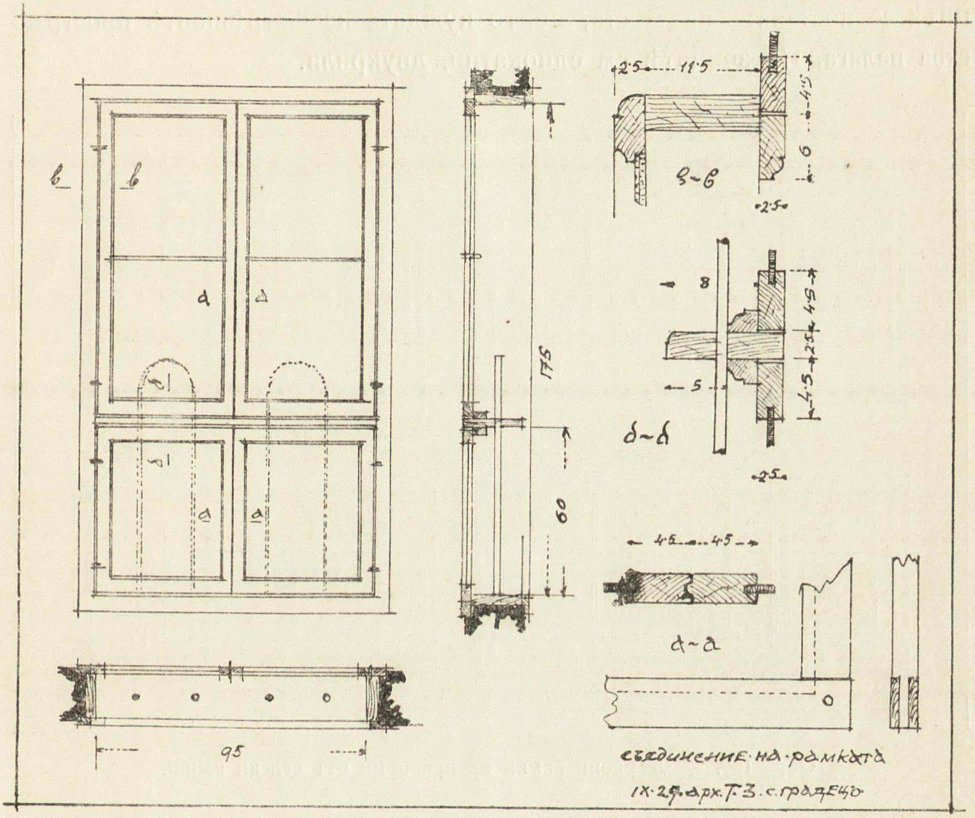

Обр. 121. — Прозорецъ отъ кѫща въ с. Градецъ.

Втората група обема прозорцитѣ, чието назначение е да освѣтяватъ помещенията на които се поставятъ. Тѣхнитѣ размѣри сѫ по голѣми отъ 60/90 и достигатъ до 90/120 м., разполагатъ се единично или въ групи отъ по два, а се срѣщатъ пó-наредко и по три. Груповото разполагане се срѣща по правило въ планинската кѫща и то изключително въ второто помещение, въ собата. Отъ планинската кѫща сѫ преминали и въ полската. Типичното на прозорцитѣ е не голѣмата имъ височина и че сѫ безъ кемпферъ, което произтича отъ малката височина на помещенията, тая височина на прозорцитѣ е отъ рѣшително значение за външниятъ изгледъ на сградата. Груповото разполагане на прозорцитѣ е вече сложна архитектонична композиция, което предполага развитъ усетъ къмъ декоративность.

При чисто полската кѫща, съ познатото господствуще разпредѣление, прозорцитѣ се поставатъ само къмъ една страна на кѫщата, останалитѣ три страни по правило, сѫ безъ всѣкакъвъ прозорецъ което естествено не е безъ исключение. При планинската кѫща прозорцитѣ се поставятъ на мѣста, които нуждата на вѫтрѣшнитѣ пространства налага. Прозорцитѣ сѫ еднокатни, двукрили.

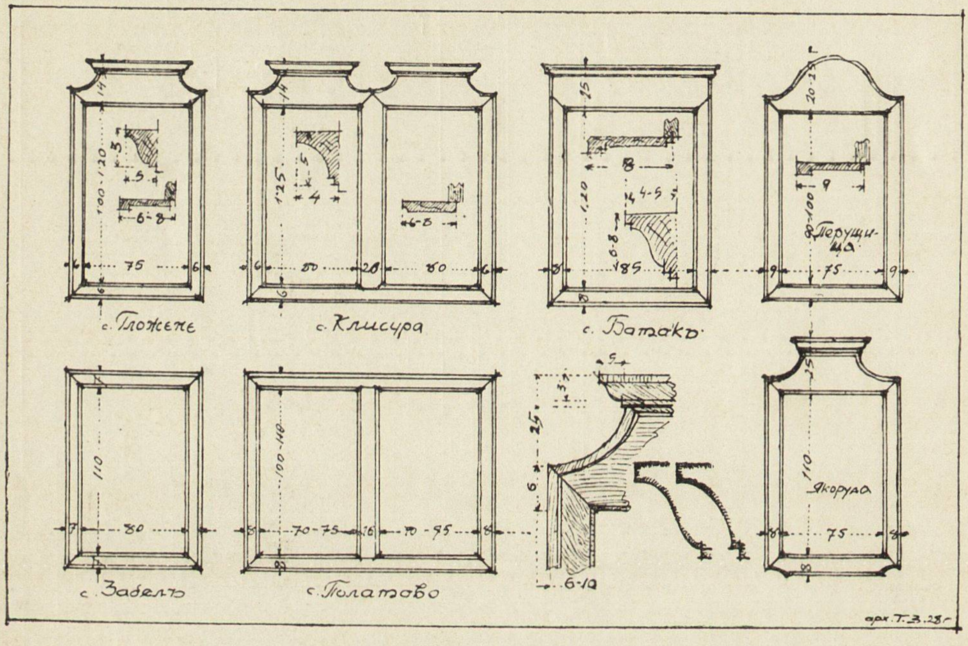

Обр 122. — Дървени рамки на прозорци отъ селски кѫщи.

Единъ прозорецъ отъ най-късно време, пренесенъ въ насъ отъ гръцката срѣдноморска кѫща е показанъ въ обр. 121 съ доленъ кемпферъ: отварятъ се обикновено долнитѣ крила, а горнитѣ — по голѣмитѣ — редко

Рамка. — Рамката е елементъ на прозореца и е отъ голѣмо архитектоническо значение. Тя е създанена по чисто техническо-конструктивни нужди и играе първостепена роля въ оформяването плоскостьта на стѣната. Съ течение на времето дървото пожълтява и взема червеникаво тъменъ-рѫждивъ тонъ, който фактически оформява прозоречния отворъ. Контраста между тази тъмна рамка и гладката бѣла варова мазилка на фасадата съставлява най-красивото съчетание което е постигнато въ българската кѫща изобщо.

Формитѣ на тази рамка не сѫ много разновидни: основната форма, създадена отъ чисто конструктивна нужда, варира само въ горната дъска на рамката. Започвайки отъ простото обрамваме (с. Забелъ) формата бавно и мудно се раздвижва въ горната си часть, като достига максимумъ движение при образеца отъ с. Якоруда. Всичкитѣ профили сѫ извънредно тънки, плитки и нежни, което се подава много сполучливо на дървото. И действително самата рамка не действа съ профилитѣ си, но съ силуета — съ контурнитѣ си линии, които обгърщатъ хомогенния тонъ на формата.

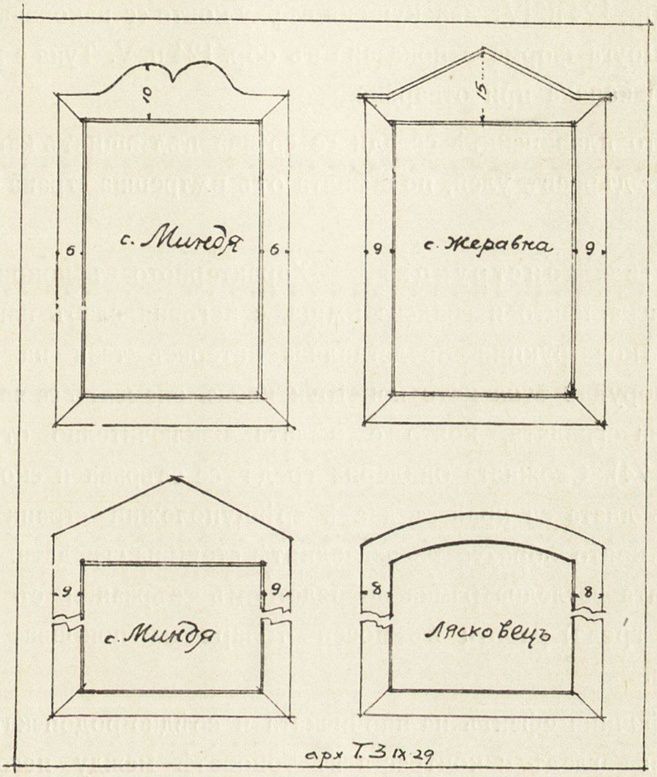

Обр. 123. — Дървени рамки на прозорци отъ селски кѫщи.

Решетка и капаци. — Като часть отъ прозореца трѣбва да се разгледа и решетката, която въ повечето случаи при б. с. кѫща е отъ буково и по-редко дѫбово дърво. Тука сѫщо се забелѣзва, че по-богати съ форми сѫ тѣзи въ планинската кѫща.

Започвайки отъ полската кѫща съ нейнитѣ най-прости хоризонтални или вертикални напречници, захванати здраво за касата на прозореца, дохаждаме до богатитѣ художествени разработки на буковата решетка при планинската кѫща. Една букова, работена на стругъ решетка, отъ арабски произходъ, усвоена и съ любовь и чувство прилагана отъ нашитѣ стари майстори, е показана въ обр. 124 п. VII. Макаръ и чужда тя се е приобщила къмъ мѣстнитѣ форми. Тази решетка се срѣща въ различни вариации, като обаче не изменя основната си форма.

Чистно мѣстно, наше си оставатъ дървенитѣ капаци, които замѣстватъ решетката. Най-честата и най-проста форма на капацитѣ е дадена на обр. 124 п. IV: два кушака върху които се наковаватъ дъскитѣ на капака. Друга форма е показана въ обр. 124 п. V. Тука е характерно, сгъването на капака при отваряне.

Въ чисто планинскитѣ сгради се срѣща пълзящиятъ капакъ, който се движи въ дървенъ улей, по стѣната отъ вѫтрешна страна (обр. 124 п. VI и IX).

Покривъ. Конструкция. — Характерното въ покрива на българската селска, както и градска ьѫща, е неговия слабъ наклонъ. Отъ покривнитѣ конструкции представлява интересъ тази на пиринската кѫща (с. Якоруда): тука като конструктивенъ елементъ се явява изгледната стена на сградата, която е цѣлата изключително отъ дървени греди (обр. 74). Сложната биндерна греда се свързва и скопчва чрезъ засичане, въ двата си края съ двѣтѣ срѣщуположни страни на дървената рамка, която образуватъ изгледнитѣ стени на сградата. По такъвъ начинъ цѣлата изгледна рамка посредствомъ свързания съ нея смокъ (биндерната греда) работи въ носене товара на покрива и неговата конструкция.

Специфичния ефектъ на пиринската и срѣдно-родопската кѫща е въ дървения изгледъ и контраста въ тоноветѣ между него и бѣлата варова мазилка на заднитѣ външни стени отъ последния най-горенъ гредоредъ на доле. Въ тази покривна конструкция се вижда сполучливото съчетание на конструктивнитѣ и естетични елементи.

Друга характерность на покривната конструкция е системното отсѫтствие на клещи. При горѣпоменатата конструкция ролята на клещитѣ се изпълнява отъ сложната биндерна греда, а при останалитѣ конструктивни системи, както въ тетевенската кѫща напримѣръ, тая работа се извършва сѫщо отъ биндерната греда, която тука е единична. Отдѣлнитѣ елементи на конструкцията се сглобяватъ по между си и закрепватъ съ дървени чивии и клинове. Въ сгради гдето се е разполагало съ материалъ отъ иглолистни дървета, се срѣщатъ конструкции

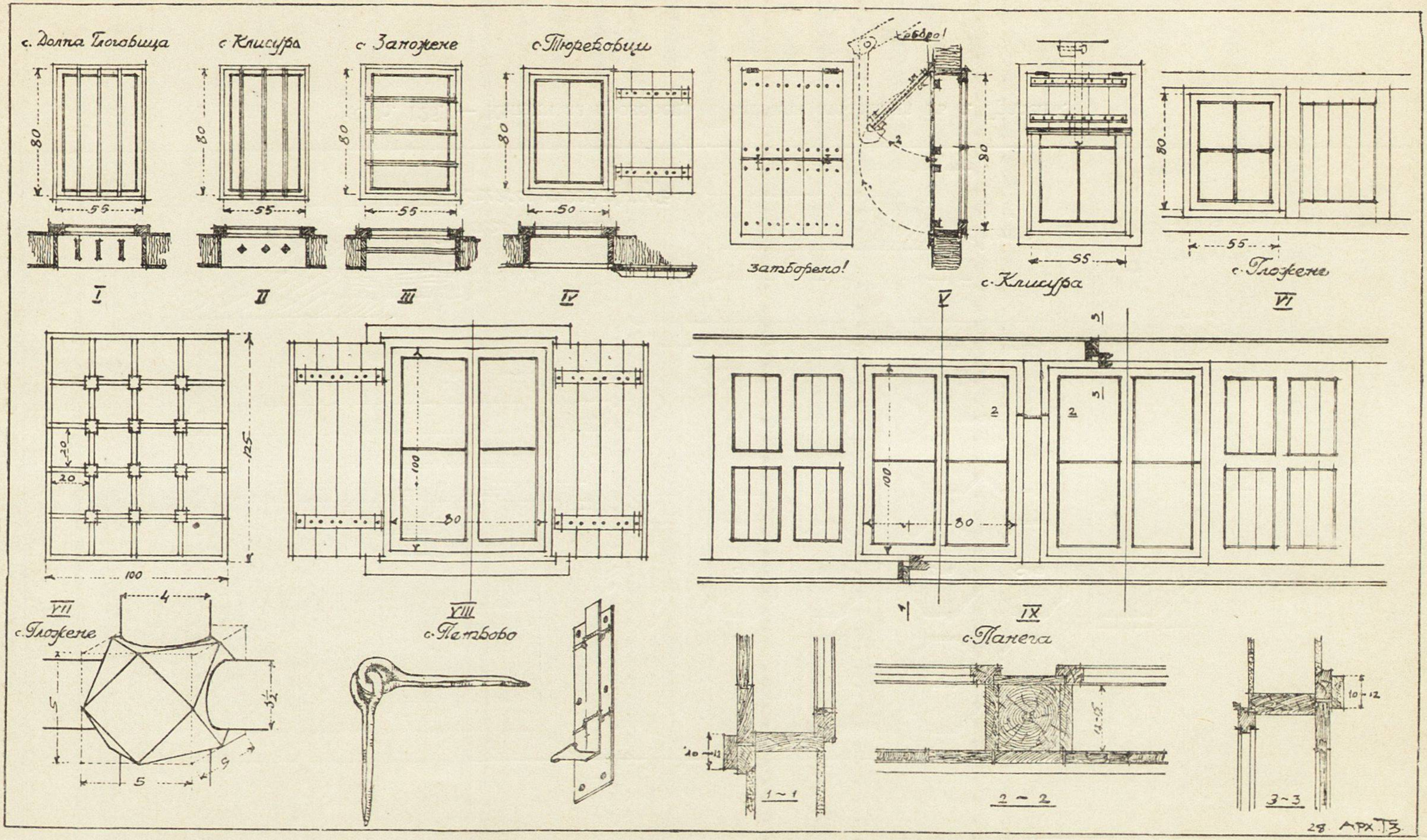
с. Долна Глоговица
с. Клисура
с. Запожене
с. Тюрековци
80
55
50
I
II
III
IV
затворено!
тевдро!
2
V
с. Клисура
с. Гложене
VI
125
100
20
VII
с. Гложене
4
5
3½
VIII
с. Петвово
IX
с. Панега
1~1
2~2
3~3
10-12
12-15
28. АРХ. Т.З.

Обр. 124. — Решетки и капаци на прозорци отъ селски кжщи.

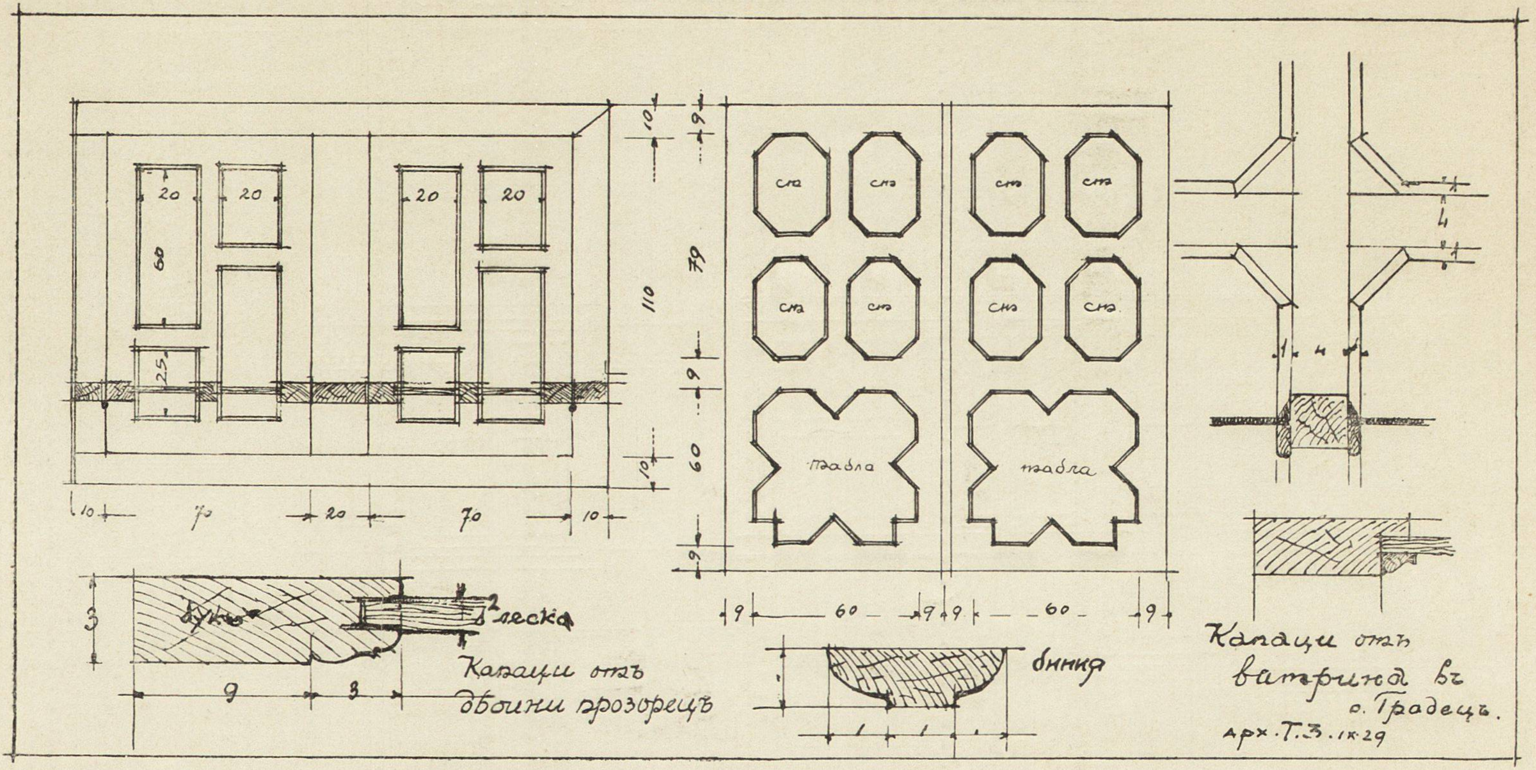
Капаци отъ двойни прозорецъ
букъ
летва
Капаци отъ витрина въ с. Градецъ.
арх. Т. З. IX. 29
табла
диния
20
60
25
70
10
110
79
60
9
3

Обр. 125. — Капаци за прозорецъ и витрина отъ кжща въ с. Градецъ.

по-правилно сглобени, докато при тѣзи отъ широколистни и твърди дървета, сглобяването на конструкциитѣ е по-неправилно.

Покриване. — Като покривни материали се срѣщатъ: старитѣ мѣстни керамиди, сламата и каменнитѣ плочи. Наклона на покривнитѣ плоскости е въ пълна зависимость отъ това кой отъ горнитѣ материали е използванъ.

Керамиди. — Най-разпространено е въ насъ покриването съ старитѣ мѣстни керамиди, често известни подъ името турски. Тази керамида я срѣщаме още при римлянитѣ. Покриванитѣ съ тѣзи керамиди покриви иматъ наклонъ не по-голѣмъ отъ 25°; при по-голѣмъ наклонъ тѣ се смъкватъ понеже не се вързватъ, а при по-малъкъ наклонъ отъ 20° керамидитѣ вече лежатъ много хоризонтално и водата, която тече въ тѣхъ се връща. Реденето имъ става въ вертикални редове, като междината на два съседни вертикални реда се похлупва съ единъ горенъ вертикаленъ редъ. Първитѣ положени керамиди отъ долнитѣ и горнитѣ вертикални редове, образуватъ първиятъ хоризонталенъ редъ който винаги се надвесва малко надъ стрѣхата или корниза на сградата и образува капризенъ игривъ мотивъ, който ограничава и завършва като горна контурна линия плоскостьта на фасадата. Независимо отъ сравнително слабия наклонъ, който покрива има, вертикалнитѣ редове, които сѫ и конструктивни, за да сѫ по-устойчиви противъ евентуално смъкване, първитѣ керамиди отъ долнитѣ редове, се поставятъ двойни поради което и първитѣ керамиди отъ горнитѣ редове при стрѣхата взематъ положение по-полегато отъ следващитѣ нагоре керамиди отъ сѫщия редъ. Това поставяне на първитѣ керамиди отъ долнитѣ редове по две една върху друга, допринася много за декоративния ефектъ на стрѣхата, респективно корниза. Все за сѫщата цель, виднитѣ чела на първитѣ керамиди се замазватъ, по некога, съ бѣлъ варовъ разтворъ, въ такъвъ случай става свързването на съседни елементи отъ два вертикални реда, като по този начинъ се образува стабилна хоризонтална система, която увеличава съпротивителната сила на покривния материалъ противъ вѣтъра. Такова закрепване на керамидитѣ съ варовъ разтворъ става и презъ отдѣлнитѣ полета на покривнитѣ плоскости, когато сѫ по-голѣми. Маиитѣ и билата се покриватъ съ сѫщитѣ керамиди, като последнитѣ се редатъ и полагатъ по-гъсто, по такъвъ начинъ получената тяжесть на тѣзи мѣста е по-голѣма, което има за цель да направи тѣзи редове по-устойчиви, срѣщу напора на вѣтъра, който особено се чувствува въ тѣзи редове изолирани и безъ всѣкаква връска съ околнитѣ плоскости. Все по тѣзи конструктивни съображения крайщата на маиитѣ и билата, на първитѣ при стрѣхата, а на вторитѣ въ двата края, реденето на керамидитѣ става по начинъ като броя имъ се увеличава, което отъ своя страна дава едно издигане на контурната линия въ тѣзи мѣста. Това се използва сполучливо като архитектониченъ мотивъ въ покрива. Въ долината на р. Стрема и Пловдивско, се срѣщатъ артистично разработени керамидени покриви съ поменатитѣ усилвания на маиитѣ и билата, както това се повече подчертава съ поставяне въ най-изпъкналата точка на специално заострена керамида (обр. 94).

Слама. -- При покриване съ слама, наклона на покрива се налага да е по-голѣмъ отъ този при керамидитѣ, за да има по-бързо оттичане на падналата дъждовна вода, която се отцежда и стича по отдѣлнитѣ сламки, които заради тази цѣль трѣбва да бѫдатъ цѣли и не çмазани. Сламата която ще се употрѣби за тази цель не се върше, а класоветѣ ѝ се освобождаватъ отъ зърната чрезъ рѫчно очукване. Покриването става въ хоризонтални редове, като най-първо се полага този при стрѣхата. За да бѫде долния виденъ край равенъ, при поставянето на тоя първъ редъ слама, се поставя временно дъска паралелно на стрѣхата, следъ което се отстранява. Следъ това се полага втория редъ като дъската се закрепва въ ново положение. Това се повтаря до окончателното покриване на покрива.

Каменни плочи. — При покриване съ каменнитѣ плочи особена техника нѣма. Наклона на покрива въ тоя случай е както при керамидитѣ и даже по-малъкъ. Тука особено внимание се обръща на конструкцията, да бѫде годна да носи голѣмиятъ товаръ отъ каменнитѣ плочи, който товаръ достига до грамадни размѣри. По тази причина става нужда стрѣхитѣ да се усилватъ, което се постига съ дървенитѣ конзоли. Самитѣ каменни плочи се редатъ или въ ромбиченъ редъ като системно междинитѣ между отдѣлнитѣ голѣми и обикновено въ еднаква величина плочи се прикрепватъ съ малки плочи-клинове или пъкъ изобщо не се спазва никакъвъ редъ и система при реденето имъ. И въ двата случаи въ манитѣ и билото гдето се срѣщатъ подъ ѫгълъ плочитѣ отъ дветѣ плоскости, получената фуга се покрива съ единъ редъ плочи.

Чардакъ. — Въ своята първична форма, чардака е елементъ присѫщъ на планинската дървена кѫща. Въ нашата селска кѫща чардака се срѣща само като оформена часть отъ сградата, и като изключение много на редко се срѣщатъ художествени увличания, които да я разработватъ декоративно.

Обикновено разработката се ограничава само върху колоната и възглавницата ѝ, но никога не минава върху столицата. Срѣщатъ се колони съ двойни възглавници, а нѣкѫде сѫ единични съ голѣма височина (пиринската кѫща). И въ двата последни случая възглавницитѣ подготвятъ прехода отъ вертикалния мотивъ на колоната къмъ хоризонталната греда.

Интересенъ е профила на междуколонното пространство, при двойнитѣ възглавници: мотивъ който особено често се срѣща въ планинската градска и номадска селска кѫща.

Въ западна България междуколонното пространство се преминава съ полукрѫгло засводяване: което е омазано съ варови мазилки и винаги бѣлосано. Самата колона обаче остава винаги дървена, прехода между колоната и свода се разграничава отъ дървенъ профилъ подъ който е капитела на колоната, а надъ него варовъ бѣлъ сводъ.

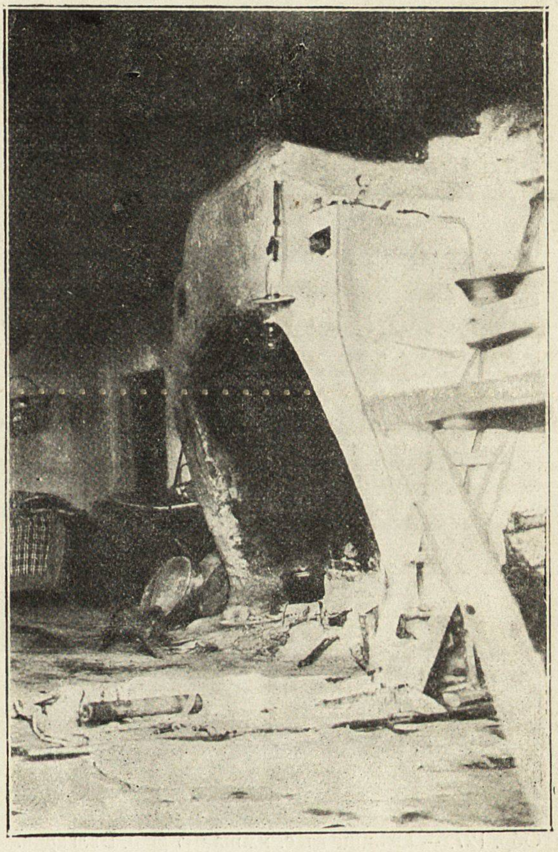

Обр. 126. — Огнище въ с. кѫща отъ Зап. България.

Въ срѣдна България, около пловдивско и северната часть на срѣднитѣ родопи, се срѣщатъ такива сводове, съ висящи легла, гдѣто дървенитѣ колони липсватъ презъ единъ: леглата въ тѣзи мѣста се завършватъ съ нѣкакъвъ дървенъ мотивъ, най-често топка, колорирана въ тона на колонитѣ. Дебелината на сводовата стѣна и свода е 15—16 см. и никога не по дебела.

Полукрѫглото засводяване на междуколонието е форма на италиянския ренесансъ, линия донесена въ зап. България отъ македонцитѣ майстори. Висящото сводово легло отъ пловдивско и севернитѣ зони на срѣднитѣ родопи въ западна България не се срѣщатъ и сѫ съвършено чужди тука.

Полукрѫглото преминаване на междуколонното пространство е присѫщо на втория етапъ на жилищната кѫща, ако чисто дървената приемеме за първъ. Правитѣ преминавания на тия пространства сѫ присѫщи на дървената сграда (Жеравна).

При тетевенската както и въ родопската кѫща (Батакъ), а сѫщо и въ жеравненската кѫща, въ чардака се развива хамбаря съ особена денивелация, което се отразява на външната архитектура; само при тетевенската кѫща обаче тоя моментъ е подчертанъ извънредно силно съ едно еркерно надвесване и едно излизане извънкунтурната линия на плана на кѫщата. При родопската кѫща чардака изобщо е съвършено видоизмененъ: той е затворенопространство, като въ външната си архитектоника се подчинява на общата доминанта на цѣлата сграда: затвореность и изолираность отъ външната атмосфера.

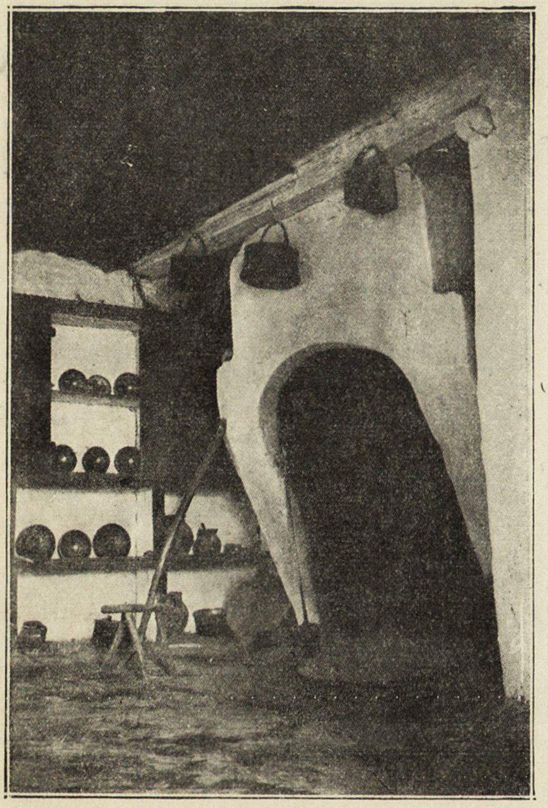

Обр. 127. — Огнище въ с. кѫща отъ Зап. България.

Третия елементъ на чардака е оградата му. Тя най-често е дъсчена като декоративностьта ѝ е създадена чрезъ изрезване на дъскитѣ. Декоративния ефектъ на тѣзи изрезки почива върху принципа на орнамента: еднообразно повторение на единъ мотивъ.

Огнище. — Най-простата форма на огнището се срѣща въ полската селска кѫща: една площь отъ около 1·00 до 1·5 м. на 2 м. край вѫтрѣшната раздѣлителна стѣна, посляна съ тухли или каменни плочи, често разграничена отъ останалата площь на пода на помещението, посрѣдствомъ ограждане съ изправени тухли или каменни плочи 6—7 см. надъ дюшемето. Нѣкѫдѣ нивото на огнището се прави по ниско отъ това на останалиятъ подъ, а нѣкога и по високо. Надъ огнището се прави навесъ назначенъ да сбира и да отвежда димътъ отъ него надъ покрива.

При планинската кѫща огнището представлява по-голѣмъ интересъ, тъй като тука отъ една страна студениятъ планински климатъ и отъ друга изобилието на горивенъ материялъ, е наложило въ кѫщата да се гледа на огнището като на елементъ отъ първа величина. Това е допринесло, щото огнището въ тази кѫща да се доразвие до забележително богатство на формитѣ. Огнището по правило е винаги долепено до вѫтрѣшната страна на хижата; това се налага отъ обстоятелството, че сѫщиятъ куминъ служи за отвеждане на димътъ и отъ собата, която е долепена отъ другата страна на сѫщата стена. Изключение отъ това прави само родопската кѫща и троглодитната, особено първата, гдѣто огнищата се разполагатъ на външната стена. И за да не заема мѣсто въ стаята се развива въ форма на еркеръ.

Интересни по голѣмиятъ си размѣръ който иматъ, сѫ огнищата отъ изчезналитѣ вече сгради по долината на р. Ерма, кѫщата на нѣкогашната задруга. Огнищата сѫ били разполагани въ срѣдата на кѫщата и сѫ достигали до 4—5 м².

Цѣлото архитектонично оформяване на огнището се състои въ навесътъ върху него, нареченъ въ тетевенско „рушъ“.

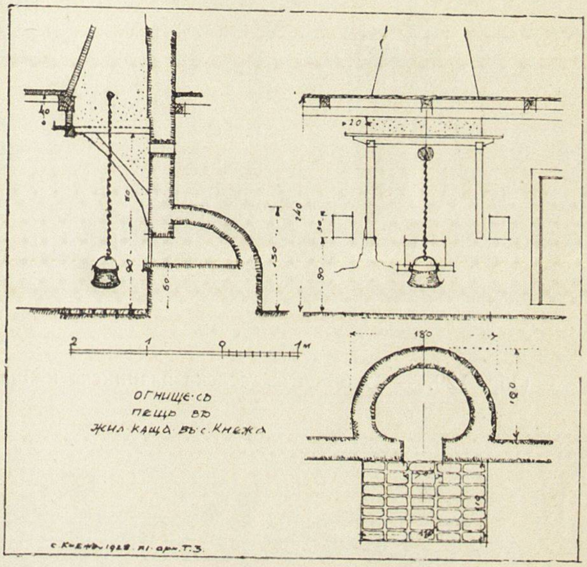

Обр. 128. – Огнище съ пещь отъ кѫща въ с. Кнежа

Куминъ. — Куминътъ въ частьта си надъ покрива представлява голѣмъ интересъ съ разнообразието на формата, която за разнитѣ покрайнини бива различна. Типиченъ е кумина на кѫщата отъ западна България: кривината на отворитѣ влиза въ единенъ ритъмъ съ дъговитѣ отвори на чардака. Другъ е типътъ на куминитѣ въ жеравненската кѫща и другъ е този на родопската кѫща. При нѣкои кумини се срѣщатъ орнаменти, които показватъ голѣмото внимание, което се полага при разработването имъ отъ нашитѣ майстори. Изобщо куминътъ се явява като алегорична форма на огъня, на живота, на семейството въ кѫщата. Може би не сѫ случайни нѣкои орнаменти, които се срѣщатъ по тѣхъ, и които сѫ алегорични знаци въ тази смисълъ. Така напр. обр. 131 фиг. 2 е изобразена емблемата на вѣчното движение, като алегория на вѣчностьта. Изобщо въ тази смисълъ куминътъ е предметъ и на много народни поговорки и метафори.

Пещъ. — При полската кѫща, пещьта е самостоятелна сграда долепена или не до главната жилищна постройка. Въ планинската кѫща,

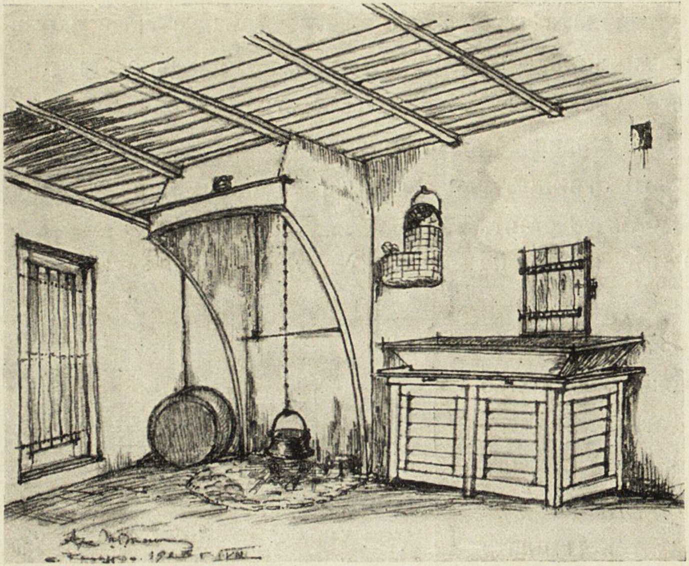

Обр. 129. — Огнище въ селска планинска кѫща — с. Заножене — берковско.

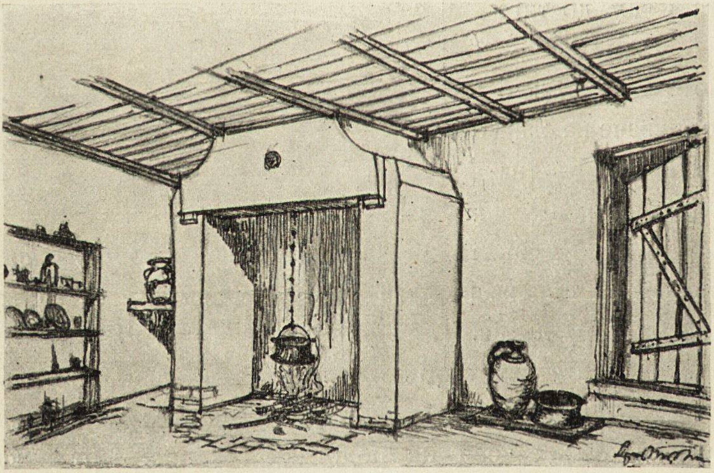

Обр. 130. — Огнище въ селска планинска кѫща — с. Заножене — берковско.

пещьта е въ самата сграда или построена на чардака (Якоруда) или въ комбинация съ огнището (с. Кнежа, с. Давудово).

Соба. — Това е елементъ присѫщъ на планинската кѫща. Тя винаги е зидана, варосана и долепена до вѫтрѣшната разделителна

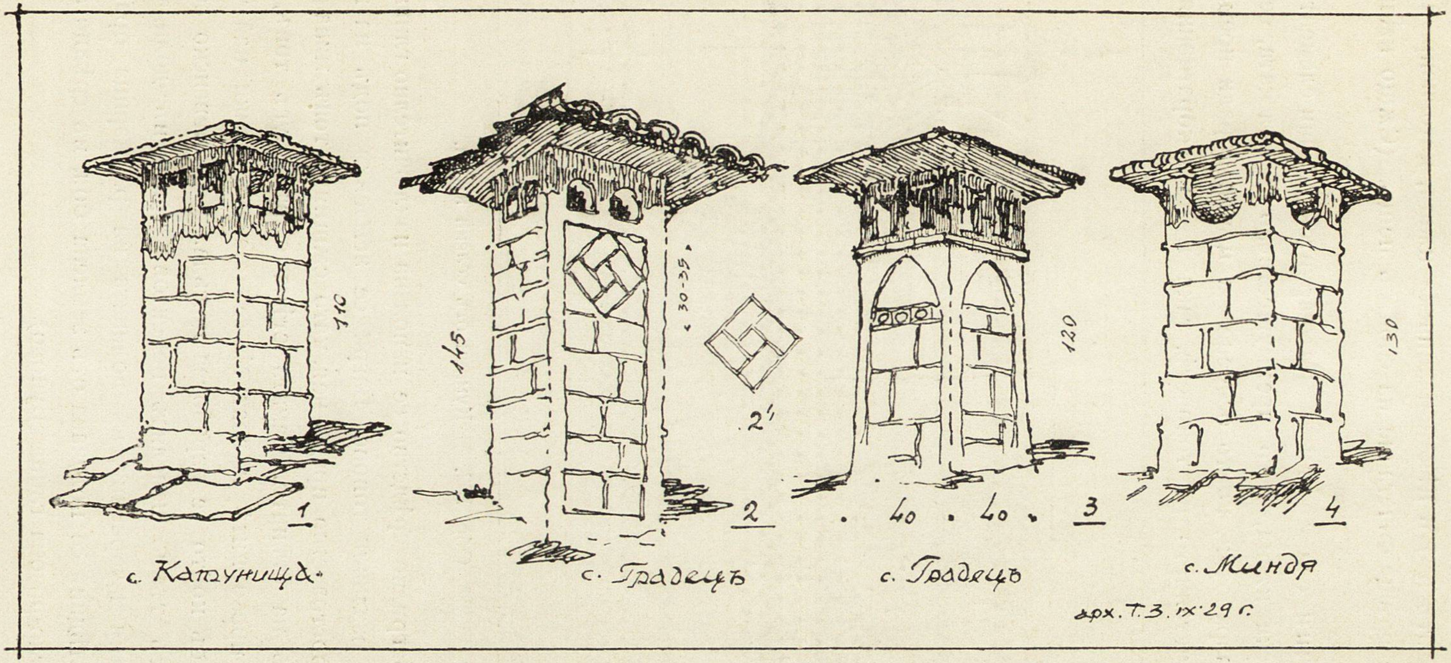
110
145
30-35
2'
120
130
1
2
40 . 40
3
4
с. Катуница
с. Градецъ
с. Градецъ
с. Миндя
арх. Т. З. IX. 29 г.

Обр. 131. — Кумини отъ жеравненски кѫщи.

стѣна въ непосрѣдствено съседство съ огнището, въ чиито куминъ е отведенъ димътъ ѝ. Въ нѣкои планински кѫщи, като напр. кѫщата въ с. Буново, се срѣща съчетание на соба съ пещъ. (Сѫщо кѫщата въ с. Нейково).

Вторични елементи. — Като архитектонични елементи въ българската селска кѫща, и то преимуществено въ полската, се срѣщатъ колоритни разработки, които особено сѫ цѣнни поради премитивитета както на съчетанието на тоноветѣ, така и по декоративния си замисълъ. Като багрилно срѣдство се използва изключително глината, която се срѣща въ различни тонове. Багри се земления подъ на кѫщата и покритото пространство предъ нея, като сѫщиятъ тонъ минава и върху долната часть на стѣнитѣ. Самата стѣна е въ другъ тонъ, а около отворитѣ на прозорцитѣ и вратитѣ се правятъ рамки най често отъ сѫщия тонъ съ който се изработва цокъла. Въ тетевенско се употрѣбява глина съ тъмно пепелявъ цементовъ тонъ, въ долината на р. Стрема, жълтия и червения, въ долината на р. Марица оранжовия и синиятъ; послѣдния се получава отъ землена боя, въ срѣдногорието се срѣща и светло-розова глина (Буново).

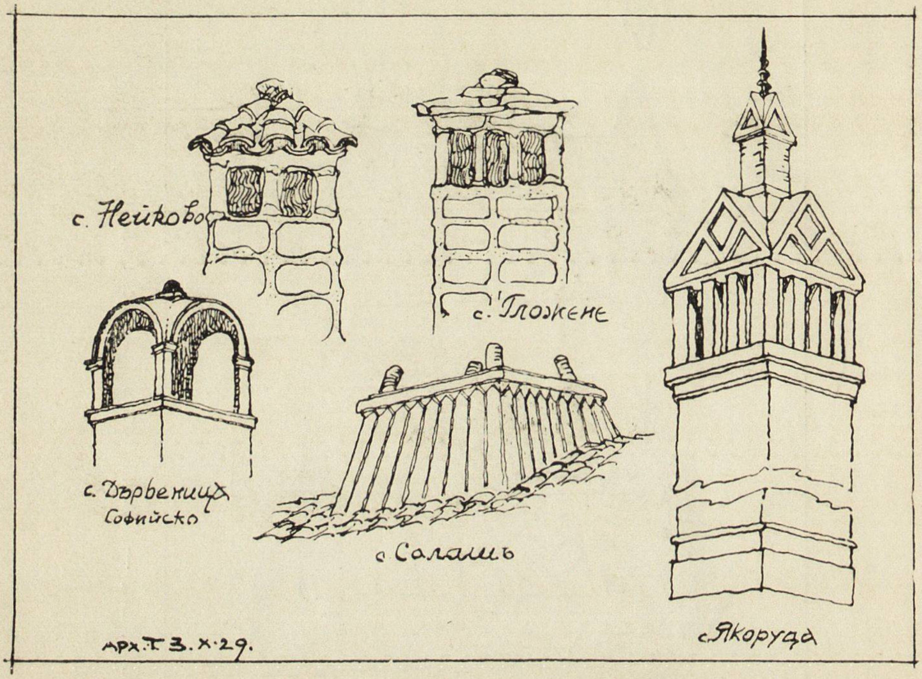

Обр. 132. — Кумини отъ селски кѫщи.

ГЛАВА VII.

Характеристика на българската селска кѫща.

Първото нѣщо което проличава при българската кѫща изобщо и селската въ частность е това, че всички сгради на опредѣленъ районъ отъ поселища сѫ строени по единъ общъ типъ и кройка; всѣка новострояща се кѫща е имала за образецъ построенитѣ преди нея. Това е най-сѫщественията белегъ на едно народно творчество: еднообразно повторение, при което се достига до съвършенството на типътъ, и първо условие за установяване на единъ строителенъ маниеръ въ една срѣда. Това явление подчертава хомогенностьта и еднаквостьта на битивия характеръ и народностната принадлежность на тази срѣда.

Само по този пѫть, като сѫщевременно тази срѣда бѫде запазена отъ безразборното нахлуване на чужди влияния, се е достигнало до уясняването и създаването на онази архитектонична форма на нашата селска кѫща, която наблюдаваме въ различнитѣ покрайнини на страната. Така създаденитѣ архитектонични форми израстватъ изъ всѣкидневнитѣ нужди, изъ обичаитѣ и нравитѣ на тази срѣда и се намиратъ въ правдива психологична връзка съ духътъ на последната. Въ такъвъ само случай духовната ядка на тази срѣда най-правилно създава своята материялна форма съ която се манифестира. Колкото въ по-чиста отъ странични влияния срѣда се развива този процесъ, толкова по вѣрно и по смѣло може да се говори за стилово индивидуализиране, което е една часть отъ общата битова и народностна култура. Отъ това не следва да се заключи, че изобщо е възможно едно културно самозараждане безъ чуждо влияние, не, но въпроса е тъкмо въ това, че туй влияние трѣбва да бѫде съответно и адекватно на градуса на културната концентрация въ тази срѣда, за да укаже правилно и благотворно влияние, следъ което последното трѣбва да се преустанови. Преустановяването на последното извършва развиващата се култура на сѫщата срѣда, която вече тръгва въ свой собственъ пѫть.

Това нѣщо за насъ е било извършено презъ времето на турското владичество въ страната. Въ първото, както и презъ второто царство, живота е билъ неспокоенъ, не улегналъ и често раздрусванъ отъ честитѣ войни. Едва презъ турското владичество, презъ XVI вѣкъ настѫпва необходимото за това спокойствие и видимъ застой, което заедно съ силната турска власть, е допринесло най-много за сливането на отдѣлнитѣ личности въ едно хомогенно цѣло; по такъвъ начинъ бунтарската личность е била привита до съзнанието че трѣбва да живѣе и се чуства като часть отъ цѣлото. Отъ друга страна далече изнесенитѣ граници на мощната османска империя изолирали българското племе отъ цѣлиятъ тогавашенъ културенъ свѣтъ, съ което сѫ

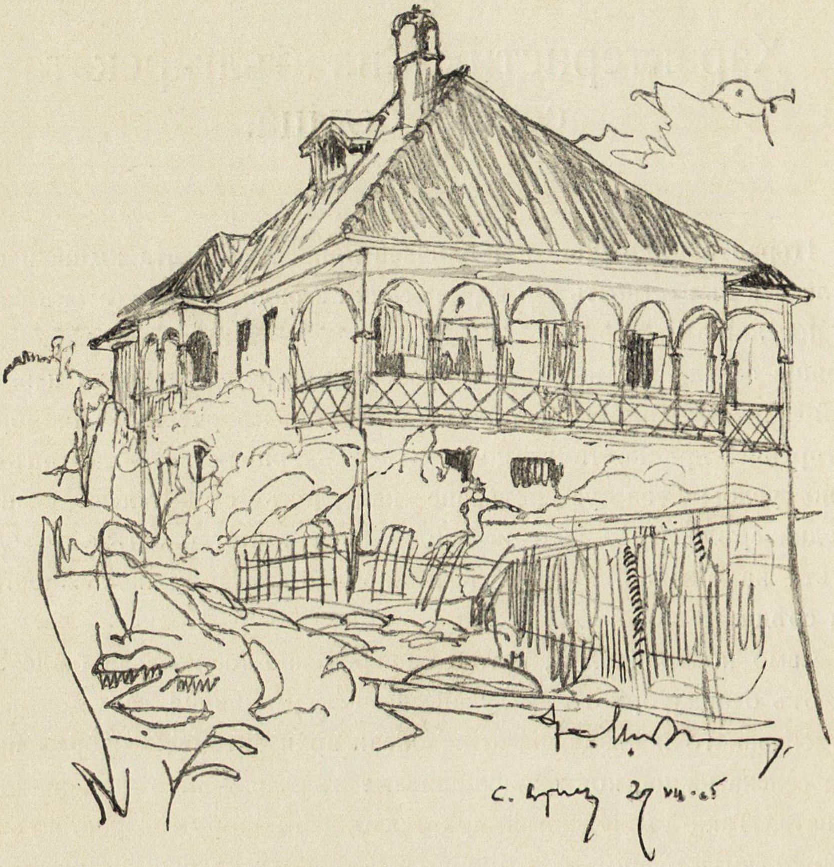

Обр. 133. — Кѫща въ с. Вършецъ.

били осуетени всѣкакви влияния върху му отъ тази страна. Така изолиранъ българския народъ е подложенъ на културното въздействие само отъ къмъ Византия въ чиято културна орбита е билъ въ миналото и съ която го е свързвало дълбоки връзки.

Засегайки външната архитектоника, налага се единъ синтезъ на формитѣ на българската селска кѫща. Очертаватъ се двѣ голѣми групи съ специфични особености въ българската кѫща изобщо и въ селската частно.

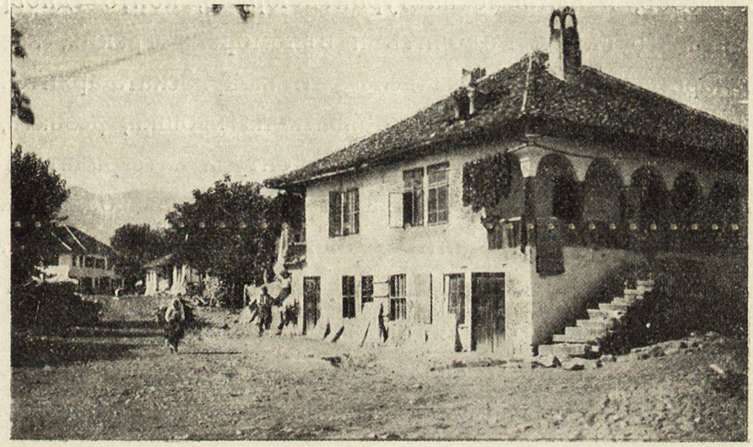

Обр. 134. — Улица въ с. Вършецъ.

Западнобългарска кѫща. — Първата група, така да се каже западна, образуватъ постройкитѣ отъ западна България до р. Искъръ. Това е кѫщата съ полукрѫглитѣ отвори на чардака (кѫщата въ с. Баница, с. Забѣлъ, с. Вършецъ и пр.) Тази кѫща е пренесена отъ източнитѣ брѣгове на Адриатика, отъ македонци майстори; това сѫ чисто ренесенсови форми отъ италиянската архитектура, стигнали до тука презъ Македония. Въ миналото въобще културнитѣ ни връзки съ Италия сѫ били голѣми, отъ момента, когато България приема християнството, или по право отъ момента на предвечерието да го приеме, тѣзи връзки сѫ били извънредно интимни. По-късно въ второто царство тѣ сѫщо въ известни моменти се засилватъ. При тая връзка, която сѫществува, не може да се не приеме, че тѣзи форми не ще сѫ сѫществували въ българската градска кѫща още въ първото и второто царство*) Тѣзи архитектонични форми се срѣщатъ преимуществено въ полската кѫща и нейното разпространение на западъ въ полуострова очертава и етнографическитѣ граници на българското племе въ тая посока.

Източнобългарска кѫща. — Въ втората група остава източнобългарската кѫща. Тая кѫща възниква сѫщо подъ влиянието на италиянския ренесансъ, пренесенъ обаче по другъ пѫть: презъ Цариградъ, Одринъ и бѣломорскитѣ брѣгове. Тука принадлежи планинската кѫща, тази отъ XIX вѣкъ. Къмъ тази група трѣбва да се разгледа родопската като малко по самостоятелна, развита подъ влиянието на бѣломорската кѫща, специално островъ Тасосъ, и най-вече на турцитѣ юруци, които едновременно съ поселяването си въ Родопитѣ и бѣломорска Тракия, заедно съ своето овчарство донасятъ тука и елементи на арабската архитектоника. Това влияние се е проявило въ появата на кьошка, резбата, нѣкои други декоративни елементи и общата контура на сградата.

Къмъ тази втора група трѣбва да се разгледа и балканската жеравненска дървена кѫща, която е чисто българска кѫща, както въ разпредѣление така и въ външната архитектура. Повечето отъ запазенитѣ до днесъ сгради, отъ тоя видъ, водятъ произхода си отъ преди 80—100—120 години, което спада съ силния економически подемъ на българския еснафъ презъ миналия вѣкъ. Все презъ този периодъ се проявяватъ и голѣмитѣ български майстори строители.

Срѣдногорската кѫща, както и тази въ южна България е израсла подъ непосредственото влияние на Одринъ и Цариградъ.

Развитието на българската селска кѫща най-характерно се е проявило въ планинската кѫща и то въ планини гдето населението се е занимавало съ професии доходни, отъ които е могло да натрупа материални блага. Петь сѫ областитѣ гдето това е могло да стане и гдето действително и днесъ се намиратъ най-добритѣ сгради: Тетевенския балканъ, Тревненския, Котленския, Срѣдногорския и Родопския, всичкитѣ тѣзи мѣста сѫ чисто балкански, мѣста гдето въ повечето отъ тѣхъ населението се занимавало съ овчарство. Въ полето гдето населението е изключително земледѣлческо, поради характера на производството, такива материални блага не сѫ могли да се създадатъ, и тука не се виждатъ следитѣ на благоустроенъ животъ: липсва и архитектурно развитата кѫща. Забогателиятъ селeнинъ номадецъ съставя селската аристокрация, която се стреми да даде изразъ на своята материална мощь съ кѫщата си. Тази балканска селска кѫща се развива по подражение най-често на градската, но при все това, пакъ си остава селска тъй като все е нагодена за нуждитѣ на селското производство. Въ туй отношение типиченъ примеръ е жеравненската кѫща (кѫщата на Димчо Чобанъ), който по вѫтрешна декорация и разкошъ съперничи съ много градски богати кѫщи отъ своето време, но съдържа всички помещения нуждни за едно овчарско семейство: всѣко помещение има своето назначение не само за живѣене, но и за работа.

---

*) Последнитѣ разкопки на Симеоновата църква въ Преславъ, ясно говорятъ за прекото влияние на италиянската архитектура въ България, въ тази епоха.

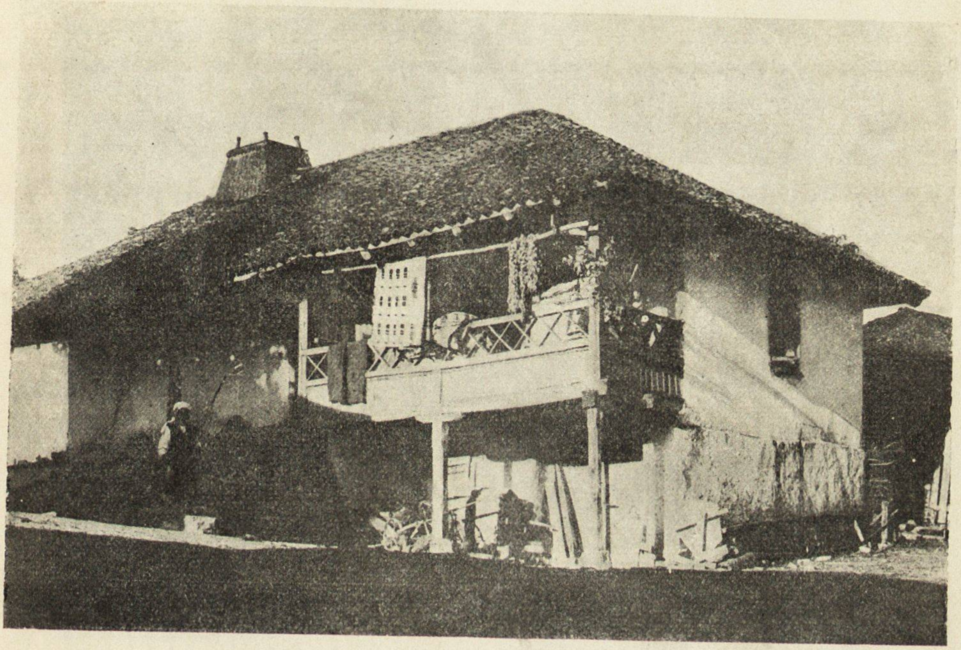

Обр. 135. — Кѫща въ с. Салашъ — с. з. България.

Планинска кѫща.

Планинската кѫща въ разпредѣлението си показва развита жилищна култура, което въ голѣма степень се дължи и на детаилиранъ семѣенъ животъ. Всички наши планински кѫщи сѫ двуетажни сгради състоящи се отъ приземие и етажъ. Въ приземието се намира едно помещение предназначено за живѣене съ огнище — „кѫща“ — наричана още: „долна кѫща“, „малка кѫща“, а останалото пространство отъ приземието служи за оборъ, изба, складъ на фуражъ и материали нуждни за домакинството. Въ етажа се намира друга, втора „кѫща“ наречена „горна“, или „голѣма“. Долната кѫща се използва зимно време, гдето е по запазено отъ зимния студъ, понеже околнитѣ стени на приземието сѫ винаги и на всѣкѫде масивна каменна зидария; освенъ това приземието е съ минималенъ брой прозорци, обикновено съ размѣри 50—60—70 см. и само съ една входна букова масивна врата.

Помещенията на етажа сѫ нагласени специално за живѣене на семейството лѣте, кѫдето последното се изнася съ стопляне на времето.

До тука е приликата между всички планински български кѫщи, премине ли се къмъ по-обстойно разчленение на тѣзи кѫщи, ще се види, че родопската кѫща има особености, които при останалитѣ ги нѣмаме, както въ разпредѣлението така и при външната архитектоника. Като се отдѣли родопската кѫща въ единъ класъ, всички останали планински кѫщи се характеризуватъ съ отворения отъ страни чардакъ, който заема цѣлото протежение на една отъ странитѣ на етажа, обикновено обърнатата къмъ двора, кѫдето е и сѫщинската фасада на сградата, накѫдето и жилището се разкрива и посредствомъ чардака влиза въ връзка съ градината. Стълбата, която води отъ приземието за етажа, се развива въ чардака, презъ който се минава за да

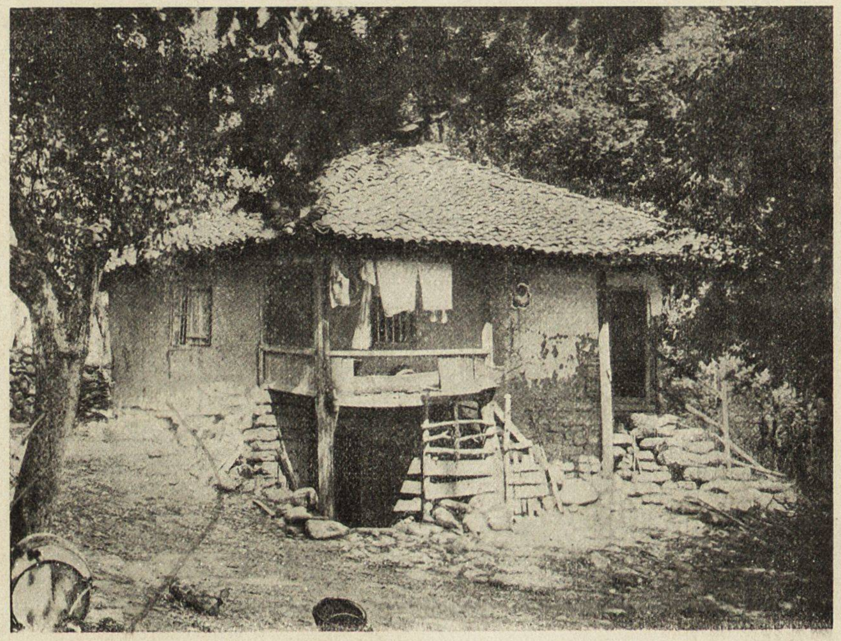
Обр. 136. — Кѫща въ с. Заножене.

се влезе въ етажнитѣ помещения. По такъвъ начинъ стълбата е почти външна и макаръ, че е подъ общия покривъ на сградата, не се включва въ контурнитѣ конструктивни линии на последната. Приземието винаги е иззидано отъ камакъ, грубо или никакъ незагладено, съ широка свободна бѣла фуга, работена още при зидането на стената. Къмъ улицата, ако кѫщата е на такава, прозорци обикновено липсватъ, лицето на приземието, както и това на етажа е къмъ двора. Етажа обикновено се наддава извънъ външнитѣ стени на приземието, частично или изцѣло, посредствомъ надпускането на дюшеменитѣ греди отъ гредореда; при това надпускане, една чиста конструктивна форма, се постига съвършенъ по своята пространственость архитектониченъ ефектъ. Външнитѣ и вѫтрешнитѣ раздѣлителни стени на етажа сѫ обикновено лекъ паянтовъ градежъ, празнитѣ полета между гредитѣ въ които се изпълватъ съ плетъ, обмазанъ отъ двѣтѣ страни съ глина размѣсена съ плѣва, или пъкъ съ кирпиченъ зидъ. Цвѣта на външнитѣ стени отъ вънъ е естествения жълтеникавъ тонъ на глината, а не редко и варосанъ съ бадана или цвѣтна глина. Покрива е плосъкъ и покритъ съ стари „турски“ керамиди, каменни плочи, или слама.

Отъ помещенията на етажа най-сѫществено си остава и тука помещението съ огнището — „горната кѫща“, второто помещение—„собата“, се използва по често за спане, но не е редко да се гледа на нея като на мѣсто за складиране материали и храна. Чардака въ нашата селска кѫща нѣма тая роля, каквато има въ градската планинска кѫща. Това е вследствие изобщо на отрудения животъ на нашия селянинъ, който нѣма онова разпущане на душата си за да може да се отдаде на пълна почивка и съзерцание на красивата околна природа. Чардака тука си остава като мѣсто гдето се поставя стана или най-много лѣте да се разположи леглото на нѣкой отъ семейството. Отъ вѫтрешното нареждане характерни сѫ стеннитѣ долапи наречени „мусандри“, „юклуци“, „долапи“; огнището съ полукрѫглия или четвъртитъ дъсченъ навѣсъ надъ него нареченъ „рушъ“, миндеритѣ покрити съ пъстри черги и обградени съ възглавници, и дъсчения рафтъ обикалящъ четиритѣхъ стени на стаята, на височина надъ стайната врата и надъ прозорцитѣ. Това е нареждането на собата и на кѫщата. Въ кѫщата обикновено срѣщу огнището е „водника“, въ единия ѫгълъ е ковчега и обикновено до огнището сѫ вършняка и подницата за печене хлѣбъ. При водника, а по нѣкога скомбиниранъ съ него виси „лъжичняка“, гдето се държатъ вилицитѣ, лѫжицитѣ и ножоветѣ, изплетенъ обикновено отъ деляни лескови прѫчки. Селската кѫща отъ тази група никога не е лишена отъ дворъ, който е малъкъ, но достатъченъ за да послужи на самата кѫща, която чрезъ чардака си се съединява съ него, но не така интимно, както това се наблюдава при полската кѫща.

Родопската кѫща нѣма чардакъ, което я сѫществено отличава отъ останалитѣ планински кѫщи. Липсата на чардака се свързва съ друга особеность: на тази кѫща липсва всѣкакъвъ дворъ въ абсолютната смисълъ на думата. Тази кѫща е може би идеалния типъ на планинска кѫща: въ която основнитѣ принципи на едно планинско жилище сѫ спазени и развити идеялно. Чардака тука е замѣстенъ съ кьошка, който е видоизмененъ чардакъ подъ влиянието на острия планински климатъ за южняка. Тя е строго оградена отъ околностьта си, и отворитѣ, които има, прозорцитѣ, сѫ много оскѫдни и по брой и по размѣръ. Най-често тази кѫща нѣма дворъ и службата на единъ такъвъ се носи отъ „хаета“ въ приземието (с. Петково). Последното е строго и ясно контурирано съ масивнитѣ си и яки каменни стени, които по нѣкога, поради голѣмата денивелация на терена, достигатъ 4—5 метра висо-

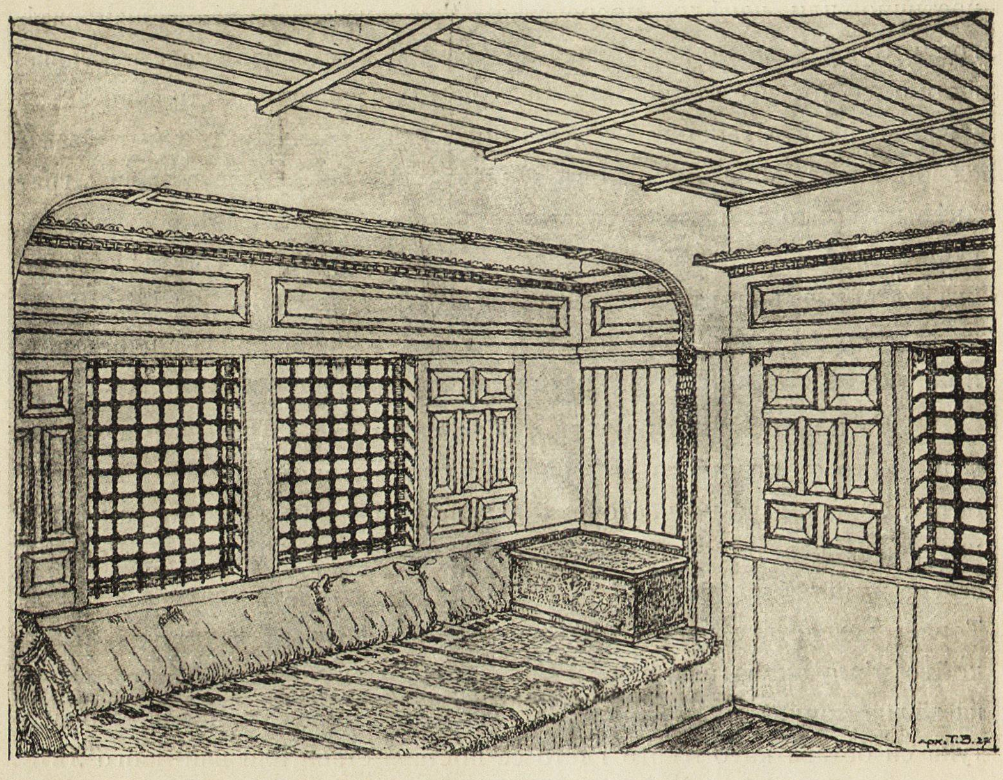

Обр. 137. — Вѫтрѣшенъ изгледъ отъ кѫщата обр. 14.

чина. Само една врата води въ тъмния хаетъ, въ който, обикновено недостатъчно осветенъ само съ единъ прозорецъ, се развива стълбата за етажа. Последната е вѫтрешна и това е една друга сѫществена особеность на родопската селска кѫща. Вѫтрешното разпредѣление на кѫщата опредѣля и нейния външенъ изгледъ, който при родопската кѫща има своята индивидуалность; тя е сбрана, затворена въ себе си, и строго изолирана почти заключена за външната обикаляща я атмосфера.

При планинската кѫща извънредно голѣмо приложение намира

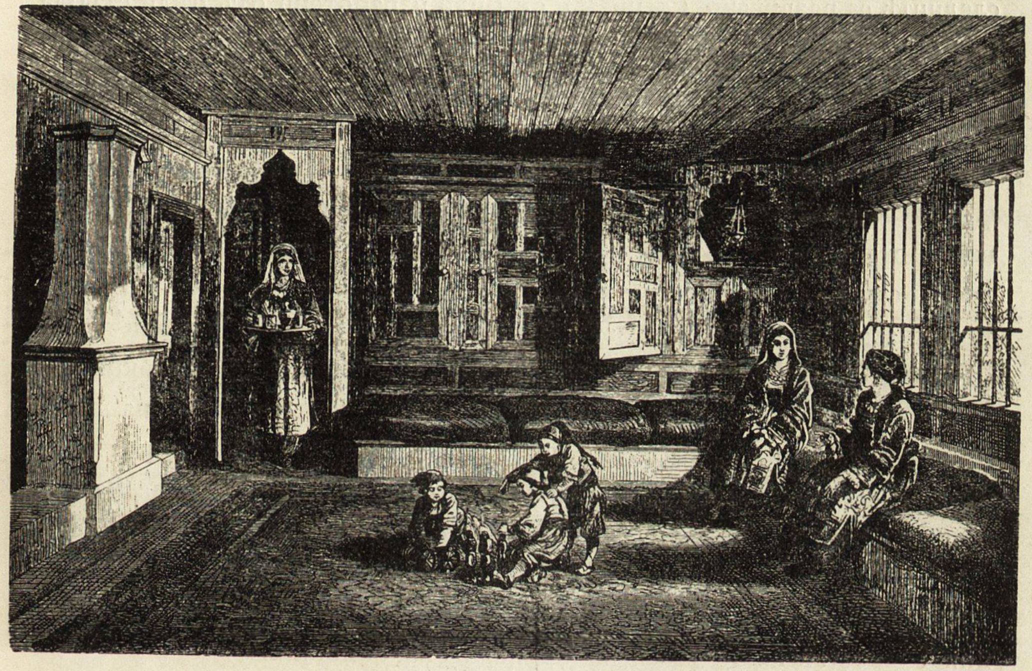

Обр. 138. — Вѫтрешенъ изгледъ отъ кѫща въ с. Беброво. — рисунка отъ Ф. Каницъ.

дървото и като конструктивенъ и като декоративенъ елементъ. Може съ право да се каже, че на дървото тази кѫща дължи своята доведена до съвършенство архитектоника. Голѣмата динамика, която въпреки всичко, доминира въ нейната външна архитектура, не би била възможна безъ участието на дървото въ нея. Характернитѣ еркерни наддавания на етажа, сѫ възможни сѫщо само съ дървения ѝ скелетъ. Въ кѫщитѣ отъ старопланинската, срѣдногорската и др. области, голѣмо приложение има бука, а при пиринската и родопската бора и др. сродни нему иглолистни. Това е указало известно влияние върху декоративния елементъ на самата кѫща: при първитѣ изработването на дървения материалъ изпъква повече като резба съ ситни декоративни, копаничарски, особености. Това се дължи на обстоятелството, че буковото дърво е по хомогено и поради което е пригодно за резба, когато при боровото дърво, тая хомогенность я нѣма, и поради това въ родопската и пиринската кѫща изработването на дървения материалъ повече изпъква като столарска работа.

Типътъ на оная планинска кѫща, които предшедства запазенитѣ до наше време планински кѫщи, произхождащи отъ къмъ срѣдата и началото на миналото столѣтие, е чисто дървена кѫща отъ която последнитѣ се развиватъ. Стенитѣ ѝ сѫ били изработени отъ цѣли стъбла и скопчани въ ѫглитѣ чрезъ прекърстосване и зарезване крайщата на срѣщащитѣ се греди. Запазенъ типъ на такива сгради, редки вече за нашето време екземпляра, има въ западнитѣ покрайнини, сега въ Югославия, около Босилеградъ. Такива сгради се срѣщатъ днесъ изъ планинскитѣ села на Седмоградско, северно отъ Оршова. Въ насъ сѫ запазени въ кѫщитѣ на известни области, само елементи, остатъци отъ тоя маниеръ на строене. Въ Тетевенската кѫща, обр. 52 е запазенъ покрива, обшитъ съ букови дъски отъ 60 до 80 см. дълги и широки около 15 см. Наклона на покрива е къмъ 45° и даже нѣкѫде по-голѣмъ, за бързото оттичане на вода. Въ срѣдата на покрива, гдето обикновено се събиратъ четиритѣ наклона е широкия отворъ на комина съ дървениятъ си скелетъ. Въ родопската кѫща е запазена дървената конструкция на изгледнитѣ стени, отъ последния гредоредъ до стрѣхата. Стенитѣ нѣкога, цѣлитѣ сѫ били така строени, сега обаче, до последния гредоредъ тая конструкция е изоставена и заменена съ паянтова зидария.

Полска кѫща.

Полската кѫща както въ разпредѣление така и въ външниятъ си силуетъ отстѫпва много назадъ предъ планинската кѫща. Тя е винаги едноетажна сграда и като изключение двуетажна и съдържа обикновено „кѫща“ и „соба“ съ единъ чардакъ предъ тѣхъ, заемащъ или цѣлото протежение на кѫщата (с. Узунджово, с. Дивля) или само часть отъ тоя фронтъ, сѫответстващъ само на едното помещение. Тази кѫща по правило стои въ срѣдата на обширенъ дворъ, заграденъ съ плетъ, каменънъ зидъ сухозидица или кирпично- глинена стена съ керамиденъ покривъ. Срѣщатъ се отъ по ново време ефектни и зидани на растворъ камени огради, съ широка свободна бѣла фуга. Онази строго разграниченость, която сѫществува въ планинската кѫща между нея и малкия ѝ дворъ, тука я нѣма. Посрѣдствомъ навеса-чардакъ жилището се отваря широко къмъ двора, гдето еднакво се развива живота на полския житель землед ѣлецъ, както и въ „кѫщата“. Онѣзи помещения, които въ планинската кѫща се разполагаха въ единствената жилищна сграда, като оборъ, плѣвня, хамбаръ, тука сѫ отдѣлени въ специални сгради пърснати изъ цѣлия дворъ. Навѣса предъ сградата съответства на чардака въ планинската кѫща и функциитѣ които изпълнява сѫ по сѫществени отъ тѣзи на планинския чардакъ: мѫчно би могло да се каже дали той повече принадлежи въ това отношение къмъ сградата или къмъ двора. Поради тѣзи причини самата полска кѫща нѣма много съставни части и като така нейната архитектонична композиция не може да изненадва съ тази разнообразность, която се срѣща въ планинската кѫща.

Не трѣбва обаче да се смѣсватъ тази дървена кѫща, съ жеравненската дървена кѫща, която въ осноаата си е паянтова сграда, предшественикъ на днешната трѣвненска кѫща.

Както при планинската така и при полската кѫща, контурната линия на разпредѣлението е правилна затворена геометрическа фигура, квадратъ или малко или много раздълженъ правоѫгълникъ. Системното избѣгване на външни ѫгли, има за последствие, че въ покрива никога не се явява долията. Това последното е отъ голѣмо значение за покриването на сградата, тъй като при тоя материалъ съ който покриватъ: сламата или каменнитѣ плочи, се изисква сложна и скѫпа работа за покриване, което е неудобство за селския строежъ. Поради липсата на долиитѣ въ покрива, сградата взема оптически максималната маса, която може да се прояви отъ такъва неразбита форма на покрива. Такъвъ покривъ действа архитектонично безспорно по добре, безъ да се говори за простотата и стабилностьта на конструкцията.

Височината на помещенията е обикновено 12 педи, което се равнява на 2.40—2.50 м. Отчитането и отмѣрването на тази мѣрка става съ рѫката на самия майсторъ. Въ планинскитѣ сгради приземието се движи отъ 2 м. въ западния балканъ до 3 м. въ родопската кѫща.

Планинската кѫща съ прецизната си изработка, съ яснитѣ си и остро контурирани форми, на преобладающитѣ въ нея каменни стени, опредѣлена покривна линия, канонизираното разположение и групиране на прозорцитѣ, бѣло варосанитѣ стени на етажа, обраменъ отъ потъмнѣла отъ времето дървена рамка, представлява отъ себе си силно стилизуванъ архитектониченъ обектъ. Между него и планинския ландшафтъ има известна еднаквость въ твърдостьта на линиитѣ и формитѣ и тая еднаквость свързва и слива въ едно сградата съ околната природа.

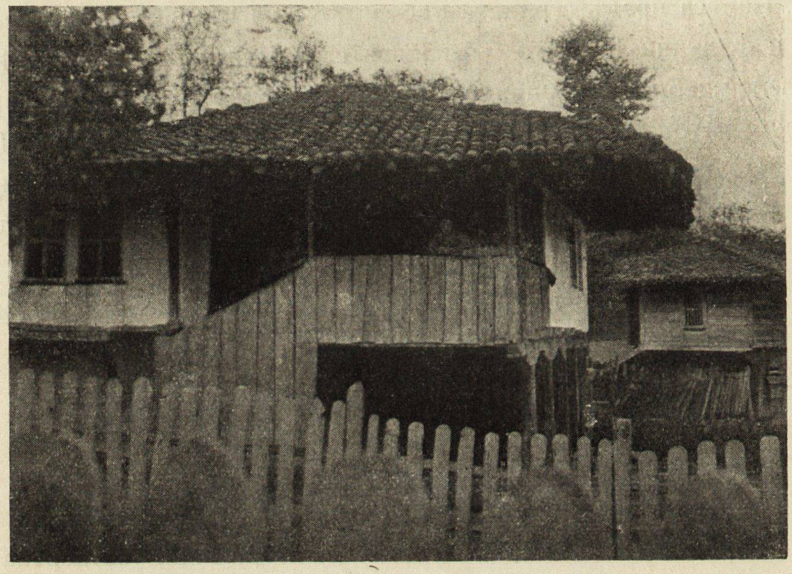

Обр. 139. — Кѫща въ с. Стара-Рѣка — еленско.

Сѫщото нѣщо се забелезва и при полската кѫща.

Спокойниятъ и интименъ полски ландшафтъ, въ който преобладаватъ хоризонталнитѣ линии, безъ всѣкакъвъ видимъ конфликтъ между него и положената всрѣдъ него полска кѫща, хармонично се сливатъ и взаимно допълнятъ: необятната природа и несъвършенното творение на човѣка. Това полската кѫща постига съ интимностьта и непринуденостьта както на отдѣлнитѣ си части, така и съ цѣлостьта си. Въ нито една полска селска кѫща, която не е строена подъ пакостното подражение на градскитѣ кѫщи, нѣма остри и стилизувани форми. Даже чисто конструктивното е все пакъ така меко, неопредѣлено по форма и видъ, и като че ли нѣма ясна контурна линия. Нѣщо повече, тука конструкцията не се вижда; както и изобщо всѣка съставна часть и форма е покрита съ бѣлега на единъ примитивъ, който именно създава чувството на идиличность и я прави часть отъ ландшафта.

Полската кѫща представлява отъ себе си нормалния развой на човѣка поселенъ въ полето. гдето почва и климатъ, му даватъ възможность да живѣе отъ благата на последнитѣ, безъ да влага максимумъ трудъ и умъ, както планинеца, който самъ съ собствени сили се стреми да си създаде онова, което недружелюбната къмъ него природа не му е дала. Въ тая борба планинеца е вложилъ и влага непрекъснато спекулативнитѣ способности на своя умъ.

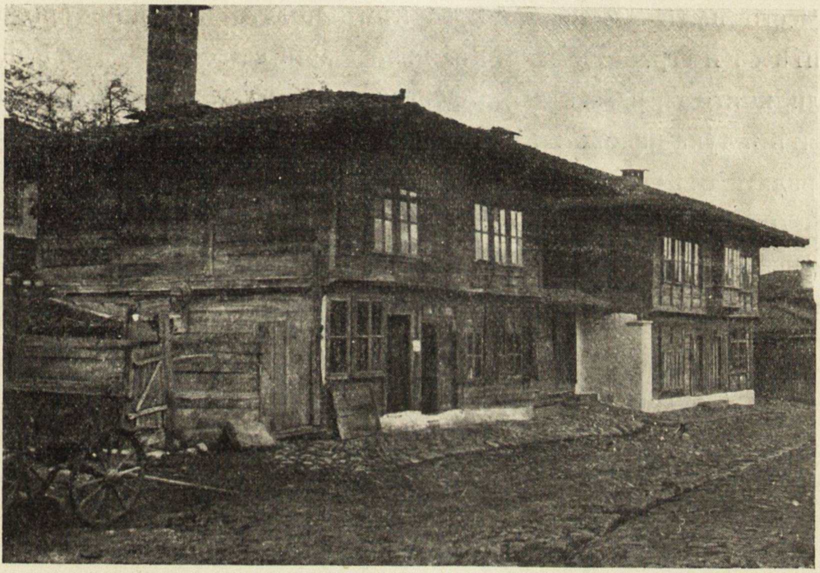

Обр. 140. — Кѫща въ с. Градецъ — котленско.

Срѣщатъ се много на често въ насъ чисто планински кѫщи въ полето, но понѣкога — или много редко — обратното: полска кѫща въ планината. Че полската кѫща се явява съвсемъ непригодена за планината е ясно обяснимо, тъй като нито климата, нито формата на производството въ планината, могатъ да се задоволятъ отъ тая кѫща. Планинската кѫща, жилище на занаятчията, и овчаря, съ по-голѣмъ културенъ багажъ, а отъ тука и нужди, може да задоволи малкитѣ сравнително нужди на полянеца земледѣлецъ, и даже ги надхвърля: планинската кѫща въ полето се явява когато културното ниво на полския житель се повдига, тогава се наблюдава интересното явление на проникване на последната въ полето, което става по разни пѫтища. Най-често това става отъ самото планинско население, което принудено отъ нуждата се изселва отъ планината въ полето, гдето носи роднитѣ си форми на градежа и ги възстановява въ кѫщитѣ си, които строи въ новото полско селище.*) Съ течение на времето, обаче става бавно изменение и нагаждане на това жилище къмъ тукашнитѣ условия и така се създава единъ срѣденъ преходенъ типъ между двата типа кѫщи. По другъ пѫть планинската кѫща се пренася отъ майсторитѣ, планинци, които работейки въ полето възстановяватъ тука планинската кѫща отъ тѣхнитѣ планини. (Габровцитѣ въ Ямболско и Добруджа, Брациговци въ долината на Марица, Трънчанитѣ въ Софийскитѣ полски села и пр.)

Често пѫти изселващитѣ се къмъ полето планинци продаватъ имотитѣ си и сградитѣ въ тѣхъ. Тѣзи кѫщи се закупватъ отъ полски жители, които ги развалятъ и пренасятъ частитѣ имъ въ полето, гдето живѣятъ и тука наново ги построяватъ. Това е своеобразно пренасяне на сградата отъ едно село въ друго, понѣкога раздалечени съ много километри. Такива типични случаи на често се срѣщатъ въ селата на Тетевенския балканъ, отъ гдетосе закупватъ кѫщитѣ и се свалятъ въ полето.

---

*) Особено характерно е това за полскитѣ села въ бѣлослатинско гдѣто сѫ населени преселници отъ тетевенския балканъ. Тука ясно личи влиянието на планинската кѫща въ вѫтрѣшния детаилъ (огнището обр. 128) и въ разпредѣлението на пространствата.

ГЛАВА VIII.

Българското село.

Различаватъ се двѣ форми на български селски поселища: тази на отдѣлнитѣ дворове, наречени още колиби, кошари, махли и тази на селото.

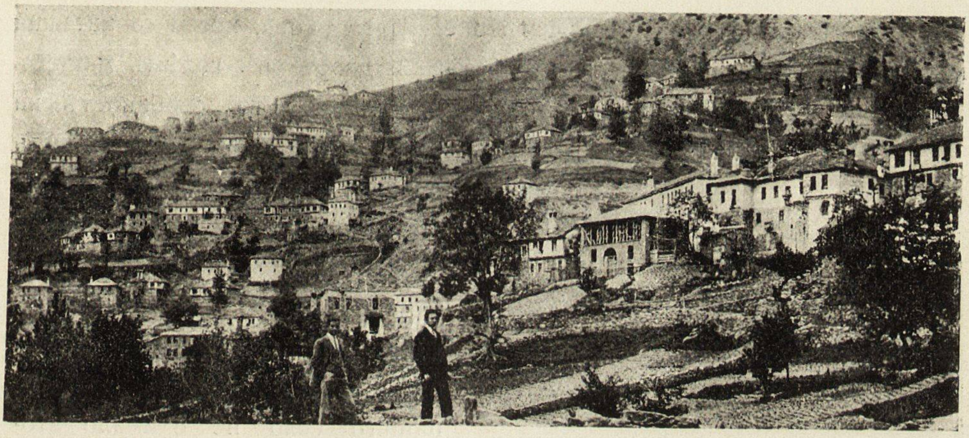

Обр. 141. — Село Петково въ Срѣднитѣ Родопи. (Колибарски произходъ)

Колиби.

Подъ колиба трѣбва да се разбира самостоятеленъ селски дворъ съ жилищни и стопански сгради, който дворъ обикновено заема голѣма площъ. Отдалечени отъ селата, често срѣщатъ се колиби състоящи се само отъ единъ дворъ съ по 4 до 5 души обитатели, което е сравнително редко явление; но често колибитѣ образуватъ група, чиито общъ брой на обитателитѣ достига до 300 и повече души. Тази система на поселяване се срѣща изключително изъ планинскитѣ мѣста: севернитѣ склонове на Стара планина, особено гъсто обсеяни въ срѣдния балканъ — Тетевенско, Срѣдна гора между Вакарелъ и Пирдопъ, въ въ източнитѣ Родопи и въ западния край на България къмъ днешната сърбско-българската граница, изъ Кюстендилското краище и Трънско.

Колибитѣ сѫ били отначало овчарски селища, и поради това сѫ разполагани край рѣкитѣ, пасищата и високитѣ планински върхове. Въ днешно време населението имъ се занимава съ занаяти, и като странствующи майстори строители и работници.

За тѣхното сѫществуване въ първото и второто български царства, има исторически дани: въ вирпинския хрисовулъ на царъ Иванъ Асѣнь II се поменаватъ подъ старото име „катуни“, а въ рилския хрисовулъ на Иванъ Шишманъ, подъ името „клети“. За сѫществуването имъ говори сѫщо византийския хронистъ Прокопи, а поменаватъ се и въ Душановия законникъ.

Село.

Другата форма на поселяването е селото. Това, което се изтъкна като характерность на българския селски дворъ, въ голѣмъ мащабъ проличава като особеностъ на българското село: безсистемность и липса на редъ, което отъ своя страна дава условие за създаване разнообразие на форми. Тия форми, въ застрояването на селото, не сѫ могли обаче да се развиятъ и фиксиратъ, тъй като нашето село не е имало вториятъ нуженъ за това елементъ: спокойствие и стопанска мощь. При все това въ много села, особено планински, се наблюдава въ ембрионално състояние началото на едно характерно „селоустройство“.

Обр. 142. — Околовръстно застрояване. (Rundling).

Славянскитѣ села се характеризуватъ съ еднообразната си форма на разположение, въ която се вижда единъ установенъ редъ и система. Така напримѣръ известни сѫ рускитѣ села съ гъсто застроенитѣ сгради отъ двѣтѣ страни на единствената селска улица. Въ западнитѣ славяни: чехитѣ, поляцитѣ и др. нѣкои, се наблюдава застрояването на сградитѣ по такъвъ начинъ, че линията образувана отъ последнитѣ напомня окрѫжность или правоѫгълникъ затваряйки въ себе си единъ площадъ съ съответната форма (Rundling) (обр. 143). Такава правилность въ разполагането на дворищата и частно на сградитѣ се забелезва и въ селата на народитѣ отъ романски произходъ. При такова разположение на дворищата и гъсто нареждане на сградитѣ, естествено е че за голѣми дворове не може да става и дума; пъкъ и характерно е, че както славянитѣ, така и народитѣ отъ романски произходъ, не сѫ имали голѣми дворища, а за стопанскитѣ си нужди сѫ използвали нивитѣ си, извънъ селото.

Българското село, въ това отношение, се различава коренно отъ горѣпоменатитѣ славянски села. Като се изключи влиянието на топографическия характеръ на терена, гдѣто се заселва селото, което опредѣля вече формата на кварталитѣ и посокитѣ на улицитѣ, (балканскитѣ села), все пакъ не може да се установи при никое село било то полско или планинско известна закономѣрность.

Произходъ. — Причината на това трѣбва да се търси въ начина на образуването и произхода на селата. Села, които сѫ произлезли отъ разрастването на едно семейство, отъ задругата, сѫ еднообразни по форма и застрояване на отдѣлнитѣ дворища, тъй като всѣко ново дворище свързано съ родови и стопански върски съ първото отъ което се образуватъ, подчинено на последното въ известно отношение, се е нареждало по начинъ като е имало за образецъ първия дворъ.[1])

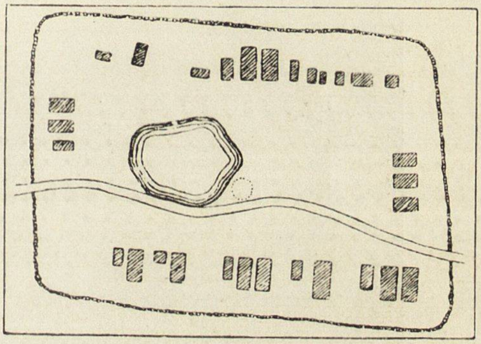

Обр. 143. — Околовръстно застрояване. (Rundling).

Тамъ гдето селото е израстло подъ влиянието на други причини, гдето не е общия дворъ на задругата отъ които сѫ се образували другитѣ дворища, а гдето всѣки дворъ е ималъ свое индивидуално стопанско сѫществувание, тамъ всѣко дворище се е редило по личнитѣ схващания и разбирания на неподчинения на волята на старея на задругата, стопанинъ: това обстоятелство внася и известно разнообразие въ общия видъ на селото.

Въ насъ селата сѫ произлезли по различни пѫтища. Едни, и тѣ сѫ болшинството, сѫ се образували, както се каза отъ стопанския дворъ на задругата, други отъ стари турски чифлици, други при бродоветѣ на голѣми рѣки, при проходи, при турскитѣ керванъ сараи, при стари римски селища и др. Обаче, малко сѫ се поселвали по голѣмитѣ пѫтища, тъй като, както въ турско време така и въ българското царство, селата лежащи на голѣмитѣ пѫтища сѫ имали специална тегоба, да даватъ квартира и храна на преминаващи войски и държавни чиновници. Тая тегоба въ старобългарската държава се наричала „падалище“ и е падала много тежко на селското население: отъ нея сѫ се ползвали и самитѣ царе, които съ голѣмитѣ си свити сѫ отседали изъ селата. Отъ българитѣ тая тегоба е била възприета и отъ владетелитѣ турцн които следъ завладеването на страната не въвели нищо ново и не измѣнили нищо отъ онова което е било вече въведено отъ самата българска държавна власть. Всички пѫтешественици презъ България презъ турското владичество изтъкватъ факта, че по главнитѣ пѫтища села не е имало, а сѫ били разполагани въ страни отъ тѣхъ.

---

[1]) Пѫтешественика Van der Driesch, отъ 1719 год. съобщава, че въ пиротскитѣ села имало обичай всѣки влезалъ въ възрасть синъ отъ семейството, когато се жени, да си построява кѫща въ бащиното дворище. Това продължава до тогава докато тоя дворъ може да побира нови сгради, следъ което, синоветѣ напускатъ бащиния дворъ и строятъ кѫщи извънъ него (по Иречекъ—пѫтешествия I ч.).

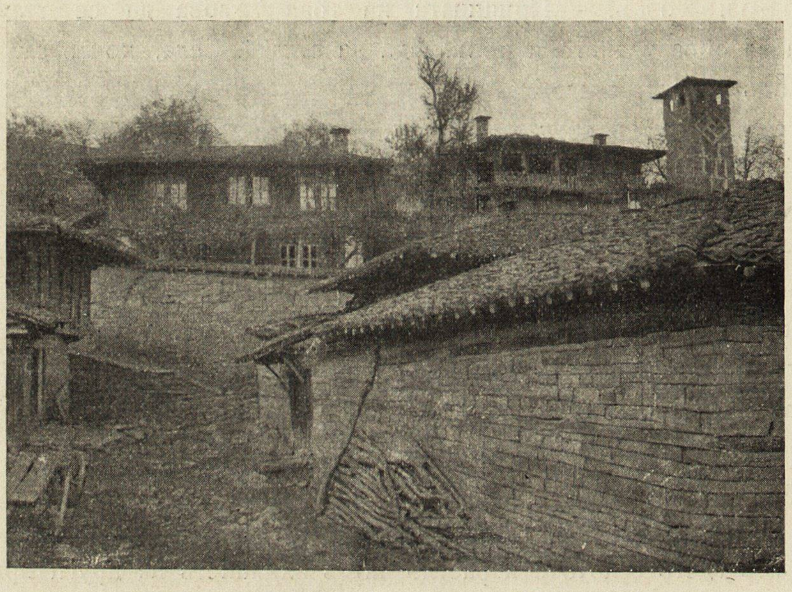

Обр. 144. — Изгледъ отъ с. Катуница — котленско.

Презъ времето на турсквто владичество селото е било сравнително пощадено отъ власта на последното, или по право, то е било оставено въ това положение въ каквото е било заварено отъ тѣхъ, така че въ него се е запазилъ чисто българския битъ. Селата споредъ характера на свойто застрояване, което пъкъ се явява като следствие отъ конфигурацията на терена, върху който се е поселило, могатъ да се раздѣлатъ на двѣ групи: планински и полски.

Полско село. — Полскитѣ села, както и името показва, се развиватъ изъ долинитѣ на рѣкитѣ, изъ полето. Въ чисто полскитѣ села, каквито сѫ тѣзи въ дунавската равнина, дворищата сѫ обширни и достигатъ до 5—6—10 декара. Поради ширината на дворището, което дава възможностъ за разполагане на широко и въ единъ етажъ на всички стопански сгради, включая и жилищната, двуетажни сгради по правило не се строятъ, Дворището има винаги правъ входъ отъ улицата: затворенитѣ улички. чикми, се срѣщатъ сравнително редко. Въ полското село, по нѣкаква нѣобяснима закономѣрность, почиваща дълбоко въ инстинкта, макаръ, че топографията на мѣстностьта го позволява, прави улици никога не се срѣщатъ. Почти по правило, улицитѣ сѫ тѣсни, което допринася извънредно много, щото разположението на селото да не взема много площь, а последното обстоятелство се отразява благоприятно върху общата му картина, широкитѣ и прави улици действатъ извънредно грозно и отегчително, като сѫщевременно разрушаватъ характерната му картина. Примѣръ на такива широки селски улици, и грозния ефектъ, отъ тѣхъ, се виждатъ въ несполучливи регулации на много полски села въ северна България. Улицитѣ на селото обикновено иматъ направление отъ периферията къмъ центъра, който най-често е селския площадъ. Ширината на улицитѣ обикновено е въ зависимость отъ нуждата да поберать максималното движение, което

Обр. 145. — Изгледъ на с. Гложене — тетевенско.

става на есень, при прекарване на пълнитѣ съ снопе коли, отъ нивитѣ по дворищата. При това положение завиването на пълнитѣ коли отъ положение по дългата ось на улицата, въ положение перпендикулярно на последната т. е. на уличнитѣ огради на дворищата за да влезе въ портата, въ нашитѣ села въ които още не е приложена регулацията, се наблюдава едно извънредно умно и интелегентно разполагане на

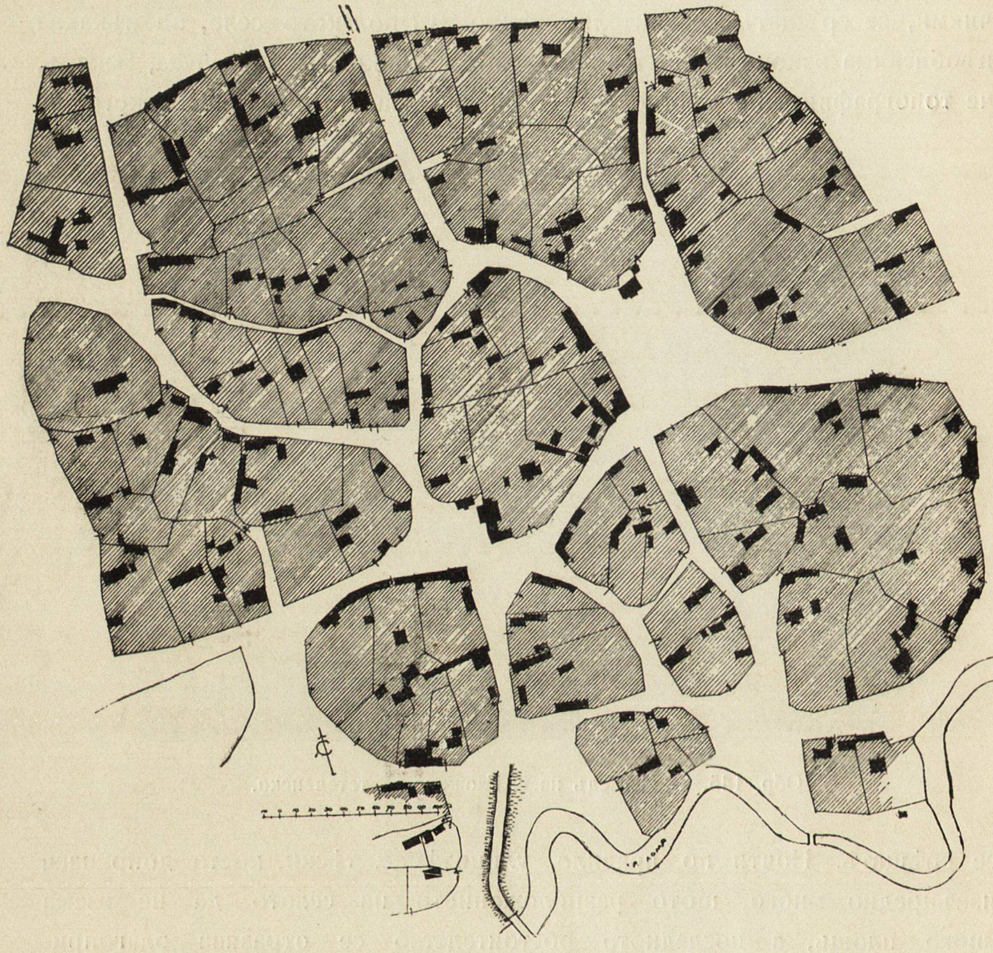

Обр. 146. — Ситуация на полското с. Варана — плѣвенско.

входнитѣ порти на отдѣлнитѣ дворове, самата порта се разполага въ единъ отстѫпъ на оградата на това мѣсто, на вѫтрѣ въ двора, така че плоскостьта на портата образува съ граничната улична линия известенъ ѫгълъ, като по такъвъ начинъ за влизащата кола отъ улицата не става нужда да се обръща подъ 90° за да влезе въ двора, а се отклонява слабо отъ уличната ось (обр. 147). По такъвъ начинъ и не става нужда отъ широки селски улици, както несполучливо сѫ проектирани въ много селски регулации, а въ много села вече, за жалость, и приложени.

Изобщо взето полското село, подобно на полската селска кѫща представлява по малъкъ интересъ отъ архитектонично гледище. Отдѣлното жилище, като елементъ и клетка отъ голѣмия комплексъ—селото, е придало своя характеръ на последното. Наивитета и примитива на тая кѫща, преминали въ картината на цѣлото, —селото— му придаватъ повече идиличность. Въ полското село сѫорѫженията, които човѣкъ е направилъ за да си уреди жилището и двора, сѫ по малки, по незначителни, понеже природа тука сама е извършила това, като не е оставила за последния много да я попълва. Отъ тука и оня пейзаженъ характеръ и спокоенъ видъ на полското село, въ чиито общъ изгледъ преобладава спокойното даже флегматично настроение, така присѫщо на полския ландшафтъ. Зеленитѣ дървета и градини помагатъ на схлупената полска кѫща тихо и безъ конфликтъ да премине въ спокойния пейсажъ.

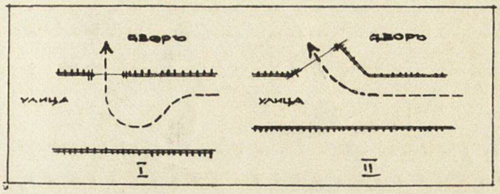

Обр. 147. — Схема на разположението на дворнитѣ порти въ селски дворища.

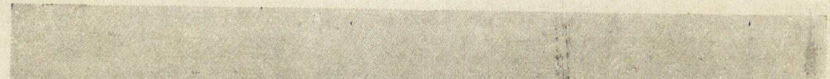

Обр. 148. Изгледъ на помашкото село Маданъ — срѣднитѣ Родопи.

Планинско село. — Най-често стръмния теренъ на нѣкой хребетъ, е площьта върху която се заселва планинското село. Често това става и въ тѣсното дъно на нѣкоя малка планинска долина, и тогава се получаватъ типично сгъстени дворища, съ гѫсто застроени кѫщи, така характерно за нѣкой родопски села. Най-честата форма на планинското село е, разпърскването му въ махли, образуващи групи дворища и кѫщи, на голѣмо протежение по ската на нѣкой хълмъ. Но има и планински села сбрани и представляващи отъ себе си завършена форма на такова село.

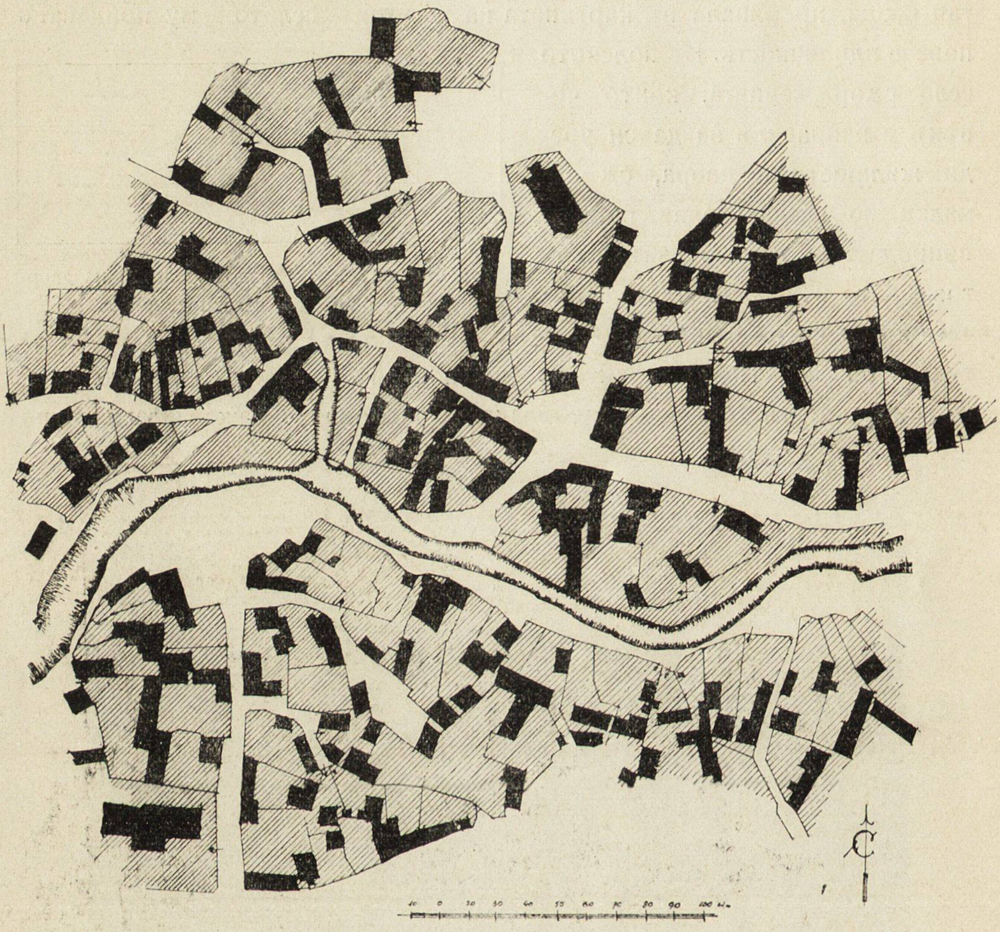

Обр. 149. — Ситуация на планинското село Козарско — пловдивско.

Оскѫдностьта на равнище, налага сградитѣ да отиватъ на високо и съ подпорни каменни стени да се търси припечелване на всѣка възможна педа равнина, па макаръ и съ цѣната на грамаденъ трудъ. Голѣмия брой сѫоръжения направени за тая цѣлъ, вдигане на етажи по кѫщята, даватъ особенъ видъ на планинското село, гдѣто въ противовесъ на полското, повече, даже изключително, личи човѣшката неуморна ржка. Улицитѣ на тѣзи села сж по дълги, следствие на това че сж развити по хоризонталитѣ на хълма, не редко посредствомъ каменни стжпала менатъ нивото си и съ това внасятъ ефектно разнообразие на уличната картина. Следствие на по голѣмата дължина на улицитѣ, въ чисто планинскитѣ села има повече переспектива, която ефектно се усилва отъ многото технически сжоржжения: подпорни стѣни, стжпала за преминаване на улицата отъ една въ друга хоризонтала, основни и подпорни каменни стени понекога достигащи до 8—10 метра, еркери и пр. Населената площь е продълговата, когато при полското село, тя има почти еднаква напречна дължина въ всички посоки: приближава се до кржга.

Обр. 150. — Изгледъ на планинското село Буново — срѣдногорско.

Българското село въ своятъ първиченъ инстинктивенъ разтежъ, съ липсата на всѣкаква динамична аксиалность, изтъкната като цѣль въ селищното разположение, показва своя срѣдновѣковенъ характеръ. Като всѣко срѣдновѣковно поселищно подреждане така и при иего се констатира липсата на динамични оси, които да се изтъкватъ на прѣвъ планъ като естетична градоустройствена цѣль; това което наблюдаваме въ новитѣ поселища отъ XIX вѣкъ, и възприето като културно наследство отъ старо античния свѣтъ. До като въ последнитѣ доминантитѣ сж отъ динамиченъ характеръ — улицата — при срѣдновѣковието господствующитѣ елементи изразяватъ статическия принципъ — тоя на неподвижностьта и покоя. Въ такива поселища, като господствующъ елементъ се очертава известенъ пунктъ, къмъ който всичко наоколо се пригажда и подрежда. Тоя мотивъ е винаги монументаленъ и като такъвъ действа съ своята вертикална ость. Такъвъ монументъ въ нашето

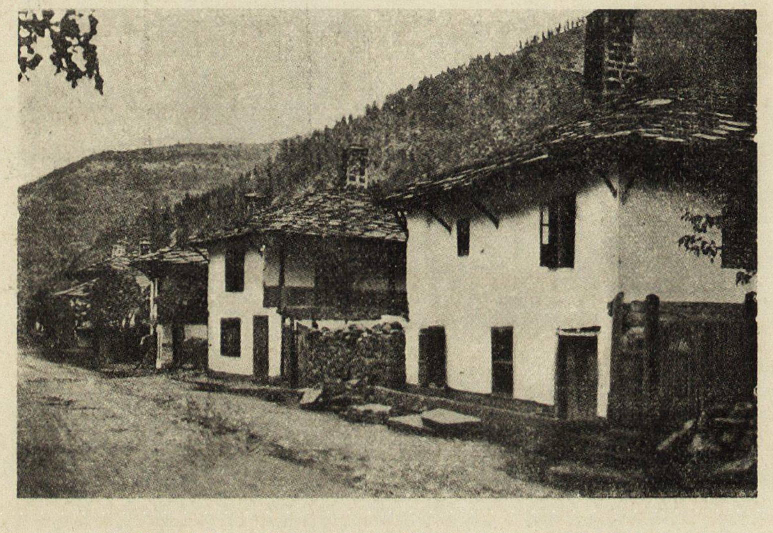

Обр. 151. — Улица въ с. Гложене — тетевенско.
Улична и дворищна регулация приложена.

село е църквата съ своя площадъ: първата като монументъ развита и действаща въ своята вертикална ость и вториятъ като пространство (дадено посрѣдствомъ границитѣ образувани отъ обикалящитѣ я сгради) сжщо лишено отъ всѣкаква динамичность: и двата действащи само съ своя покой.

Този покой, който е най-типичното за срѣдновѣковното поселище съ своитѣ безмълвно, и самотно стоящи сгради, при все че на гъсто застроени, поради липсата на всѣкакъвъ континюитетъ въ хоризонтална посока, апатично обикалятъ централния мотивъ на поселището. Последниятъ, както и всѣка сграда за себе си, е изолирана отъ хоризонталното и ориентиранъ изключително въ своята вертикална ость. Това последното подхранва типичния характеръ на покоя и стабилностьта. — Всичко това е въ интимна психологична връска съ философско мистичния духъ на срѣднитѣ вѣкове и никѫде тая мистика не е така ясно и силно изразена както въ архитектониката и градоустройството имъ.

Всичко това, въ нашето село, особено въ планинското, е въ ембрионално състояние, то се уяснява когато вземеме другия край на еволюцията, който разкрива генезиса на срѣдновѣковния градъ. Ако се разшири сферата на наблюденията въ тая насока въ нашия планински градъ отъ деветнадесетия вѣкъ ще се намѣратъ ценни доказателства на тезата.

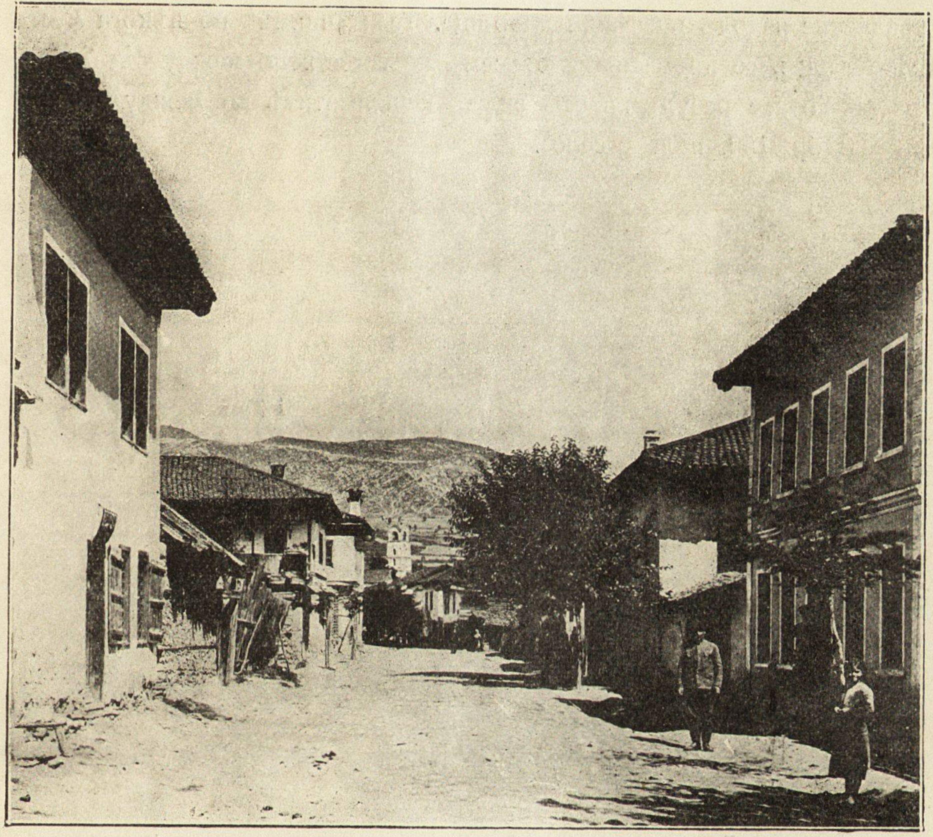

Обр. 152 — Улица въ с. Каменица — чепинската долина.
Улична и дворищна регулация приложена.

Този краенъ характеръ на неподвижность въ нашитѣ поселища, села и градове, ясно опредѣля тѣхната срѣдновѣковна принадлежность.

Все въ този характеръ могатъ да се наблюдаватъ форми на преминаване отъ динамичната ось къмъ статичната: първото третирано като не сѫществено и инцидентно въ общата картина на поселището и второто като крайна цѣль на градоустройството на поселищното разположение. Примѣръ за тази постоянна тенденция се наблюдава въ обр. 153, разширението на незначителната улица въ площадче: едно прехождане много характерно.

Всичко това е въ сила за планинското и полупланинското село. Полското село има своя чисто ландшафтенъ характеръ. При него се срѣщатъ като характерна особеность задъненитѣ улички, прокарани специялно за създаване изходъ на нѣкое дворище. Тези „чикми“ по нѣкога чуствително дълги, се промъкватъ съвсемъ не естествено между съседнитѣ дворища. Това е резултатъ отъ деление на имотитѣ по между наследницитѣ. (Обр. 153. полско село).

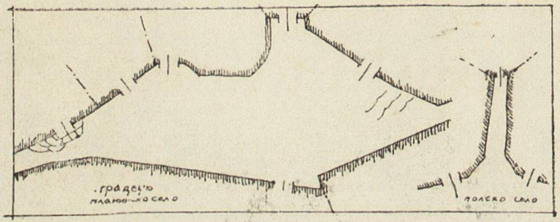

Обр. 153.

Печатни грѣшки

Стр.	Редъ	Печатано	Да се чете
5	2 отдолу	Angburg	Augsburg
5	3 „	Strzydowski	Strzygowski
5	5 „	Strzydowski	Strzygowski
5	10 „	такава и била	такава е била
7	17 „	местното	мѣстното
7	20 „	местното	мѣстното
8	12 отгоре	цѣло	цѣлото
9	подъ образъ 7	семитско	семитска
15	12 отгоре	ςτεπτα	степта
17	5 „	църство	царство
29	9 „	строене	(строене
31	3 отдоле	нала ввкове	нали вѣкове
39	14 „	днисъ	днесъ
40	17 отгоре	стото	стата
51	подъ образъ 40	въ обр. 36	въ обр. 39
53	5 отдоле	долати	долапи
62	8 отгоре	сградата я	сградата и
79	11 отдоле	Прозорцитѣ съ	Прозорцитѣ сж
81	11 отгоре	„потонъ, кьошкъ,	„потонъ, кльотъ,
83	6 „	контастъ	контрастъ
84	2 отдоле	обр. 68	обр. 71
84	2 отдоле	стеха	стрѣха
98	подъ образъ 83	с. Дивня	с. Дивля.
102	14 отгоре	(горенъ, за	горенъ (за
105	подъ образъ 91	с. Узунджовъ	с. Узунджово
129	подъ обр. 111	Долно	Долна
133	2 отгоре	мащбъ	Мащабъ
146	8 отдоле	маннитѣ	Маиитѣ
157	8 отгоре	(кжщата на Димчо чобанъ), който	,кжщата на Димчо Чобанъ, която